

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV BELGELERİ
IŞIĞINDA
XIX. YÜZYIL OSMANLI-HOKAND HANLIĞI
MÜNASEBETLERİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Abdulkadir MACİT

İstanbul, 2008

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV BELGELERİ
IŞIĞINDA
XIX. YÜZYIL OSMANLI-HOKAND HANLIĞI
MÜNASEBETLERİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Abdulkadir MACİT

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. İSMAİL SAFA ÜSTÜN

İstanbul, 2008

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

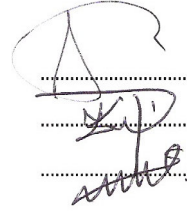
Tez Onay Belgesi

İLAHİYAT Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi
ABDULKADİR MACİT'İN BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA
XIX. YÜZYIL OSMANLI-HOKAND HANLIĞI MÜNASEBETLERİ adlı tez çalışması
,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 19.06.2008 tarih ve 2008/10-25 sayılı kararıyla
oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul
edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 18.11.2008
1) Tez Danışmanı : DOÇ. DR. İ.SAFA ÜSTÜN
2) Jüri Üyesi : PROF. DR. ZİYA KAZICI
3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. SÜLEYMAN DERİN

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	4
ÖNSÖZ	6
KAYNAKLAR VE İNCELEMELER	9
GİRİŞ	13
<i>BİRİNCİ BÖLÜM</i>	15
<i>TÜRKİSTAN'IN SİYASÎ VE COĞRAFÎ DURUMU</i>	15
1. TÜRKİSTAN KAVRAMI	15
2. TÜRKİSTAN'IN COĞRAFÎ VE SİYASÎ SINIRLARI	15
3. BAŞLANGIÇTAN İTİBAREN TÜRKİSTAN TARİHİ	18
4. TÜRKİSTAN HANLIKLARI	23
4. 1. Buhâra Hanlığı	23
4. 2. Hîve (Hârezm) Hanlığı	26
4. 3. Kâşgar Hanlığı	28
5. OSMANLI DEVLETİ VE XIX. YÜZYILDA TÜRKİSTAN POLİTİKASI	31
6. RUS İŞGALİ ALTINDA TÜRKİSTAN	41
7. OSMANLI-İRAN REKABETİNDE TÜRKİSTAN	47
8. ÇİN BASKISINDA TÜRKİSTAN	52
9. İNGİLİZ TEHDİDİNDE TÜRKİSTAN	56

<i>İKİNCİ BÖLÜM</i>	68
<i>OSMANLI DEVLETİ İLE HOKAND HANLIĞI MÜNÂSEBETLERİ</i>	68
1. HOKAND HANLIĞI'NIN COĞRAFİ VE SİYASİ DURUMU	70
2. OSMANLI DEVLETİ İLE HOKAND ARASINDAKİ MÜNÂSEBETLER	78
2. 1. SİYASİ ALANDAKİ MÜNÂSEBETLER	80
2. 2. ASKERİ MÜNÂSEBETLER	105
2. 3. GELEN ELÇİLERE VERİLEN YARDIMLAR	111
2. 4. SEFİRLERİN YOLCULUKLARINA DAİR YAZIŞMALAR	126
2. 5. SINÂÎ ALANINDAKİ MÜNÂSEBETLER	130
2. 6. KARŞILIKLI HEDİYELEŞMELER	134
2. 7. EĞİTİM ALANINDAKİ MÜNÂSEBETLER	138
3. XIX. ASIRDA OSMANLI DEVLETİNE GÖNDERİLEN HOKAND ELÇİLERİ	141
3.1.ELÇİLERİN GÖNDERİLME SEBEPLERİ	141
3.2.ELÇİLERİN VASIFLARI	145
3. 3. ELÇİLERİN MÂİYETLERİ	145
3. 4. ELÇİLERİN GÜZERGÂHLARI	146
3. 5. ELÇİLERİN MİSAFİRLİK İLE İLGİLİ UYGULAMALARI	147

SONUÇ	148
EKLER	151
HARİTALAR	163
HOKAND HANLIĞI ŞECERESİ	168
HOKAND HANLIĞI TARAFINDAN OSMANLI DEVLETİ, DİĞER DEVLETLER VEYA HANLIKLARA GÖNDERİLMİŞ BULUNAN ELÇİLERİN LİSTESİ	169
HOKAND HANLIĞI'NIN ÖNEMLİ OLAYLARININ KRONOLOJİSİ	173
<i>BİBLİYOGRAFYA</i>	<i>176</i>

KISALTMALAR

A.AMD.	: Sadaret Âmedî Kalem
A.)DVN.DVE.	: Sadaret Düvel-i Ecnebiye
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen madde
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.MKT.	: Sadaret Mektubî Kalemi
A.)MKT.MHM.	: Sadaret Mektûbi Mühimme Kalemi
A.)MKT.MVL.	: Sadaret Mektûbî Vâlâ
A.)MKT.NZD.	: Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir
A.)MKT.UM.	: Sadaret Mektubî Kalemi
A.Ü.D.T.C.F	: Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
b.	: İbni (oğlu)
BİR	: Türk Dünyası İnceleme Dergisi
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.HR	: Cevdet Hâriciye
Çev.	: Çeviren
DH.EUM.AYŞ.	:Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi Belgeleri
DH.EUM.ECB.	:Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecânib Kalemi
DH.MKT.	: Dâhiliye Mektûbî
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	:Hicri

HR. MKT.	: Hâriciye Mektûb-i Kalemî
HR.SYS.	: Hâriciye Siyâsî
HR.TO.	: Hâriciye Nezareti Tercüme Odası
Hz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İ.DH.	: İrâde Dâhiliye
İ. HR.	: İrâde Hâriciye
İ.MMS.	: İrâde Meclîs-i Mahsûs
İ.MVL.	: İrâde Meclîs-i Vâlâ
İ. Ü. D. T. C. F.	: İstanbul Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
İ. Ü. Edb. Fak.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
m.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
NHD	: Nâme-i Hümâyûn Defteri
Nr.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sıra
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TSMA.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMK.	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
Y.PRK.HR.	: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzâtı
ZB.	: Zaptiye Nezareti Belgeleri

ÖNSÖZ

Osmanlı-Hokand münasebetlerinin meydana gelişi, tahlili ve alanları ile ilgili - arşiv belgeleri ışığında- araştırma yapılması, şimdiye kadar –genel tarihlerde görülen bazı bölümler, kayıtlar ve değinmeler dışında- bildiğimiz kadarı ile müstakil bir incelemeye konu olmamıştır. Bu sebeple bizce, Müslüman Türk tarihinin ve kültürünün ihmal edilen bir sahasının araştırmasını yaptığımız bu çalışma, başlığına da ismini verdiği üzere, Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında bir asırlık süreçte cereyan eden münasebetleri içine almaktadır. İki taraf arasında meydana gelen bu münasebetler, XIX. asrın ilk yarısından itibaren komşu hanlıklar ve Rusların faaliyetleriyle ani bir yoğunluk kazanmış ve bu yoğunluğu yüzyılın son çeyreğine kadar artırarak devam ettirmiştir.

Araştırmamızı yaptığımız bu devreyi daha iyi anlayabilmek için, öncelikle meseleye, içinde bulunulan coğrafyayı, bu coğrafyanın tarihini, bu coğrafyada kurulan hanlıkları, devletleri ve kendi aralarındaki münasebetleri açıklayarak başladık. Bunun yanında bu coğrafya üzerinde farklı devletlerin hedeflerini ve hedefleri uğruna verdikleri mücadeleleri, bu mücadeleler sonucunda elde ettikleri kazanımları veya yaptıkları antlaşmalarında izah ettik. Bu açıklamalar çerçevesinde birinci bölümde, Hokand Hanlığı'nın neşv-ü nema bulduğu Türkistan'ın coğrafi ve siyasi durumu, tarihî arka planı, Hokand Hanlığı dışında Türkistan'da bulunan diğer hanlıklar; Osmanlı Devleti ve Türkistan Politikası, Rusya, Çin, İngiltere gibi ülkelerin bu coğrafyaya dair hedefleri ve uygulamaları ele alınmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümde ise; öncelikle Hokand Hanlığı'nın siyasi ve coğrafi durumu, tarihî arka planı açıklanmıştır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Osmanlı-Hokand Hanlığı münasebetleride bu bölümde açıklanmıştır. Bu çalışmamız, ekler bölümünde de bazı evrakların fotoğrafları ve metinleri verildiği üzere,

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri'nden elde ettiğimiz Osmanlı-Hokand Hanlığı arasında gerçekleşen yazışmalardan hareketle hazırlanmıştır. Bu belgeler, yazışmaya sebep olan konulara göre tarafımızdan tasnif edilmiş ve tarihi sürece riayet edilerek kaleme alınmıştır. Bu kriterler perspektifinde bu bölümde, Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında gerçekleşen siyasî, askeri, sınaî maksatla gelen elçilere yapılan yardımlar, elçilerin yolculuklarına dair yazışmalar, karşılıklı hediyeleşmeler ve eğitim alanı ile ilgili münasebetler izah edilmiştir. Ayrıca, Hokand Hanlığı'ndan Osmanlı Devleti'ne gerek '*sefir*'lik görevini yerine getirmek, gerek Hacc ibadetini eda etmek, gerekse daha özel sebeplerle gelen şahısların gönderilme sebepleri, vasıfları, mâiyetleri, güzergâhları, misafirlik uygulamaları, araştırmamızın vuzuha kavuşması maksadıyla izah edilmiştir.

Bu araştırma ile bir taraftan İslam âleminin lideri ve hâmisi olan Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'daki Müslüman Türk Hanlıklarına karşı takip ettiği siyaset ortaya konulmaya, diğer taraftan da Hokand Hanlığının Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu izah edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca taraflar arasındaki münasebetlere özellikle XIX. yüzyıl boyunca Rus yayılmasının ne dereceye kadar tesir ettiği de ortaya koyulmuştur.

Araştırmamıza konu olan bu münasebetlerin anlaşılabilmesi için, burada şunu da ifade etmek durumundayız: Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'da hüküm süren Türkistan Hanlıklarına karşı takip ettiği siyaset, XVI. asırda Safevîler'e, XVIII. asır itibarıyla de Ruslara yönelik uyguladığı genel politikayla ilişkilidir. Bir başka ifadeyle, Osmanlı-Türkistan siyasî münasebetleri, Osmanlı-Safevî ve Osmanlı-Rus mücadelesinin yoğunluk kazandığı dönemlerde artış göstermiş; diğer zamanlarda ise ilişkiler normal seyrinde devam etmiştir.

Bütün bu araştırmamız bize, Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetlerde bir nevi ittifak havasının olduğunu göstermektedir. Bu ittifak havasının

doğmasına taraflar için birer tehlike olarak görülen Şii İran ile devamlı güneye yayılma siyaseti takip eden Çarlık Rusya'sı neden olmuştur. Bu müşterek düşmanlardan bilhassa Rusya, tarafların varlığını en çok tehdit eden bir tehlike haline geldiği için, Osmanlı-Hokand Hanlığı münasebetlerine en çok tesir eden etkenlerden birisi olmuştur. Bu yüzden meseleyi, şu iki noktadan tetkik etmek gerekmektedir: Birincisi, Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhinde Balkanlar ve Kafkaslar bölgesinde yayılmasının Osmanlı-Hokand münasebetlerine tesiri, ikincisi ise, Rusya'nın Orta Asya'da yayılmasının Osmanlı-Hokand münasebetlerine tesiridir. Her iki durumda da münasebetler, gelen sefirlerin ve gönderilen mektupların yoğunluğundan anlaşılacağı üzere tarafların kaçınılmaz olarak iletişimlerini artırmasına sebep olmuştur. Bu sebeple, tarafları birbirine yaklaştıran Rusya yayılmasını ve bunun sebeplerini etraflıca izah etmeye çalışmış bulunmaktayız.

Bu çalışmam esnasında her zamanki gibi lütfedip tavsiye ve teşviklerini, ayrıca karşılaştığım güçlüklerin hallinde değerli yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam Doç Dr. İsmail Safa Üstün'e şükranlarımı arz ederim.

Ayrıca, gösterdikleri yakın ilgiden dolayı Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi ve İslam Araştırmaları Merkezi personeline teşekkürü bir borç bildiğimi ifade etmek isterim.

Abdulkadir MACİT

İstanbul, 2008

KAYNAKLAR VE İNCELEMELER

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı münasebetlerini incelemeye girişmeden önce, başvurduğumuz ilgili arşiv belgeleri, kaynak eserler ve araştırmalardan bahsetmek gerekir. Çünkü ele aldığımız konu ve devir hakkında, arşiv belgeleri ışığında müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Bu araştırmamızın çok az bir kısmı hâriç, tamamına yakını orijinal vesikalardan hareketle tamamlanmıştır. Kullanılan vesikaların mühim kısmı Türk arşivlerinden oluşturulmasına rağmen, İngiliz ve Rus arşivlerinde yer alan vesikalardan yeterince aktarılamamıştır.

XVI. yüzyıldan itibaren İran ve XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya faktörünün hareketlilik kazandırdığı diplomatik ilişkiler çerçevesinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasında sayısız elçilik heyet teatisi yapılmıştır. Daha ziyade, eski dostlukları tazelemek ve İran ve Rusya'ya karşı ittifak teşebbüslerini içine alan izahatı, Nâme-i Hümâyûn Defterleri'nden öğrenebiliyoruz. Bu çalışmamızda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan nâme-i hümâyûn defterlerinden ilgili olanları kullandık. Osmanlı-Hokand münasebetlerini, gelen ve giden elçilere verilen mektuplar teşkil ettiğinden, bu mektuplarda çoğunlukla eski dostlukların dâim olmasının yanı sıra Padişâh'a bağlılık dilekleri ile Hacc'a İstanbul üzerinden giden Hokand Müslümanlarına her türlü kolaylığın gösterilmesine dâir istekler dile getirilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Hokand Hanlığı ile olan münasebetlerini izah eden vesikaların önemli kısmı *Başbakanlık Arşivindeki* şu tasniflerde bulunmaktadır:

1. İrâde Tasnifi,
2. Yıldız Tasnifi,
3. Cevdet Tasnifi,
4. Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi
5. Nâme-i Hümâyûn Defterleri

Araştırdığımız konu ile ilgili vesikaların çoğu bu tasniflerde yer almaktadır. Umumiyetle XIX. asrın ikinci yarısının olaylarını aksettiren vesikaların bulunduğu Cevdet Hâriciye arşivi'nin durumu Başbakanlık arşivinden pek farklı değildir. Burada, Osmanlı'ya gelen Hokand sefirlerinin, Rusya'nın Türkistan istikametinde yayılması ile ilgili olarak İstanbul hükümetine ışık tutacak mektup ve mütalaalarının varlığı konuyu aydınlatmaktadır. Bu tasnifte özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında cereyan eden siyasi olaylarla ilgili belgeler bulunmaktadır. Bu belgeler, Hokand Hanlığı'nın geçirdiği serüveni ifade eden çok zengin bilgileri bünyesinde barındırmaktadır.

Araştırmamızda, Türkistan'ın tarihi, siyasi, ekonomik, dinî, edebî ve felsefî yapısını ortaya koyan, coğrafyayı tanımak amacıyla değerli çalışmalarından istifade ettiğimiz pek çok akademisyen ve ilim adamı bulunmaktadır. Bibliyografya'da verilen inceleme ve araştırma eserleri Orta Asya tarihine ışık tutan kıymetli bilgiler ihtiva etmekle beraber, büyük çoğunluğu meselelere ya Rus, ya İngiliz nokta-i nazarından bakmışlardır. Türkistan nokta-i nazarını eserlerinde aksettiren dört ilim erbabı bulunmaktadır. Bunlar; A. Zeki Velidi Togan, Baymirza Hayit, Akdes Nimet Kurat ve Mehmet Saray'dır. Osmanlı-Hokand Hanlığı münasebetleri, ilk dördünün ve daha başka değerli tarihçilerin, bu çalışmada kullandığımız çeşitli eserlerinde kısmen ele alınmış, fakat daha etraflı araştırmalar yapılmamıştır.

Bu ilim adamlarından ilk üçü, Hokand Hanlığı'ndan ziyade genel olarak Türkistan'ın siyasî, coğrafi, dinî durumunu ele almışlardır. Bu eserlerde Hokand Hanlığına, Türkistan'ın siyasî serüveni aktarılırken değinilmiştir. Prof. Dr. Mehmet Saray ise, gerek Hokand Hanlığı, gerekse Türkistan coğrafyası için istifade edilecek çok önemli eserler kaleme almıştır. Mehmet Saray, “*Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetleri (1775-1875)*” adlı çalışmasında; Türkistan'ın coğrafi ve siyasî durumunu, Rusya'nın Asya'da yayılmasını, Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ilk münasebetleri ele aldığı giriş bölümünden sonra, XVIII. asrın son çeyreğinden XIX. asrın son çeyreğine kadar geçen bir asırda Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki siyasî münasebetleri geniş bir şekilde açıklamıştır. Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetleri vuzuha kavuşturmaya çalıştığımız bu araştırmamız çerçevesinde, Mehmet Saray'ın bu çalışmasının yukarıda ifade ettiğimiz diğer çalışmalardan ayrılan en önemli özelliği, eserinin arşiv belgeleri ışığında ele alınmış olmasıdır. Eser, özellikle Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında gerçekleşen siyasî münasebetler ve bunların kaynakları hakkında yeterli bilgileri bünyesinde ihtiva etmektedir.

Mehmet Saray'ın bu çalışmasının yanında, Türkistan'ın siyasî ve genel hususiyetlerini açıklayan pek çok eseri ve makalesi bulunmaktadır. Bunlardan birisi, “*Türkistan Türkleri*” adlı kitabıdır. Bu eserinde, Kazaklar, Özbekler, Tatarlar, Türkmenler, Azeriler, Uygur Türkleri (Doğu Türkistan Türkleri) ve Hindistan'a inen Türkler'in tarihî serüveni, dini ve kültürel yaşantıları, istiklal mücadeleleri, yetiştirdikleri şahsiyetler hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. “*Türkistan Türkleri*” adlı eseriyle Türkistan'ın başlangıcından itibaren tarihî sürecini açıklarken, “*Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*” adlı eseriyle de bağımsızlıklarını kazanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinin her alandaki süreçlerini açıklamaktadır. Son bölümde ise bu cumhuriyetlerin Türkiye ile olan siyasî, ekonomik ve dini alanlardaki ilişkilerini konu edinmektedir.

Bu çalışmalardan başka neşredilmiş vesikâlar arasında Feridun Bey'in "Münşeâtü's-Selâtin"i ve Lütfi Paşa'nın "Tevârih-i Âli Osman"ında yer alan mektuplar, araştırmamızı izah babında XVI. asır Osmanlı-Özbek siyasi münasebetleri açısından oldukça önemlidir.

Araştırmada kullandığım Türk arşiv vesikalarından bir kısmının orjinallerinin fotokopileri eklerde verilmiştir. Araştırmamızın tamamlanmasında en fazla uğraş vermeyi gerekli kılan arşiv belgelerine, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde Osmanlı-Hokand Hanlığı münasebetlerini içeren belgelerden ulaşmış bulunmaktayız.

GİRİŞ

Hokand Hanlığı, 1710-1876 yılları arasında başşehir Hokand olmak üzere Fergana bölgesinde hüküm süren Türkistan'daki üç hanlıktan (Buhâra, Hîve) birisidir.

Buhara Hanlığı'ndan ayrılmak suretiyle kurulan Hokand Hanlığı, Osmanlı Devleti tarafından Türkistan'ın birliğini bozacağı endişesiyle önceleri hoş karşılanmadı. Ayrıca bölgeye dair Osmanlı başşehirine ulaşan haberler daha çok Buharalı elçiler vasıtasıyla geldiğinden Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın yarısına kadar Hokand Hanlığı'nı tanımaktan kaçındı. Nitekim Muhammed Ömer Han (1809-1822), İstanbul'a bir elçi göndererek Osmanlı padişahından kendi hâkimiyetinin tanınmasını ve bunu göstermek üzere tuğ, nâme ve kılıç yollamasını istedi. Ancak Osmanlı Devleti Hokand'ın Buhara'ya ait olduğunu ileri sürerek isteklerini yerine getirmede. Daha sonraları Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki ilişkilerin düzeldiği anlaşılmaktadır. Hokand Hanı Muhammed Ali Han (1822-1842) 1837'de İstanbul'a bir elçi göndererek ordusunun eğitimi için öğretmen, subay ve malzeme istemiş. Bunu başka elçilik heyetleri izlemiştir. Bunun üzerine Hokand'a ilgi duyan Babıâli, hanlığın durumu hakkında bir rapor hazırlayarak padişaha arz etmiş ve Hokand hanına bir cevâbnâme-i hümâyun yazılarak teveccüh gösterilmiştir.

Çarlık yönetiminin devrilmesinden sonra 25 Kasım 1917'de Orta Asya'nın Bolşevikler'e karşı politikasını tesbit etmek üzere Hokand'da toplanan IV. Türkistan Müslümanları Kongresi'nin ardından Türkistan Millî Muhtariyeti ilân edildi. Ancak bu ilk Türkistan millî hükümetinin parası ve askeri yoktu, öte yandan Bolşevikler'e karşı mücadele etmek için Buhara Hanlığı'na yapılan başvuruda olumlu karşılanmamıştı. 1918 yılı başlarında Hokand'ı top ateşine tutan Bolşevikler, Ermeni Taşnaklar'ın da yardımıyla Şubat 1918'de şehri yakıp halkı kılıçtan geçirdiler. Hokand'da kurulan ve

Bolşevikler tarafından devrim karşıtı olarak kabul edilen millî hükümet birkaç ay kadar devam edebilmişti; ancak bu hareket Türkistan'ın bağımsızlığı için yeni bir devrin başlangıcı sayıldı. 1924'te Türkistan birçok cumhuriyete bölünürken Hokand, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kaldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİSTAN'IN SİYASÎ VE COĞRAFÎ DURUMU

1. TÜRKİSTAN KAVRAMI

“Türk İli” anlamına gelen ‘Türkistan’, İran kaynaklarına göre Horasan’daki ‘Mezdûran’ geçidi ve Kûhzar Mescid Dağları’nın kuzey tarafına efsânevi çağlardan beri verilen addır.¹ Sâsâniler ve ilk dönem İslam Devletleri çağından başlayarak “Türkistan” adı, Mâveraünnehir (şimdiki Özbekistan)’in doğusundaki dağlıklara ve kuzeyindeki ülkelere, bilhassa Doğu Türkistan ile şimdiki Kırgızistan ve Kazakistan ülkelerine verilmiştir. Türkistan, Avrupa-Asya kıtasının bulunduğu merkezin batısında, merkezi bir kısımda büyük bir alanı işgal eden, eskiden beri Turan veya Türkistan denilen memleketlerdir ki, bu da genel olarak ‘Türklerin yurdu’ anlamına gelmektedir.²

2. TÜRKİSTAN'IN COĞRAFÎ VE SİYASÎ SINIRLARI

Bugün ‘Orta Asya’ diye tanıtılan ve Türklerin tarihinde önemli bir yeri olan Türkistan’ın coğrafi sınırlarını şöyle çizebiliriz: Batı’da Hazar Denizi ile Horasan Dağları, güney’de Hindikuş ve Kûh-i Sefîd Dağları, kuzey’de Kazakistan bozkırlarının şimal sınırları arasında kalan bölgedir. Bu kadar geniş mesafede olan ülkenin - Afganistan sınırları içinde olan ‘Afgan Türkistanı’ ve İran’ın Astarâbâd ve Deregiz vilâyetlerinden ibaret olan ‘İran Türkistanı’ sayılmadığı halde- mesafesi 5.340.066 km²’dir. Tarih ve etnografya yönünden tamamıyla bir Türk bölgesi olan Türkistan, bugün Rusya ve Çin arasında taksim edilmiş durumdadır. Çin işgali altında kalan ve

¹ et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr, *Tarihu’r-Rusul ve’l-Müluk*, c. I, Tahkik: M. Ebu’l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1967, s. 531.

² W. Barthold, ‘Türkistan’, *İslam Ansiklopedisi*, c. XII/II, MEB, İstanbul, 1988, s. 140-42.

1.503.563 km²'yi bulan kısmına “Doğu Türkistan”, Rus işgali altında kalan ve 3.836.503 km²'yi bulan kısmına da “Batı Türkistan” denilmektedir. XIX. asrın ikinci yarısında gerçekleşen Rus işgali döneminde, bu bölgenin 1.979.816 km²'lik bölümü ‘Türkistan Umumî Vâliliği’ni teşkil eden vilâyetlerle eski Buhâra ve Hîve Hanlıklarına, 1.856.687 km²'lik bölümü ise Rusya idâresi bölüşümünde ‘Sahra Vilâyetleri’ denilen ‘Kazakistan’a aittir.³

Bütün bu açıklamalar çerçevesinde Türkistan kavramı veya sınırlarını, en genel ve kabul gören anlamıyla ‘Türk Dünyası’ olarak ifade edebiliriz. ‘Türk Dünyası’ ise Türklerin değişik boylarının bulunduğu ülkeleri kapsamaktadır. En çok kabul gören şekliyle ‘Türk Dünyası’ dört bölgeye ayrılmaktadır: Altay Sibirya Türkleri, Batı Türkleri, Doğu Avrupa Türkleri ve Türkistan Türkleridir.⁴ Burada adı geçen Türkistan Türkleri ise; Afganistan, Doğu Türkistan (Kazak, Kırgız, Salar, Sarı Uygur, Uygur), Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen’lerdir.⁵

Bu açıklamalara rağmen, tarih boyunca Türkistan adıyla bir devlet veya hanlık kurulmadığı halde, Orta Asya’nın büyük bir bölümünü oluşturan ve Eski Çağlardan bu yana Türklerin ana yurdu olarak kabul edilen coğrafyaya ‘Türkistan’ denilmiştir. Bu geniş coğrafyayı tanımlarken ‘Türkistan’ kelimesinin yanında, “*Orta Asya, İç Asya, Turan, Türkili, Sovyet Türkistanı, Afganistan Türkistanı, Doğu Türkistan*” gibi pek çok kelime kullanılmaktadır. Bu kavram çeşitliliğinin sebeplerinden birisinin; bu coğrafyada Rusya ve Çin’in takip ettiği politikalar ve bu coğrafyaya yönelik bakışları sonucunda verdikleri isimlerin olduğunu görmekteyiz. Bölgenin Rusya ve Çin istilasından sonra, kararlı bir şekilde Ruslaştırma, asimilasyon ve Türk boylarını ayrı bir millet göstererek aralarındaki tarihî, kültürel bağları koparmak gibi uygulamaların sonucunda ‘*Türk, Türkçe, Türkistan*’ gibi kelimeler her türlü yazışmalardan çıkarılmıştır. Yine bu

³ A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942-47, s. 1.

⁴ *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, T. C. Başbakanlık, Ankara, 1992, s. XX.

⁵ Alaaddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan -1856’dan Günümüze-*, İstanbul, 1997, s. 26-27.

maksatla İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkistan yerine 'Orta Asya' ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.⁶ Yine aynı şekilde, ilk defa belli bir idâri birim ismi olarak 'Türkistan' tâbiri, Ruslar tarafından kullanılmıştır. Ruslar, 1865'e kadar işgal ettikleri topraklara, idâresi Orenburg Vâliliği'nde kalmak üzere 'Türkistan Vilâyeti' adını vermişlerdir. Böylece asırlardan beri 'Türklerin Yurdu' anlamında kullanılan Türkistan, ilk defa bir birim sıfatını kazanmıştır.⁷

Türkistan, tarih boyunca belki coğrafî yapının da sebep olduğu siyâsî oluşumlar sonucunda, Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmıştır. Yukarıda daha çok coğrafî sınırlarla ifade edilen Türkistan'ın, bugünkü siyâsî sınırları göz önünde bulundurulduğunda şu bölgelerden ibaret olduğunu görmekteyiz: Çin işgalinde ki Doğu Türkistan (Sincan Uygur Özerk Bölgesi), Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Afganistan'ın Kuzey Bölgesi. XX. yüzyılın başlarında zikredilmeye başlanan 'Doğu Türkistan' tâbiri beraberinde 'Batı Türkistan'ı doğurmuştur.⁸ Araştırma konumuzun mühim bölümlerinden olan Hokand Hanlığı'nın da bulunduğu 'Batı Türkistan'da ki başlıca devletler şunlardır: Buhâra, Hîve, Hokand hanlıkları ile Kâşgar Devleti.⁹

⁶ Baymirza Hayit, "Sovyetler Birliği ve Hür Dünya Açısından Türkistan'ın Stratejik Önemi", *TDAD*, Ankara, 1990, s. 78-79.

⁷ Yalçinkaya, a.g.e., s. 28.

⁸ Yalçinkaya, a.g.e., s. 31.

⁹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyâsî Münâsebetler (1775-1875)*, Ankara, 1994, s. 2. Bundan sonra 'Türkistan Hanlıkları' diye zikredeceğiz.

3. BAŞLANGIÇTAN İTİBAREN TÜRKİSTAN TARİHİ

Milattan önce Göktürkler ve Hunlara kadar bilinen tarihi olan Türkistan'ın günümüze uzanan siyâsî yapısında, XVI. asrın ortaları bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bu tarihin evveli ile sonrası şeklinde bir ayırım kesin olarak yapılmaktadır.¹⁰

Batı Türkistan'ın güney bölgelerinde, Aşkabad yakınındaki Anau şehri harabelerinde bulunan eski bir medeniyet, Türkistan tarihini, M. Ö. 4500-9000 senelerine kadar götürmektedir. M. Ö. 9.-7. asırlarda yaşadığı, Çin, Yunan ve Asuri kaynaklarından öğrenilen Saka Devleti'nin hayatı, bu bölgede ilk tarihî hadise olarak bilinmektedir. Sakaların Tiyanşan, Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da yaşayanları 'Saka', Yedisu'da yaşayanları 'Şu' ismini taşımaktadır. Bu durum bize Türklerin asıl vatanlarının Batı Türkistan, Tiyanşan ve Aral mıntıkları olduğunu göstermektedir. Aryani kavimlerinin batıdan gelerek Türkistan'a girmeleri M. Ö. 2000 senelerinde başlamış ve bin yılın son yarısında gelişmiştir. Bunlardan Mâverâünnehir'de yerleşen Sogdlar ve Khorezmlilerin (Hârezmliler), Ön Asya ve İran yoluyla geldikleri anlaşılmaktadır.

Bir kısım Turanlılar (Ural-Altay Kavimleri), bilhassa Oğuzlar, Kıpçak ve Kimakların ataları, M. Ö. II. asırda Büyük Kun (Hun) Devleti'ni kurdular. M. Ö. II. asrın başlarındaki Aryanilerin istilası sırasında, Çin ve Moğolistan sınırına sığınmak mecburiyetinde kalan Türkistanlılar, bu sefer Hunların (Oğuzların) idaresi altına girdiler. Hun Devleti'nin idaresinde yaşayan Turanlıların, M. Ö. II. asrın son yarısında Büyük İskender'in kurduğu Grek-Baktriya Devleti'ni yıkmakla başlayan hareketlilikleri, M. S. VI. asrın ortalarında Göktürk Devleti'nin kurulması ile neticelendi. Göktürk Devleti, M. S. VIII. asrın ilk yarısında doğudan Çinlilerin, batıdan Müslüman Arapların kuşatma ve taarruzlarına maruz kalarak yıkıldı. Orta Asya'da,

¹⁰ Zeki Velidî Togan, a.g.e., s. 86.

Göktürklerin yıkılmasıyla Çinliler ile Müslümanların mücadelesi başladı. 751’de Talas Savaşı’yla bu mücadeleyi kazanan Müslümanlar, bu bölgeyi, Samanîler sülalesiyle üç asır yöneterek Türkistan’ın medenî ve iktisâdî kalkınmasını sağladılar. Hulefâ-i Râşidîn döneminde bu bölgeye başlayan seferler, Muaviye’nin halifeliği döneminde (661-680), Horasan’ın bir kısmının, Buhâra ve Semerkant’ın tamamının fethi ile devam etmiştir. Sonrasında Azerbaycan ve Güney Kafkasya fethedilmiştir.¹¹ Azerbaycan ve Güney Kafkasya’da olduğu gibi Türkistan’da da, daima İran unsuruna dayanan ve İranlıları dolduran Müslüman Arapların hâkimiyeti, o zamana kadar Türkistan’da hâkim olan mahallî ufak kültürleri ortadan kaldırdı. Samanîler sülâlesinde dâhil olarak üç asır devam eden Müslümanların hâkimiyeti, Türkistan’da, hatta kısmen bunun dışında bulunan Yedisu ve Kaşgar civarında, medenî anarşi ve feodalizm yerine bir medeniyete ve mütecânis bir millete dayanan bir devlet sistemini kurarak Horasan ve Türkistan’ın mamur olmasını sağlamıştır.¹²

Türkistan’da bu gelişmeler yaşanırken, Moğolistan’ın kuzeydoğusunda bulunan ‘Kıtay’lar, 915 yılında Kuzey Çin ve Moğolistan’ın kuşatmasını tamamladılar. Bu kuşatma sonrasında Moğolistan’ın kuzey doğusunda yaşayan kavimler güney ve güneybatıya doğru yayılmak zorunda kaldılar. Bu karışıklıklardan istifade eden ‘Khakani’ prensi, doğudan gelerek kendilerine sığınan göçmenleri, Orta Tiyansan’daki ‘Yağma, Çiğil ve Karluk’ kavimlerini ve Doğu Türkistan’ın eski medeni Budist şehir Türklerini bir araya getirerek Karahanlı Devleti’ni kurdu. 920 yılında İdil Boyu’ndaki ‘Bulgar’lar ile birlikte, Müslüman Arap ve İranlılardan aldıkları İslam Dini ve medeniyetini ülkelerinde inkişaf ettiren Karahanlılar, doğudan Orta Tiyansan’a sığınan yeni kuvvetlerden de istifade ederek, 940 yılında ‘Çu’ havzasını (eskiden Göktürklerin merkezi olan Suyab ve Balasagun) ve 999’da Mâverâünnehir’i Samanîlerden aldılar.¹³

¹¹ İsmail Yiğit, “Emeviler: Siyasî Tarihi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XI, İstanbul, 1995, s. 87-90.

¹² Alaaddin Yalçınkaya, a.g.e., s. 44-48.

¹³ Zeki Velidî Togan, a.g.e., s. 99-100.

M. S. X. asrın ilk yarısında Türk kavimlerinin doğudan batıya doğru hareketlerine ‘Oğuzlar’da iştirak ettiler. Bunların bir bölümü (Selçuklular), XI. asırda İran üzerine, diğer bölümü de (Peçenek, Uz v.b.) Doğu Avrupa’nın güneyine doğru yayıldılar. XIII. asrın başında Türk ve Turan kavimlerinin doğudan batıya göçleri tekrar kuvvetlendi. Gerek Harzemşahlar sülâsesi, gerekse de Karahıtaylar, Cengiz Han’ın idaresi altında devam eden yeni göç dalgalarıyla yıkıldılar. XIII. ve XIV. asırda bu göç dalgaları ile başlayan mücadele, bir taraftan Kâşgar ve Mâverâünnehir’de İran unsurlarıyla müttefik olan Müslüman Türkler ve onlara dayanan ‘Bek’ler (Umerâ) ve bazı Han’lar, diğer taraftan Budist Yedisular ve Hristiyan Uygurlular ve Cengiz oğullarının çoğunluğu ile devam etti.¹⁴

Moğollar, 1221’de Harzemşahlar’ın¹⁵ başkenti Gürgenc’i zaptettikten sonra XIII. asrın başlarında bu devlete son verdi. Türkistan, bundan böyle Moğollar’ın Çağatay Ulusu’na ait oldu. Buna rağmen Türkler, XIV asrın ortalarına kadar, bu ulusu; dil yönünden Türkleştirmeye, din yönünden İslamlaştırmaya muvaffak oldular. Çağatay Devri (XIII. ve XIV. yüzyıl), Timur Bey (Temurlenk) tarafından 1370’te sona erdirildi. Timur (1336-1405), 32 yıl içerisinde (1370-1404), doğu da Altay Dağları’na, batıda Karadeniz ve Akdeniz’e, güneyde de İndus’a kadar uzanan bir imparatorluk kurmayı başardı. Timur’un Çin seferinde ölümü, imparatorluğun üç yıl devam eden iç mücadelelere girmesine neden oldu. 1407’de babasının tahtını ele geçiren Şah-Ruh, ölümüne kadar (1447) imparatorluğu Herat’tan yönetti. XV. yüzyılın son yarısını iç mücadelelerle geçiren Timurlular, 137 yıl süren Türkistan ve çevresinin idaresini, XVI. yüzyılın başında, Şeybanî Han’ın 1507’de Herat’ı zaptetmesiyle Özbekler’e devretti.¹⁶

Bu açıklamalar ışığında Türkistan tarihinin hareket noktasının; İslamiyet’in yayılması ile Cengiz ve Timur ahfâdının varlıkları olduğunu ifade edebiliriz. Bugünkü Türkistan bölgesinin etnik ve linguistik coğrafyasının oluşumunda, Cengiz Han

¹⁴ Zeki Velidî Togan, a.g.e., s. 102.

¹⁵ Bartold, “Hârezmşâh”, *İA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 263-65.

¹⁶ Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul, 1975, s. 3-5.

dönemine kadar olan Türk bey ve hanlıkların katkısı ve etkisi olmakla birlikte, asıl olarak bu şekillenme, Cengiz Han dönemiyle başlatılır. Cengiz, oğulları ve torunları arasında Çin, Türkistan ve İran'ı taksim etmiştir. Bir bütün olarak Türkistan bölgesine adını veren ilk isim Cengiz'in oğlu Çağatay'dır. Çağatay, kendi hissesine düşen bu bölgede köklü bir yönetim kurmuştur. Öyle ki bölgenin dili için asırlar sonra dahi onun adı yaşamış ve 'Çağatay Türkçesi' denmiştir. Timurluları ortadan kaldırarak Türkistan'a hâkim olan Özbekler, bugüne kadar kalan siyâsî yapının temelini oluşturmuşlardır.¹⁷

XVI. asrın başında, Timurluları ortadan kaldırarak Türkistan'a hâkim olan Özbekler, Türkistan Türklerinin mühim bir kısmını bir araya toplayarak yeni bir devlet kurmuşlardır. Cengiz Han döneminde Moğol hâkimiyetine girmelerine ve hatta bazı Moğol unsurlarla iç içe yaşamalarına rağmen kendi milli karakterlerini muhafaza eden Türkistan Türkleri, Moğol İmparatorluğunun dağılmasından sonra da varlıklarını daha da kuvvetlendirerek devam ettirmişlerdir. Timurlular devrinin esas halk kitlesini teşkil etmelerine rağmen Türkler, o devrin taht mücadelelerine mümkün olduğu kadar az karışmış ve Moğol kabilelerinin tasallutundan da kendilerini koruyarak XV. asrın ortalarına doğru Orta Asya'da bir kuvvet haline gelmeye başlamışlardır. Nihayet Şeybâni ahfâdından gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468), büyük dedesi Özbek'in adını verdiği devleti, 1428'de kurarak istiklâlini ilan etmiştir. Timurlu prenslerin taht kavgalarından istifâde eden Ebu'l-Hayr Han, Ebu Said'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın yarısına hâkim olmayı başarmıştır.¹⁸

Özbek Türklerinin bu başarısını kıskanan Moğol kabilelerinden Kalmuklar ile Oyratlar, 1456-57 yıllarında yaptıkları hücumlarla Özbek Hanlığını mağlup ederek Özbeklere büyük zayıat vermişlerdir. Özbek-Moğol rekabetinin artması sebebiyle savaşlar artmış ve bu durum Özbeklerin son derece yıpranmalarına sebep olmuştur. Ebu'l-Hayr Han, 1468 yılında Moğollarla yaptığı bir harbi kaybedip ölünce yerine oğlu Şah-Budak Han geçmiştir. Fakat bu hükümdarında bütün gayretlerine rağmen

¹⁷ Mehmet Saray, *Türkistan Hanlıkları...*, s. 1.

¹⁸ Mehmet Saray, *Türkistan Türkleri*, İstanbul, 1984, s. 7.

perişanlıktan kurtulamayan Özbeklerin kaderi, devrin en büyük âlimlerinden Mevlana Muhammed Hitayî'den feyz almış olan Şah Budak'ın oğlu Muhammed Şeybâni'nin Buhâra'dan dönmesi ile değişmiştir. Komşularının bir ara iç mücadelelerle uğraşmalarından istifâde eden Muhammed Şeybâni Han (1500-1510), Özbekleri yeniden toparlamış ve Maverannehir'in kuzey kesimini kontrol altına almayı başarmıştır. Bir müddet sonra Timurlulardan Bâbür Şah (1504-1530)'ın kuvvetlerini de yenen Muhammed Şeybâni Han, 1500 senesinde hükümdarlığını ilan etmiştir.

Özbek Türklerinin XVI. asrın başlarında Timurlular hâkimiyetini ortadan kaldırarak Türkistan'a hâkim olmaları, Türk tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Özbekler, çok kısa bir süre zamanda hâkimiyetlerini bütün Orta Asya'ya yayarak büyük bir kuvvet haline geldiler.

Fakat aynı yıllarda, İran'da başka bir Türk'ün, Şah İsmail'in (1499-1524), Şiiliği başarıyla siyâsî aksiyon olarak kullanıp kurduğu Safevî Devleti, Özbek hâkimiyetini tehdit edecek bir şekilde gelişmekte idi. 1510'da Şah İsmail'e yenilmelerine ve arkasından Türkistan'ın Bâbür istilasına uğramasına rağmen Özbekler, her ne kadar kendilerini toparlayabilmişlerse de, aralarındaki bölünmeyi önleyememişlerdir. Özbekler, çok geçmeden parçalanarak üç hanlık haline gelmiştir. Bu üç hanlık, Batı Türkistan'da uzun süre varlıklarını devam ettirmeye muvaffak olmuştur.¹⁹ Bu hanlıklardan Semerkand ve Buhâra'da kurulan, Özbeklerin ana kitlesini teşkil eden Buhâra (Özbek) Hanlığı 1500'de, Yamûd Türkmenlerinin oluşturduğu grup Hîve Hanlığını 1511'de ve Kazak Türkleri ile Kırgızların kurduğu Hokand Hanlığı ise 1710'da²⁰ kurulmuştur. Hanlıklar içerisinde en eski olan Buhâra'nın 3, Hîve'nin 2 ve Hokand'ın ise 1 milyon civarında nüfusu vardı. XIX. asrın ortalarında Rus işgalinden önce Türkistan Hanlıkları'nın sınırları ise şöyle idi: Hokand Hanlığı: Fergana vadisi esas olmak üzere geniş bir sahayı içine alan bu Hanlık, doğu da Issık gölünden batıda

¹⁹ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 8.

²⁰ Bazı kaynaklarda Hokand Hanlığı'nın kuruluşu olarak 1700 tarihi geçmektedir. Bununla ilgili bkz. Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1996, s. 201.

Sir-Derya'ya, güneyde Pamir Dağlarından kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanıyordu. En önemli şehirleri şunlar idi: Hokand, Taşkent, Margilan, Evliyâ-Ata, Pişpek, Namangan, Türkistan (Yesi) ve Akmesic. Buhâra Emirliği'nin sınırları; Zarafşân vadisi başta olmak üzere Kaşka, Karategin, Andican, Semerkant, Buhâra, Karşi, Hisar, Kerki ve Çizak vilâyetlerinden meydana geliyordu. Hîve Hanlığı'nın sınırları; Hârezm vadisi başta olmak üzere Aral Gölü'nün güneyinden Merv'e kadar uzanan sahayı içine alıyordu. Belli başlı şehirleri Hîve, Kongrad, Ürgenç, Gazavat ve Hazerasp idi. Kâşgar Hanlığı'nın sınırları ise; esas olarak Tarım Havzası'nda yer alan bu Hanlığın en önemli vilâyetleri şunlar idi: Kâşgar, Yarkent, Aksu, Hoten, Turfan, Balasagun, Beşbalık ve Urumçi.²¹

4. TÜRKİSTAN HANLIKLARI

Hokand Hanlığı, tezimizin temel mevzusu olduğundan Hanlığın tarihini, siyasî serüvenini, Osmanlı Devleti, diğer Hanlıklar ve devletler ile gerçekleşen ilişkilerini ikinci bölümde açıklayacağız. Bu bölümde ise konumuzun daha da vuzuha kavuşması amacıyla Türkistan'da bulunan Hokand dışındaki diğer üç Hanlığın tarihçesi kısaca ifade edilecektir.

4. 1. Buhâra Hanlığı

Özbeklerin parçalanması sonrasında XVI. asrın ilk yıllarında bağımsızlığını ilan eden Buhâra Hanlığı, Türkistan'daki hanlıkların en eskisi ve en köklü olanı konumundadır. Zarafşân Irmağı'nın aşağı havzasındaki büyük vaha da 1500'lü yıllardan itibaren hüküm süren Buhâra Hanlığı, Özbeklerin devamı mahiyetindedir.

²¹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Türkistan...*, s. 2.

Şeybâni Han (1490-1512), XV. yüzyıl sonlarında Deşt-i Kıpçak'taki düşmanlarından kurtulup Buhâra'daki Timurlu Vâlisine sığındı ve iki yıl burada kalarak Nakşibendi şeyhlerinden Cemaleddin ile Mansur'dan İslami konularda bilgiler edindi. Böylece Özbekler ile Nakşibendiler arasında dostluk kurulmuş oldu. 1500 yılı yaz mevsiminde Buhâra, Şeybâni Han kumandasındaki Özbekler tarafından ele geçirildi. Daha sonra Şeybâni Han, Bâbüür karşısında mağlup olunca Buhâra, Özbek hâkimiyetinden çıktı (1510). Ancak iki yıl sonra Şeybâni Han'ın yiğeni Ubeydullah Han tarafından tekrar alındı. Buhâra Hanlığı, 1512-1539 yılları arasında hüküm süren Ubeydullah Han ile 1557-1598 yılları arasında hüküm süren Abdullah Han dönemlerinde siyâsî ve kültürel bir merkez olarak çok fazla işlev gördü.²²

Pekçok Türk devletinde olduğu gibi Özbekler'de de devlet, hâkim ailenin ortak mülkü olarak kabul edilmiş ve bunun sonucunda küçük beyliklere ayrılmıştı. XVIII. asrın sonlarına kadar bu uygulama devam etmiş ve Buhâra Hanlığı, ailelerin hâkimiyetinde idâre edilmiştir. Buhâra'nın Mangıt Hânedânı, 1753 tarihinde Saltanat'ı ele geçirdikten sonra, saltanatı ve nüfûzu müddetince iç huzuru temin edemediği gibi, komşu devletler (Hîve, Hokand ve Afganistan) ile de iyi münâsebetler kuramamıştır. Mangıt Hânedânının kurucusu Muhammed Rahim Atalık'ın (1753-1757) vefatından sonra, halefi Daniyel'in (1758-85) zamanında, Daniyel'in, Davlat isimindeki bir İranlı köleyi Divan Beyi (Başbakan) olarak tâyin etmesiyle, Buhâra Emirliği'nde kargaşa baş göstermiştir. Davlat, devlet gelirlerini dilediği gibi kullandığı için hazine boşalmıştı. Âlimlerin hoşnutsuzluğuna sebep olanda, bu durum idi. Bu durumdan memnun olmayanların başında Şeyh Safar bulunuyordu. Bu huzursuzluk dalgasına, Daniyel'in oğlu Şah Murat'ta katıldı. Daniyel ve Davlat'ın hasımları, her ikisinin de iktidarına son vermeye muvaffak oldular ve 1785'te Şah Murad Masum'u tahta geçirdiler. Şah Murat (1785-1800), medrese tedrisatının etkili bir teşvikçisi olarak tanınmıştır. Saltanatı zamanında Buhâra'da, 30.000'den fazla talebe vardı. Merv ve Belh'i de kendi saltanat bölgesine bağlamaya muvaffak olduktan sonra, yerine, onun vasıflarını üzerinde

²² Ramazan Şeşen, "Buhâra", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, s. 363-67.

toplamış oğlu Emir Said Haydar (1801-1826) geçti. Haydar Şah, adil ve ilim sahibi bir hükümdardı. 1817 yılında Buhâra'dan ayrılarak Hârezm Hanlığı'nın (Hîve) hâkimiyetine giren Merv Bölgesi sebebiyle Hîve Hanlığı ile başlayan mücadelede, Hîve Hanı Muhammed Rahim Han'ın hücumunu durdurmak zorunda kaldı ve ayrılıkçı Şehr-i Sebz Beyi'ne karşı çarpışmaları idâre etti. Ayrıca, Kıtay-Kıpçak boyunun Şehr-i Sebz deki ayaklanmasına karşı seferde bulundu. Emir Said Haydar, bütün bu ayaklanmalardan muzafferiyetle çıktıktan sonra oğlu Hüseyin'i tahta geçirme kararını aldı. Ancak bu kararına karşı çıkan diğer oğullarından Karşı hükümdarı Nasrullah (diğer adıyla Bahadır), başında bulunduğu ordusu ile Buhâra'ya yürüdü ve 70 günlük kuşatma sonrasında şehri işgal etti.²³

Nasrullah (1826-1861) gaddarlığı ile tanınmış birisi idi. 1842 yılında, silahlı kuvvetlerinin başında Hokand Hanlığı'na yürüdü ve Hokand Hanlığı'nın başkenti Kokand'ı işgal ederek Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ı idam ettirdi. Nasrullah'ın saltanatı zamanında Belh, Maymana, Andhoy, Kunduz, Amu-Derya'nın sol kıyısındaki beyler, Han'a karşı çıkarak harekete geçtiler. Yapılan mücadeleler sonrasında 1859'da "Afgan Türkistan" denilen toprakları (Buhâra, Belh şehri ve eyâletini) Afganlılar işgal ettiler.²⁴ Nasrullah'ın yerine, babasından farklı olmayan ve 1861'den 1885'e kadar saltanat süren tek oğlu Muzaffer(1861-1885) geçti. Emir Muzaffer 1865'de, Taşkent'in Ruslar tarafından işgali sonucunda yaşadığı acı olayların ve faciâların şahidi oldu. Hokand Hanlığı, Taşkent için, Rusya ile kanlı bir mücadeleye tutuşmuş olduğu bir zamanda, Emir Muzaffer, ordusunun başında Hanlığın başkenti Kokand'ı vurarak işgal etti ve farkında olmadan Ruslara yardım etti. Ayrıca, Hokand Hanlığı'nın Rusya'ya karşı direnme gücünü kırmaya teşebbüs etti. Bu durumun sonucunda Rus ordusu karşısında tutunamayan Hokand kuvvetleri geri çekilerek Rusya tarafından işgale maruz kaldı. Ruslar, Hokand Hanlığı'nı 'Türkistan Umûmî Vâliliği'ne bağladıktan sonra Buhâra'nın işgali için tüm hazırlıkları tamamlayınca 1868 tarihinde Buhâra'ya doğru harekete geçtiler. Yapılan savaşlarda çok ağır kayıplar verilerekten geri çekilmek

²³ Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul, 1975, s. 30-32.

²⁴ Mehmet Saray, "Buhâra Özbek Hanlığı", *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, c. II, s. 597.

zorunda kaldı. Bütün bu yenilgiler sonrasında Buhâra Emiri, çok ağır maddelerle donatılmış Haziran 1868 tarihli antlaşmayı kabul etmek zorunda kaldı.²⁵ Böylece, Türkistan hanlıklarının varlıklarını müstakil olarak devam ettirdikleri Hokand Hanlığı'ndan sonra, Buhâra Hanlığı da, Ruslar tarafından işgal edilmiş ve Rus vassalı bir hanlık haline gelmiş oluyordu.

4. 2. Hîve (Hârezm) Hanlığı

XVIII. asırda Rus ve Batı Avrupa kaynaklarında 'Hîve Hanlığı' diye adı geçen Hârezm Hanlığı, Hârizm bölgesinde kurulmuştur. Hîve Hanlığı, Rus yayılmasından önce Türkistan'ın en güçlü ve medeni hanlıklarından birisi idi. Hîve Hanlığı, Timurular ve Özbekler idâresinde pek çok defa bağımsızlığını kaybetmiştir. Hârezm, 1505'e kadar Timurlu Hüseyin Baykara'nın nüfusu altında iken, Şeybâni Han bu tarihte, Hârezm'in başkenti Ürgenç'i fethederek Hârezm'i, hanlığının bir parçası haline getirdi. Şeybâni Han'ın ölümünden sonra İran Şahı İsmail, Hârezm'i işgal etti.²⁶

İdâreleri altındaki Özbek kabileleriyle 1511'de Hârizm'i ele geçiren, Yâdigâr Han'ın oğullarından İlbars ve Balbars Hanlar, Hânedân'ın kurucularıdır. 1511'de İran Şahı'na karşı ayaklanan Hârezm Özbekleri, Hârizm'i ele geçiren İlbars'ı (1511-1521), Vezir şehrinde kendilerine Han olarak seçtiler. Bundan sonra Ürgenç ve Hîve hanları, İlbars'ın hanlığını tanıdılar. 1593'te Buhâralı II. Abdullah Han, Hârezm'i fethedip hanlığa son verse de 1598'te Hîve, tekrar bağımsızlığını kazandı.²⁷

²⁵ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları: Buhâra Özbek Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VIII, Ankara, 2002, s. 558-560.

²⁶ Zeki Velidi Togan, "Hârizm", *İA*, c. VI/I, MEB, İstanbul, 1993, s. 240.

²⁷ Mehmet Saray, "Hîve Hanlığı", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s.167-170.

XVII. asrın başlarında Hârezm Hanlığı'nın toprakları, Amu-Derya'nın aşağı mecrasından Horasan ve Mangışlak'a kadar uzanan bölgeden meydana gelmekte idi. Takriben 1615'te Hîve, Hârezm'in başkenti oldu. XVIII. yüzyılın ortalarında Hîve Hanlığı, içteki taht kavgaları ile uğraşırken 1740 yılında İranlı Nâdir Şah, Hârezm'e saldırdı. Hârezm Hanı İlbars (1728-1740), saldırılara karşı koymaya çalışsa da buna muvaffak olamadı ve Hîve, 1747'ye kadar İran hâkimiyeti altında kaldı.

1763'te Timur-Gazi Han'ın öldürülmesinden sonra Manğit, Kıpçak ve Kongirat boyları arasında saltanat kavgası başladı. Hîve, Rusya'nın 1873'te ki askeri ileri harekâtından önce, kabileler arasındaki taht mücadelelerinin sebep olduğu iç huzursuzlukları bertaraf etmekle meşguldü.²⁸ Bu çekişme ve huzursuzluklardan sonra Kongirat boyu galip çıktı ve 1790 tarihinden itibaren Kongirat Hânedânı devri başladı. Bu Hânedân, 1873'e kadar kendi başına; 1873'ten 1920'ye kadar da Rusların himayesi altında, Hîve Hanlığı'nın kaderini belirledi.²⁹

Ruslar, Osta Asya istilasında kendilerine en büyük rakip olarak Hîve Hanlığı'nı görüyorlardı. Ayrıca Hîve'ye doğusundan ve batısından ulaşmak için uzunca bir çölü aşmak gerekiyordu. Ülke kuzeyden güçlü mevzilerle çevrilmişti. Rusların önceki işgal teşebbüsleri bu sebeplerle başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ancak Hokand ve Buhâra'nın işgalinden sonra Ruslar, Hîve'yi de almak için harekete geçtiler. 1873 yılında Hîve Hanlığı da, Hokand ve Buhâra Hanlığı gibi Rusların işgaline uğradı ve Batı Türkistan tamamıyla 'Türkistan Genel Vâliliği'ne bağlanmış oldu.

²⁸ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 27-30.

²⁹ Feridun Tekin, "Hîve Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 635-636.

4. 3. Kâşgar Hanlığı

Doğu Türkistan'ın batısında kurulan Kâşgar Hanlığı, esas olarak 'Tarım Havzası'nda kurulmuştur. Hanlığın başkenti olan Kâşgar şehrinin tarihi, Han Hânedanı'na (M. Ö. 206-M. S. 220) kadar gitmektedir. O tarihten Tang Hânedanına kadar ki dönemde (618-907), Çin kaynaklarında 'Şule' adıyla zikredilen Kâşgar, Çinlilerin oturduğu Hançeng (Şule) ve Müslümanların oturduğu Huiçeng (Şufu) denilen iki semtten meydana geliyordu.³⁰

Taberi'nin naklettiğine göre Kuteybe b. Müslim, 715'te Fergana (Hokand) bölgesine kadar ilerlemiş ve Kâşgar'ı 629'dan beri ellerinde tutan Çinlilerden almıştır.³¹ Daha önce buranın sahibi olan Karluklar, 750'de burayı tekrar ele geçirerek bölge de Türk idâresini yeniden kurmuştur. Ardından Uygurlar, 950'lerde ise burada hüküm süren ilk Müslüman Türk Hükümdarı olan, Karahanlılar'dan Abdulkerim Satuk Buğra Han (924-955) ele geçirmiştir.

Kaşgar Hanlığı, X. asırdan XVII. asrın başlarına kadar Karahıtaylılar, Moğollar ve Çinliler arasında çok yoğun mücadeleye sahne olmuştur. XVII. asrın başlarında (1606) Çağatay Hânedânından Emir İsmail, Kâşgar'a hâkimiyetini kurmuştur. Onun zamanında halk üzerinde büyük nüfuzu bulunan Afak (Apak) Hoca, Kalmukların yardımıyla 1678'de, hanlığın hâkimi olmuştur. Böylece başlayan Hocalar dönemi, XVII. asrın son çeyreğinden XIX. asra kadar devam etmiştir. 1759'da Çin'in tarım havzalarını işgali bölgede idari bozuklukların doğmasına sebep olmuş, bu sebeple hanlıkta bulunan Müslümanlar sık sık ayaklanmışlardır. 1759'da sürgüne gönderilen Hocalar ile dini ve siyâsî liderler, Çin yönetimine karşı gösterilen direnişte önemli rol

³⁰ Keith Hitchins, "Kâşgar", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, s. 7.

³¹ et-Taberi, a.g.e., c. VI, s. 496.

oynamışlardır.³² Ayaklanmalar XIX. asırda, Orta Asya'da bir İslam Devleti kurmak isteyen ve bunu gerçekleştiren Yakûp Han'la zirveye ulaşmıştır. İlerde Kâşgar Devleti'nin kurucusu olacak Yakûp Han'ın bu bölgeye gelmesi ile Kâşgar Devleti çok önemli bir sürece girmiştir.

Yakûp Bey, 1820 yılında Taşkent yakınlarındaki Pişkent köyünde doğmuştur. Devrinin geleneklerine uyarak, çocukluk yıllarını molla olabilmek için geçirmiştir. Kızkardeşinin Taşkent Valisi Nur Muhammed Han ile olan evliliği sonrasında mollalığı bırakarak, eniştesinin yardımıyla Hokand askeri kuvvetlerine girmiştir. Kısa zamanda kabiliyetini ortaya koyma imkânını bulan Yakûp Bey, 1845'te Hokand'ın yeni Hanı Hudâyar'ın Mabeyincisi olarak tayin edilmiştir. 1853'te Akmescit'i Ruslara karşı müdafaa eden Yakûp Bey'in uhdesine, 1864'den itibaren Rusların Orta Asya'da tekrar ilerlemeleri üzerine, Çimkent'in müdafaası verilmiştir. Bu kaleyi de Rusların ilk taarruzuna karşı başarıyla savunan Yakûp Bey, bilahare Rusların topraklara hücumu üzerine, Çimkent'i boşaltmak zorunda kalmıştır.

Yakûp Bey, 1865'te Taşkent'i Ruslara karşı kahramanca müdafaa ederken Buhâra Emiri Muzaffer'in 1865'te Hokand şehrini kuşatması üzerine bir kısım kuvvetiyle Hokand'a dönmüştür. Ancak, Hokand Hanlığı'na hâkim olmak düşüncesinde olan Âlim-Kul, kendisine rakip olarak gördüğü Yakûp Bey'i, Kâşgar'da Buzurg Han'a yardımcı olması için, 66 kişilik bir müfreze ile Taşkent'ten adeta uzaklaştırmıştır.

1865'te Kâşgar'a giden Yakûp Bey, Buzurg Han ile Çinlilerin yaptıkları hücumların ilkinin püskürtmeye muvaffak olamamışlarsa da, Taşkent'in Rusların eline geçmesinden sonra bazı Hokand kuvvetlerinin kendilerine katılmaları üzerine, Çinliler'i mağlup ederek Kâşgar'dan geri çekilmek mecburiyetinde bırakmışlardır. Yakûp Bey, Kâşgar'ın arkasından Yarkent'i ve Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerini birer birer

³² R. Rahmeti Arat, "Kâşgar", *İA*, c. VI, İstanbul, 1988, s. 405-412.

hâkimiyeti altına almaya muvaffak oldu. 1867’de, Buzurg Han’ın kendi başarılarını kıskanıp aleyhinde hareketleri üzerine, onu önce hapse, sonra da Mekke’ye Hacc’a göndererek Doğu Türkistan’ın mutlak hâkimi oldu.

Yakûp Han, 1870’de Hindistan’daki İngilizlerle anlaştı ve onların ülkesindeki tabi zenginliklerinin kendileri tarafından işletilmesi şartını kabul ederek bir Kâşgar Devleti kurulması ve bu devletin Osmanlılar’a bağlanması konusunda mutabakata vardı. Aynı yıl İstanbul’a gelen Kâşgar elçisi Seyyid Yakûp Han Töre, büyük bir ilgiyle karşılandı ve Yakûp Han’a birinci rütbeden Nişan-i Osmani ile kılıç ve alem gönderildi. 1872’den itibaren Yakûp Han’ın hâkim olduğu Kâşgar’da ve diğer yerlerde hutbeler Pâdişâh Abdulazîz (1861-1876) adına okundu; 1875’ten itibaren Kâşgar Emirliği’nin babadan oğula geçmesi kabul edildi. Fakat bu girişimler, 1877’de Yakûp Han’ın beklenilmeyen ölümü üzerine Çinliler’in Kâşgar’ı istila etmesiyle yarım kaldı. 1884’te Çin yönetimi bölgede Doğu Türkistan (Sinkiang) vilâyetini kurdu, ancak vilâyet üzerindeki kontrolü tam değildi. 1930’da Sovyetler Birliği bölgeyi himayesi altına aldığı açıkladı. 1933’te Uygurlar, Kâşgar’da İngiltere’nin desteğiyle Sovyet karşıtı bir Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurma teşebbüsünde bulundularsa da başarılı olamadılar.³³ 1955’te Doğu Türkistan, muhtariyet isteyen Uygurları yatıştırmak amacıyla Sinkiang Uygur Otonom Bölgesi adı altında yeniden organize edildi.³⁴

³³ İklil Kurban, *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara, 1992, s. 46.

³⁴ Keith Hitchins, “Kâşgar”, *DİA*, c. XX, Ankara, 2002, s. 8.

5. OSMANLI DEVLETİ VE XIX. YÜZYILDA TÜRKİSTAN POLİTİKASI

Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasında ilk münâsebetlerin XVI. asırda başladığı görülmektedir. Bununla beraber taraflar arasındaki münâsebetlerin siyasî hareketlilik, coğrafi bölge şartları ve tarihî serüven olarak daha önceki asırlara kadar uzandığı bilinmektedir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Türk hâkimiyeti, Türkistan'dan Batı Anadolu'ya kadar uzanıyordu. Bu birlik ve hâkimiyet XIII. asrın başlarında vuku bulan Moğol istilası yüzünden parçalanmış idi. Daha sonra Ön-Asya ve Anadolu'da yerleşmiş olan Türkler, önce Anadolu Selçuklu Devleti, daha sonra XIII. asrın sonlarında da Osmanlı Devleti etrafında toplanmaya başlamışlardır. Böylece Batı Türkleri Osmanlılar etrafında, Doğu Türkleri ise Timur'un önderliğinde birer büyük kuvvet olarak hızla yükselmeye başlamışlardır.

1402 tarihinde vuku bulan Ankara Savaşı sırasında, doğu ile batı Türkleri arasına bir soğukluk girmesine rağmen bu durum, Osmanlı Devleti'nin kısa zamanda toparlanması ile ortadan kalkmış ve yakın bir dostluğun temellerini de atmıştır. Doğu ve batı arasındaki bu yakınlaşma, XV. asrın sonlarına doğru Türkistan'da Timurluların hâkimiyetine son veren Muhammed Şeybâni Han'ın (1451-1510) önderliğindeki Özbekler zamanında daha da gelişerek, bilhassa Şii İran'a karşı, siyâsî alan başta olmak üzere her alanda bir nevi işbirliği şeklinde geliştirilmiştir.

Şii İran'ın mütecâviz siyaseti çok geçmeden Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıklarını işbirliğine sevk etmiştir. İran'ın Anadolu'ya yönelik mütecâviz siyasetine son vermek üzere Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Çaldıran Savaşı öncesi giriştiği ittifak arayışları, taraflar arasındaki diplomatik temasların kurulmasına yol açmıştır. Nitekim, ilk resmi temasların, Yavuz Sultan Selim'in Muhammed Bey vasıtasıyla

Semerkant hükümdarı Köçkücü Han'a (1510-1530)³⁵ Çaldıran Savaşı öncesinde gönderdiği Ağustos 1514 (Muharrem 920) tarihli nâmesiyle başladığı görülür.³⁶ Sultan Yavuz, bu farsça yazılan mektubunda, doğu bölgesi halkının Şîâ zulmünden bıktığını, Müslümanların can, mal ve namusunun tehlikede olduğunu belirterek adı geçen fesadın önünün alınacağını bildirmiştir. Ayrıca, kurulmuş olan dostluğun sağlamlaşmasını da istemiştir. Böylelikle Yavuz Sultan Selim, yazdığı bu mektup ile İran'a karşı Türkistan Müslümanlarıyla ittifakın temellerini atmış olmaktadır.

Semerkand Hanı göndermiş olduğu cevapnâmede³⁷ Padişâh Yavuz Sultan Selim'i, Şeybânî Han'ın ölümünden sonra Türkistan'daki siyasî gelişmelerden haberdar etmiştir. Bu arada cevapnâmede, Babürşah'ın Safevîlerle birlikte olup Turan illerine yaptığı ve sonuçta umduğunu bulamadığı seferlerden de bahsedilmiştir.

Osmanlıların Çaldıran Zaferi, Hazar Denizi doğusundaki Özbeklerin işine çok yaramış; Horasan ile Herat'a hücum etmelerine ve kolayca ilerlemelerine imkân vermiştir. Bu durumdan rahatsız olan Şah İsmail, Osmanlılara başvurmuş ise de netice alamamıştır. 1515 yılında akınlarına devam eden Özbeklerin, Pâdişâha sunulan bir arzıda Amu Derya'yı geçip Herât'ı aldığı kaydedilmiştir.³⁸ Bu olay sonrasında Horasan'ın fethini haber vermek üzere Özbek Hanı elçisini İstanbul'a göndermiştir.³⁹

³⁵ Bazı kaynaklarda Özbek hükümdarının adı Ubeydullah Han olarak geçer. Bkz. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, s. 374-377; Oysa, L. P. Stanley'in Şeybânîlerle ilgili verdiği listede, bu tarihlerde Semerkant tahtında Köçkücü Han bulunmaktadır. Bkz. *Düvel-i İslâmiyye* (Tercüme Halil Adhem), İstanbul, 1345, s. 432-433; H. Howorth'da aynı düşüncededir. Bkz., *History of the Mongols*, c. II/II, s. 713-719.

³⁶ Cennetmekân Sultan Selim Gazi dergâhından Semerkand Hanı Sultan Ubeyd'e irsâl eylediği nâme-i hümayûn'un suretidir. Feridun Bey, a.g.e., c. I, İstanbul, 1275, s. 374-375. Bundan sonra Feridun Bey Münşeât'ı diye geçecektir. Aynı mektup sureti için bkz., *II. Bâyezid ve I. Selim Zamanına Ait Muhaberât*, TSMK, Revan Kitaplığı, nr. 1958, 104-108-b.

³⁷ Feridun Bey Münşeâtı, c. I, s. 377-379; *II. Bâyezid ve I. Selim Zamanına Ait Muhaberât*, TSMK, Revan Kitaplığı, nr. 1958, 108 b-11b.

³⁸ Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1976, s. 112-113.

³⁹ Hammer J. Von, *Devlet-i Osmâniyye* (Tercüme Mehmet Ata), c. VI, İstanbul, 1332, s. 66.

Çaldıran savaşından sonra Safevî Devleti'nin elinde bulunan en önemli kale şehirlerden birisi olan Diyarbekir, 1515'de fethedilince⁴⁰, Yavuz Sultan Selim, şehrin fethini haber vermek için Semerkand Hanı'na 8 Eylül 1515 (29 Recep 921) tarihli bir mektup daha göndermiştir.⁴¹ Biraz önce temas ettiğimiz gibi Horasan'ın fethini bildiren mektuba bir çeşit cevap niteliği taşıyan bu nâmesinde Osmanlı Pâdişâhı, Diyarbekir'in fethinin Rafizî unsurları dizginleme amacını taşıdığını, ilk önce elçiler gönderip barış talep ettiğini, netice alamayınca da Şîîlerle savaşılıp Diyarbekir'in alındığını bildirmiştir.

Özbek hükümdarlarından Hoca Muhammed Sultan'ın oğlu Canibeg, Emir Hacı Seyyid ile Yavuz'a gönderdiği bir nâmede, Mısır'ın fethinden dolayı tebriklerini sunarken, Çaldıran savaşı öncesi Kızılbaşlara karşı harekete geçilmesi yönündeki emirleri doğrultusunda bir ordu ile beraber kardeşlerini ve oğullarını Horasan tarafına yolladığını bildirmiştir.⁴²

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti ile Özbekler arasında karşılıklı yakınlaşma teşebbüslerinde en büyük rolü, Şah İsmail idaresindeki Safevîlerin yıkıcı faaliyetleri oynamıştır. Ancak Yavuz Sultan Selim'in nerede olursa olsun Müslüman beldelerin korunması ve gerekirse her türlü yardımın yapılması hususundaki politikası⁴³ dikkate alınırsa, Osmanlı Sultanı'nın hassasiyeti daha iyi anlaşılabilir olacaktır.

⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara, 1988, s. 273-275.

⁴¹ Cennetmekân Sultan Selim Han Gazi dergahından Semerkand Padişahı Ubeyd Han'a gönderilen cevapnâmedir. Feridun Bey Münşeâtı, c. I, s. 415-416; II. *Bâyezid ve I. Selim Zamanına Ait Muhaberât*, TSMK, Revan Kitaplığı, nr. 1958, 156 a -158 a. Ayrıca, "Osmanlı Devleti Tarafından 1835'de Daimî Elçilikler Kurulmasına Kadar Muhtelif Memleketlere Gönderilmiş Bulunan Elçilerin Listesi" başlığında Yavuz Sultan Selim tarafından 1514'te, Diyarbekir'in fethini bildirmek için Özbekistan'a elçi gönderildiğini görmekteyiz. Bunun için bkz. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Seferatnâmeleri*, Ankara, 1968, Ekler I.

⁴² Özbek hükümdarı Muhammed b. Ebu'l Hayr Han oğlu Canibeg'den Yavuz Sultan Selim'e nâme, TSMA, nr. E. 8358. Aynı mektubun tam tercümesi için bkz., Ayten Sarıyar, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi (Genel Kitaplık nr. 202), İstanbul, 1985, s. 36-45.

⁴³ Ahmet Asrar, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin Dinî Siyaseti ve İslam Âlemi*, İ. Ü. Edb. Fak., Doktora tezi, (Genel Kitaplık, nr. 19), İstanbul, 1971, s. 48-49.

Kanûnî döneminde (1520-1566) Osmanlı-Özbek siyasî münasebetlerinin oldukça yoğunlaştığını görüyoruz. Bu yoğunlukta, Safevîlerin, Osmanlıların Orta Avrupa'da meşguliyetinden istifadeyle Mâverâünnehir'e hücumlarının çoğalmasının da rolü vardır. Ayrıca, İran Şahı I. Tahmasp'ın Kanûnî'den aldığı tehditnâmeyle aldırmayarak, Macar Krallığı ve Alman İmparatorluğu ile münasebete girişip Osmanlılara karşı ittifak arayışlarına yönelmesi, Osmanlı Sultanını iki ateş arasında kalmamak için doğu seferine çıkmaya mecbur bırakmıştır. Kanûnî, doğu seferine çıkmadan önce Avusturyalılarla 1533'te barış yaparak batı cephesini teminat altına almıştır.⁴⁴

Özbekler'den 1534'de Ubeydullah Han (1533-1539) ve 1540'da Abdullatif Han (1540-1552), Kanunî Sultan Süleyman'a gönderdikleri elçiler ve nâmelerle Şii İranlılarla yaptıkları etkin mücadelelerden bahsederek Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir.⁴⁵ Bu mektuplaşmalarla başlayan siyasî alandaki birliktelik XVIII. asrın başlarına kadar sürmüş ve bu asır sonrasında daha da genişleyerek devam etmiştir.

Yukarı değindiğimiz gibi Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki münâsebetlerin başlıca sebeplerinden birinin, Şii İran ve İran'ın zararlı faaliyetleri karşısında ortak hareket etmek olduğunu, yazışmalar ışığında da görmekteyiz. Bunun yanında Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki münâsebetlerde gerek "Denge politikası" gerekse de uluslararası ilişkiler gereği Rusya ile olan münâsebetlerin de etkili olduğunu anlamaktayız. Nitekim Avrupa cihetine açılmayan Çarlık Rusya'sı, XVI. asrın ortalarından itibaren Asya'ya doğru yayılmaya başlamıştır.⁴⁶ Bu dönemden itibaren Ruslar, Orta Asya'da kendilerinden ekonomik ve askeri alanlarda geri durumda

⁴⁴ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., c. II, s. 336-337; Tayyip Gökbilgin, "Süleyman I", *İA.*, c. XV, s. 115.

⁴⁵ Ubeydullah (veya Abit) Han'dan Pâdişâh'a (1534), E. 5805 ve Buhâra Hanı Abdullatif Han'dan Pâdişâh'a (1540), E. 5489, TSMA. Bu belgeler ayrıca Feridun Bey'in Münşeât'ı ile Lütfi Paşa'nın Tevârîh-i Âli Osman'ında da vardır. Bunun için bkz. Feridun Bey, a.g.e., c. I, s. 417.

⁴⁶ Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11 (1981), s. 279-302.

olan Türkistan Hanlıkları cihetinde yayılmayı devam ettirmişlerdir. Türkistan Hanlıklarının istila hareketine başlamasından önce Ruslar, Hristiyan Avrupa'nın ileri gelen devletlerine, devletlerarası hukuka riayet etmeyen Müslüman Orta Asya Hanlıklarını 'sivilizasyona (medeniyete) geçireceğiz' propagandasını yaparak, kendilerine karşı yükselebilecek itirazları bertaraf etmeyi büyük çapta başarmışlardır.⁴⁷

Rusya ve Avrupa'da XVIII. asrın ikinci yarısında meydana gelen olaylar ve neticelerinin, Osmanlı Devleti'nin kaderi üzerinde son derece önemli tesirleri olmuştur. 1768'de Avusturya ile Rusya'nın aralarında Lehistan'ı taksim etmek istemeleri, bir zamanlar Leh krallığının bağımsızlığını garanti etmiş olan Osmanlı Devleti'ni, kendi gücünü tartmadan, bilhassa İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları ile duruma müdahaleye sevk etmiştir. Fakat çok pahalıya mal olan bu müdahale, Osmanlı Devleti'ni 1774'de Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde bırakmıştır. Uğradığı pek çok maddi ve manevi kayıplar arasında Kırım'ı Rus nüfûzuna terk etmek zorunda kalışı, Osmanlı Devleti'ni hem sarsmış, hem de endişeye sevk etmiştir. Osmanlı Devleti, ne pahasına olursa olsun, Rusya'yı Kırım'dan çıkarmaya ve bu maksatla yeni bir harbi dahi yapmayı göze almıştır. Bu sebeple büyük bir itibar ve nüfûza sahip olduğu Türkistan'daki Müslüman Türk hanlıklarına yönelmiştir. Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı Türkistan cihetinden de cephe açılması için Alemdar Mehmed Said Ağa isminde bir elçisini Türkistan'a göndermeye karar vermiştir. 1786 başlarında bir "Nâme-i Hümâyûn" ile yola çıkarak nâme'yi Buhâra Han'ı Seyyid Ebulgazi'ye takdim etmiştir.⁴⁸

Bütün bu olaylar sebebiye 1783'ten itibaren Osmanlı Devleti'nin Türkistan siyasetinde büyük değişiklikler olmuş, daha aktif ve olumlu bir gelişmeye tanık olunmuştur. Bu değişikliğin en büyük sebebi, yukarıda ifade ettiğimiz üzere Rusya'nın, Çin'in ve İngiltere'nin Orta Asya ülkelerini, devletlerarası hukuku hiçe sayarak işgal etmeye başlamalarıdır.

⁴⁷ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde ...*, s. 2-3.

⁴⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Cevdet Tarihi*, c. V, İstanbul, 1309, s. 251. Nâme-i Hümâyûn metni için bkz. Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 9, s. 195-196.

Rusların, Çinlilerin ve İngilizlerin, Türkistan ülkeleri ile Afganistan'a yönelik işgal hareketleri, ister istemez Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasında hızlı bir diplomatik ilişkiye sebep olmuştur. Ülkeleri Ruslar tarafından işgale uğrayan Türkistan hanlıklarından Buhâra, Hîve, Hokand, Kâşgar ve Afganistan liderleri yardım dileyen mektuplar ve elçilerle Osmanlı Devleti'ne başvurmuşlardır.⁴⁹

Türkistan hanlıklarının Osmanlı Devleti'nden istedikleri yardımın başında silah ve asker gelmektedir.⁵⁰ Top, tüfek, barut ve mermi imâlinde gerekli malzemeler ile gerek silahları, gerekse de madenleri işleyecek ustalar istemişlerdir.⁵¹ Kâşgar hariç, maalesef Batı Türkistan'da ki Hokand, Hîve ve Buhâra'nın bu isteklerine müspet cevap verilememiştir. Halbuki konu, Osmanlı hükûmetleri tarafından son derece ciddiye alınmış, ilgili Meclîslerde günlerce görüşülmüş ve yardım kararı da alınmıştır. Ne var ki, Türkistan hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasında Şii İran'ın geçit vermez bir set gibi bulunması, Kafkasların Ruslar tarafından işgal edilmiş olması istenen askeri malzemeyi gönderecek bir yol bulunmasına imkân vermemiştir. Silah yardımının haricinde istenen asker yardımı ise, hiç mümkün olmamıştır. Zira, bu yardımların istendiği devirlerde Osmanlı Devleti'nin hem Rusya ile sulh halinde bulunması ve hem de Rusya'dan çekinmesi dolayısıyla asker yardımını mümkün kılmamıştır. Bu istekte bulunan ülkelerin temsilcilerine gönüllü asker toplama tavsiyelerinde bulunulmuş ise de, bundan da istenen netice çıkmamıştır.

Türkistan hanlıklarının Osmanlı Devleti'nden istekte buldukları konuların başlarında, Pâdişâhların İslam âleminin Halifesi olması dolayısıyla, dini alanda olmuştur. Hac vazifesini ifa edebilmeleri için Türkistanlı Müslümanların belirli

⁴⁹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Altında Türkistan...*, s. 48-58.

⁵⁰ Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ın Osmanlı Pâdişâhı'ndan istediği silah ve askerî yardımı için bkz., BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr., 781/36565/A. EK-II.

⁵¹ Hokand Hanı Ali Han'ın "Seferât-ı Mahsûsâ" ile göndererek isteklerini bildirdiği mektubu için, bkz. BOA, Hâriciye, Siyâsî, nr., 4/14, ayrıca EK-III.

güzergâhlardan emniyet içerisinde seyahat etmelerinin sağlanması ve bu arada onlara maddi yardımda bulunulması için yapılan ricaların hemen hemen tamamı yerine getirilmiştir. Bu hususta Osmanlı yöneticilerinin oldukça cömert davrandıkları, mevcut arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır.⁵²

Türkistan hanlıkları, silah, asker ve dini alandaki yardımlarının haricinde ayrıca idâreci talebinde bulunmuşlardır. Ülkelerini idâre etmek üzere ya bir Osmanlı paşasının ya da bir Osmanlı şehzadesinin gönderilmesini istemişlerdir. 1820'lerde ve 1870'lerde istenen bu idâreci zümresine Osmanlı kayıtlarında nasıl bir cevap verilmesi gerektiği veya verildiğine dair bir kayda rastlanmamıştır.⁵³ Bunlar mümkün değilse, Osmanlı Devleti'nin Türkistan coğrafyasını sınırlarına katarak Türkistan'a vilâyet sıfatının veya Türkistan hanlarına 'Hanlar Hanı, İller Hanı' ünvanlarının verilmesini talep etmişlerdir.⁵⁴

Bu yardımların haricinde hanlıkların, Osmanlı Devleti'nden diplomatik yardım talebinde bulduklarını görüyoruz. Rusya'nın devletlerarası hukuku hiçe sayarak ülkelerine saldırdığını, büyük maddi zarara ve insan kaybına sebep olduğunu dile getirerek, bunun durdurulması için Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin tavassutunu istemişlerdir. Onların bu isteklerine de konjektürel şartlar gözetilerek, nasihatten başka bir cevap verilememiştir.⁵⁵

⁵² Hokand Sefiri Hacı Kurban Efendi, ailesi ve mahdumlarına atıye, maaş tahsisi ve yol harçlığı için bkz. BOA, A. MKT.NZD, nr. 69/24; BOA, HR. MKT., nr. 54/40. Ayrıca, Hokand Sefiri Yakûp Bey'e verilen yardımlar için bkz., BOA, A. MKT.MHM, nr., 347/77; BOA, A.MKT.MHM., nr., 367/68. Bkz. EK V.

⁵³ Mehmet Saray, "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Siyaseti", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 1999, s. 574.

⁵⁴ BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr. 36565-A.

⁵⁵ Mehmet Saray, *Rus İşgali Altında Türkistan...*, s. 73-83.

Türkistan Hanları, sık sık Osmanlı idârecilerinden ülkelerindeki medreselerin sağlıklı bir şekilde eğitim verebilmesi için ders kitapları isteğinde bulunmuşlardır. Onların bu isteklerinin de tamamı yerine getirilmiştir.⁵⁶

Türkistan hanlıklarının, Rus işgaline uğradıkları andan itibaren ısrarla talep ettikleri yardımların başında, ülkelerinde, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, ıslahat yapmak istedikleri dile getirilerek bu hususta acilen yardım talep etmişlerdir. İdâdi, Rüştiye, Hukuk, Top ve Mühendislik dallarında okul açılması için öğretmen ve idâreci isteğinde bulunmuşlardır.⁵⁷

Türkistan Hanlıklarının içinde bulunduğu durumu ifade eden mektuplar ve bu durumlarına yönelik Osmanlı Devleti'nden talepleri bu şekilde devam ederken, XVIII. asrın sonlarında Kırım'ı ele geçiren Rusya, hızla Kafkaslara sarkmış ve stratejik önemi büyük olan bu bölgeyi, XIX. asrın ilk çeyreği sonunda iki Müslüman devleti, İran ile Osmanlı'yı yenerek ele geçirmiş idi. Rusların, o zamanki Türkistan hanlıklarını işgale başlamaları üzerine bu Müslüman Türk Hanlıklarının idârecileri, İstanbul'a gönderdikleri elçiler ve mektuplar ile Rus işgaline karşı kendilerine yardım edilmesini istemişlerdi. İslam ülkelerinin önderi olan Osmanlı Devleti, o sıralarda içinde bulunduğu sıkıntılar ve biraz da mesafenin uzaklığı ile ayrıca Rusya'dan çekindiği için, bu yardım isteklerine gereken cevabı verememişti.

⁵⁶ Buhâra Hâkimi Haydar Şah'ın Atabe-i Ulyây-ı Hazret-i Tâcdâri'ye varid olan nâmesi için, h. 1229 (1813), BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 10, 226; Buhâra Emîrinin ricaları hakkında hükümetin görüşünü aksettiren Sadaret Tezkiresi için bkz., BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 35972. Ayrıca Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ın Sefîri Zâhid Hoca ile talepleri hususunda yapılan mülakatın sureti için bkz., BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 36565-A; bu mülakat sonrasında Harbiye Nazırından Sadârete gönderilen cevap için bkz., BOA, Cevdet Hâriciye, nr. 1098. Bu hususta ayrıca BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 656/32089. Bkz. EK-IV.

⁵⁷ 4 Nisan 1871 tarihinde Buhâra Meclisi'nin ve hükümdarının imzalarını taşıyan, Mesned-i Cefîli Sadareti Uzmâ'ya Buhâra Sefiri Abdulhay Efendi ve daha önce gönderilen Şeyh Süleyman Efendi'nin tahrirâtının tercümesi için bkz. BOA, İrade, Hariciye, nr.15065, Lef 1, Sadrazâm'ın Tezkiresi, BOA, İrade, Hâriciye, nr. 15225, Lef 1; Ayrıca, Hokand Hâkimi Muhammed Ali Han'ın talepleri için bkz. Hatt-ı BOA, Hümâyûn Defteri, nr. 36565-A.

XIX. asrın başlarından itibaren Osmanlı Devleti, belki de içine düştüğü buhranın ciddiyetini anladığı ve bu haliyle mütecâviz Rusya'ya karşı başarıyla mücadele etmenin güçlüklerini gördüğü için umûmî siyasetinde olduğu gibi, Türkistan siyasetinde de daha itidalli olmaya gayret etmiştir. Nitekim Osmanlı Hükûmeti, Türkistan hanlıklarını devamlı ikaz ederek onların birbirleriyle uğraşmamalarını ve mümkün olduğu kadar da Rusya ile bir ihtilafa sebebiyet verilmemesini tavsiye etmeye başlamıştır. Bu siyasetin neticesi olarak, Osmanlı Devleti, 1812 ve 1828-29 yıllarında Rusya ile vuku bulan harplerde 1787'de olduğu gibi, hanlıkların Türkistan cihetinden Rusya'ya karşı yeni bir cephe açmaları için hiçbir teşebbüste bulunmamıştır. Osmanlı Devleti, belki de söz verdiği halde, 1792'de Rusya ile imzaladığı sulh antlaşmasına Türkistan hanlıklarını dâhil ettirememenin verdiği rahatsızlıktan, belki de bir ittifak halinde, Türkistan hanlıklarını Rusya'ya karşı koruyamama endişesi yüzünden, böyle bir tutuma girmiş olabilir.⁵⁸

Yukarıda ifade edilen sebeplerden dolayı Rus işgaline karşı Buhâra, Hokand ve Hîve'ye yardım edemeyen Osmanlı Devleti'nin, 1873 yazından itibaren Türkistan siyasetinde daha aktif davranmaya başladığını görüyoruz. 1864 başlarında Hokand'ın kuzey-batısında ki Çimkent kalesini Ruslara karşı müdafaa ettikten sonra, o sıralar Doğu Türkistan Müslümanlarına yönelik başlayan Çin saldırılarını durdurması için Hokand Ordu Kumandanı Âlim Kul tarafından Kâşgar'a gönderilen ve bilahare ülkenin Hâkimi haline gelen Yakûp Bey ile Osmanlı Devleti yakından ilgilenmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Kâşgar'a karşı daha faal bir siyaset takip etmesine şu üç hususun sebep olduğu söylenebilir:

1. Rusların Hindistan'a doğru yayılmasını istemeyen İngilizlerin, Kâşgar'ın kuvvetlenmesi için Osmanlı Devleti'ne telkinde bulunması kuvvetle muhtemeldir.

2. Osmanlı Devleti Türkistan Hanlıklarına yardım etmek istemiş, fakat mesafenin uzaklığı, Rusya'nın düşmanlığını celbetmek endişesi ve biraz da Türkistan

⁵⁸ Mehmet Saray, a.g.e., s. 31.

hanlıklarının tutarsız davranışları yüzünden onlara itimat edemediği için bu arzusunu yerine getirememiştir. Osmanlı Devleti, istediği halde Türkistan Müslümanlarına yardım edememenin üzüntü ve ezikliğini gidermek için Yakûp Bey gibi dirayetli ve tutarlı bir devlet adamının şahsında Kâşgar Devleti'ne yardım elini uzatmıştır. Üstelik bu meselede, Rusya gibi tedirginlik duyacağı bir düşman da yok idi.

3. Türkistan hanlıkları, Osmanlı Devleti'nin birbirleri ile iyi geçinmeleri hususundaki ısrarlı tavsiyelerini dinlemedikleri için İstanbul'un kendilerine olan itimadını oldukça sarsmışlar idi. Ayrıca, Türkistan hanlıklarının yardım talepleride Ruslara karşı harbe başladıktan sonra vuku bulmuştu. Öyle dar bir zamanda Osmanlı Devleti'ne daha sâlim bir karar alma fırsatı bırakmamışlardı. Buna mukabil, Yakûp Bey'in güvenilir şahsiyeti ve yaptığı yardım talebinin münâsip bir zamanda vuku bulması, onun ricasının ehemmiyetini Osmanlı devlet ricaline ustaca anlatabilen Seyyid Yakûp Han Töre gibi fevkalâde kabiliyetli bir sefirin bulunması Osmanlı Devleti'nin alâkasını Kâşgar üzerine çekmiştir.

Yakûp Han Töre, Taşkent'in düşman eline düşmesinden önce Hokand Hanı Seyyid Sultan Han'ın ordu kumandanı Âlim-Kul tarafından yardım istemek için İstanbul'a elçi olarak gönderilmiş, Âlim-Kul'un vefatı ve Hokand'ın Ruslara yenilmesi üzerine sefirliğinden istediği neticeyi alamamıştı. Osmanlı Hükûmetine Orta Asya ahvâli hakkında uzun bir tahrir vererek 1870 başlarında İstanbul'dan ayrılan Seyyid Yakûp Han Töre, Kâşgar'a giderek dostu Yakûp Bey'in hizmetine girmişti.⁵⁹ 1872 tarihinde Yakûp Bey'in elçisi olarak tekrar Dersaadet'e gelen Seyyid Yakûp Han, Kâşgar'a dönüşünde Yakûp Bey'e 'Emîr-ül müslimîn' ünvanını, bir kılıç ve alem getirmiştir. Bunun sonucunda Han olan Yakûp Bey, halife adına hutbe okutup ve sikke bastırarak Devlet-i Aliyye'ye bağlılığını göstermiştir.⁶⁰

⁵⁹ Mehmet Saray, aynı makale, s. 574-577.

⁶⁰ Mehmet Saray, "Osmanlı Devleti ile Doğu Türkistan", *Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi*, c. V, sayı 20, Kış 1988-89, s. 15.

Yakûp Han ile Osmanlı Devleti arasında en üst noktalara erişen ilişkiler 1875 yılında Seyyid Yakûp Han Töre'nin İstanbul'da yeniden kabulüyle devam etmiştir. Bu defa da Kâşgar'a 2000 tüfek ve altı sahra topu gönderilmiştir.⁶¹

6. RUS İŞGALİ ALTINDA TÜRKİSTAN

Çarlık Rusya, XVII. asrın sonlarına kadar, Karadeniz'in kuzeyinde kara parçaları içine hapsolmuş bir haldeyken, üstün gayret ve çalışma sonucu XVIII. asrın başından itibaren denizlere çıkmayı zorlamaya başlamıştır. 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, bu bakımdan Ruslar için dönüm noktası olmuştur. Bu antlaşmayla Çarlık Rusya, Karadeniz'e hükmeden Osmanlı'ya rakip olarak çıkmış, Kırım gibi stratejik bir coğrafya ve Müslüman nüfusa sahip önemli toprak parçasını Osmanlı Devleti'nden koparmıştır. Artık bu tarihten sonra, Rusya, siyâsî, sosyal ve askeri açıdan üstün bir konuma yükselmiştir. Bu yüzyılın sonuna geldiğimizde, Osmanlı devlet adamları Rusya'nın yanında diğer Batılı devletlerden zaman zaman yediği darbeler sonucu, ittifaklar ile ömrünü devam ettirmek için çalışmalara girişecektir. Nitekim, Prusya ile imzalanan 1790 ittifakı bunun sonucudur. Yine bu yüzyılın sonundan itibaren devlet, kesin ve kararlı olarak, batıdaki askeri gelişmeleri izlemeye başlayacaktır. Devletin batı ile bu anlamdaki temasına, geleneksel yapısını muhafaza etmede direnen Osmanlı toplumunun büyük tepkiler göstermesine rağmen, batıdaki yenilikleri transfer etme yolundaki çalışmalar aralıksız devam edecektir. Osmanlı devlet adamları, sadece devleti sağlam bir şekilde ayakta tutabilmek ve ebed-müddet devam ettirebilmek için bu tür çabalar içerisine girmesine rağmen, istenilen sonuca ulaşamayacaklardır. İşte Çarlık Rusya, Devlet-i Aliyye'nin ayakta durabilme mücadelesi verdiği bu zamanlarda, XVIII. asırda olduğu gibi bir sonraki asırda da ona en büyük darbeleri vuran devlet olacaktır.⁶²

⁶¹ Arzu Ocaklı, "XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Çin Müslümanları ve Osmanlı İlişkileri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 1999, s. 588.

⁶² Osman Köse, 'XVIII. yüzyıl Osmanlı-Rus Münâsebetleri', *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 1999, s. 536-549.

XVIII. asrın sonlarında Kırım'ı ele geçirerek hızla Kafkaslara yönelen Rusya'nın, güneye doğru bu hızlı yayılışı, o zamanlar Hindistan'a henüz hâkim olmuş olan İngiltere'yi oldukça telaşa düşürmüştü. Hindistan'daki menfaatlerini korumak isteyen İngiltere, bu bölgeyi savunmak maksadıyla kilit mevki olarak gördüğü Afganistan'ı iki defa kanlı bir şekilde işgal etmek ihtiyacını duymuş ve bu İslam ülkesinin bugünkü felâketine bir nevi zemin hazırlamıştır.⁶³ Rusya, tıpkı İngiltere'nin Afganistan'a yaptığı gibi, milletlerarası hukuku hiçe sayarak 1864-1884 yılları arasında Batı Türkistan'daki Hanlıkları kanlı bir şekilde işgal etmişti. Rusya ve İngiltere'nin, Afganistan'ın Türkistan sınırları üzerinde anlaşmaları ile bu rekabet bir noktada durmuş idi.

XIX. asra gelindiğinde, bu asırda meydana gelen Osmanlı-Rus savaşlarının hemen hemen hepsinin sebebinin, sadece iki ülkenin karşılıklı itirazları değil, daha çok Avrupa'daki uluslararası politikanın sorunları ve de Osmanlı Devleti'nde ki etnik münâsebetlerin doğurduğu olayların olduğunu görmekteyiz.

XIX. asrın ortalarında, bir önceki asırdan daha sistemli ve planlı bir şekilde, Çarlık Rusya'sının hem Avrupa'da, hem de Orta Asya'da yayılma ihtirası içinde olduğu görülecektir. Rusya'nın, Avrupa ve Orta Doğu'da takip ettiği cüretkâr yayılma siyaseti, diğer iki emperyalist Avrupa Devleti olan İngiltere ve Fransa'yı ister istemez Rusya'nın karşısına dikmiş ve Osmanlı Devleti ile birlikte bu politikaya, Kırım Harbi (1854-1856)'nde dur denilmiştir. Fakat Rusya'nın Orta Asya'da yayılmak için giriştiği faaliyetleri durduran olmamıştır. 1847'den 1852'ye kadar Ruslar, bir taraftan İrgiz ve Turgay nehirleri boyunca Türkistan devletlerine ait pek çok kaleyi alarak Aral Gölü kıyılarında da müstahkem mevkiiler inşa etmişler, diğer taraftan da Çin ile imzaladığı 1852 Gulça Antlaşması ile Orta Asya'nın istilası için gerekli hazırlıkları tamamlamışlardır. Fakat Türkistan'ın işgali için, ülkenin kuzeyinde bulunan Akmesicid

⁶³ Mehmet Saray, *Osmanlı Devleti'nin Türkistan Siyaseti*, s. 575.

Kalesi'nin alınması gerekiyordu. Bu maksatla Rusların, 16 Nisan 1852'de yaptıkları ilk askeri taarruzlarını kale kumandanı ve ileride müstakil Kâşgar Devleti'ni kuracak olan Yakûp Bey başarıyla önledi. Fakat bu mühim kalenin zaptedilmesi zaruretine inanan Ruslar, aldıkları büyük takviye kuvvetleriyle General Perovskiy komutasında bir ordu ile Akmesid'i dört taraftan kuşattılar.⁶⁴ Bu kuşatma sonrasında ağır top atışları sebebiyle kale harap olmuştur. Ancak Kırım Savaşı'nın patlak vermesi sebebiyle Rusya, istila planını ileri bir tarihe atmamak zorunda kalmıştır. Ruslar, Kırım Harbinde yenilmelerine rağmen, Kafkaslar tamamen kontrollerine geçmiştir. Rusların Kafkaslara yerleşmesi onların Türkistan hanlıklarını istilalarını daha da kolaylaştırmıştır.⁶⁵

Kırım Harbi'nden mağlup çıkan, Avrupa ve Orta Doğu'da yayılması durdurulan Rusya, yeni Çar II. Alexander (1855-1881)'in önderliğinde her alanda köklü reformlara girişti. Avrupa devletleri ile rekabet edemeyeceğini anlayınca, daha önce ilerlemeye başladığı Türkistan bölgesini kendisi için yayılma sahası olarak görmeye başladı. II. Alexander, İvanoviç Baryatinskiy'i tam salâhiyetle Kafkas ordusu komutanlığına tâyin etti. Orduda gerçekleştirilen reformlar sonrasında Ruslar, Türkistan devletleri aleyhinde yapacakları yayılma harekâtının esas hazırlıklarını tamamlamış oldular.⁶⁶

Rusya cephesinde bu gelişmeler olurken, Türkistan hanlıkları, maalesef, Osmanlı Devleti'nin tavsiyelerinin aksine, dostluk ve beraberlikten uzak bir devir yaşıyorlardı. Buhâra ve Hîve'nin Merv bölgesi hâkimiyeti için yaptıkları uzun mücadelenin arkasından bu sefer Buhâra ve Hokand arasında başlayan manasız rekabet ve birbirlerinin iç işlerine müdahale hareketleri başlamış bulunuyordu. Sınırlarına kadar gelip dayanmış olan Rus işgaline karşı, tavsiye edildiği gibi, birlikte mücadele etmek yerine, kendi aralarında çekişmeleri, Türkistan hanlıklarının en büyük talihsizlikleri

⁶⁴ Baymirza Hayıt, a.g.e., s. 65-66.

⁶⁵ Kafkasya istilasını kalıcı kılan sebeplerinden birisi de şudur: Kafkasya Cephesi Türk Kuvvetleri Kumandanı Ömer Paşa'nın, Ruslar'ı Kafkasya'dan atmak için yaptığı teklif ve tatminkâr olmayan karşılık için bkz., BOA, İrâde, Hâriciye, nr. 7327.

⁶⁶ Mehmet Saray, *Türkistan Türkleri*, s. 10.

olmuştur. Rusların bu iç mücadeleden istifâde ile Buhâra'yı bilhassa Hokand'a karşı destekler görünmesi, Hokand'da bir grubun Buhâra hâkimiyetini istemesi, Emir Muzaffereddin'in (1861-1885) bir kısım Hokand arazisini işgal ederek Buhâra'ya ilhak etmesi gibi olaylar dolayısıyla hanlıkların, Rus işgalinden önce enerjilerini tüketerek zayıf düşmelerine sebep olmuştur.⁶⁷

Diplomatik ve askeri hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, Rus-Çin hududunda keşif yapmak maksadıyla 1864'te Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına iki Rus seferi tertipleddi. Bu Rus seferleri Hokand hükûmeti tarafından şiddetle protesto edildi. Hokand ile savaşın başlamasına sebep olan bu olay üzerine Rus General Çernyayev, 15.000 kişilik kuvvetiyle 4 Kasım 1864'te Çimkent'i ikinci muharebe de zaptetti. Bu zaferden sonra Ruslar, Taşkent istikametinde ilerlemeye başladılar. Âlim-Kul kumandasındaki Hokand birlikleri, harekâta karşı koymalarına rağmen 9 Mayıs'ta Taşkent'in işgaline engel olamadılar. Taşkent, coğrafi ve stratejik olarak çok mühim bir mevkiye olduğundan Taşkent'in düşmesi Hokand Hanlığı'nın sonu anlamına gelmektedir. Nitekim öyle de oldu. Şehirlerini uzun müddet müdafaa ettikleri için Taşkentlilerin önemli bir kısmı katledilmek suretiyle cezalandırıldı. 24 Haziran 1865'te Rusların hazırladığı bir antlaşma ile Hokand Hanlığı Rus nüfûzuna dâhil edildi.

Taşkent'in işgali sonrasında Buhâra Emiri Muzaffereddin, Rus işgalini nefretle karşılayan Taşkent ahalisinin yardım talepleri üzerine Rusları'dan Taşkent'in boşaltılmasını istedi. Teklifi reddedilen Buhâra Emiri, Rus Çarı'na bir elçi gönderdiyse de elçi, Rus Çarı tarafından tutuklandı. Bunun üzerine Emir'de, Buhâra da bulunan Rus heyetini tevkif ettirdi. Bu yeni gelişme iki taraf arasında ateşli bir mücadelenin başlamasına sebep oldu. Bunun üzerine General Çernyayev, 1866 Ocak aylarında Sir-Derya nehrini geçip Çizak üzerine yürüyüşe geçti. Karşılaştığı müdafaa sebebiyle geri çekilmek zorunda kalan Çernyayev, bu başarısızlığı sebebiyle Mart 1866'da görevinden alındı ve yerine General Romanovskiy atandı. Takviye kuvvetlerinde gelmesi

⁶⁷ Mehmet Saray, a.g.e., s. 45-46.

sonrasında ilerlemesini sürdüren Ruslar, 7 Haziran'da Hocent'i işgal ettiler. Buhâra Emiri, sulh için bir teşebbüste bulunduysa da, Rus komutan büyük bir harp tazminatı da dâhil olmak üzere çok ağır bir antlaşma teklif etti. Bunu kabul edemeyeceğini bildiren Buhâra Emiri, Buhâra Müftüsü Hoca Muhammed Parsa başkanlığında bir heyeti fevkalade elçi olarak İstanbul'a gönderdi. Hindistan İngiliz Vâililiğine ve İngiltere Kraliçesine de birer mektup yazarak, Rusya'nın milletlerarası hukuku hiçe sayarak Türkistan'ı işgal ettiğini bildirmiştir. Ancak İngilizler bu talebe müspet cevap vermemişlerdir.⁶⁸

Buhâra elçisi, İstanbul'a ulaştığı zaman durumu hem yazılı, hem de şifahi olarak Osmanlı hükûmetine anlatıp acilen yardım talebinde bulunmuştur. Ancak Buhâra'nın uzaklığı, yardımın Rusya ile olan ilişkileri bozacağı gibi sebeplerden dolayı Buhâra'ya yardımın yapılamayacağı, en münâsip olanın Rusya ile mümkün olduğu kadar az zararlı bir antlaşmanın yapılması gerektiği uygun bir dille elçiye bildirilmiştir.

Osmanlı Devleti ile Buhâra Hanlığı arasında bu gelişmeler olurken Ruslar, 17 Ağustos 1866'da, o ana kadar Türkistan'da işgal ettikleri toprakları Rusya'ya ilhak ettiklerini ilan ettiler. Bir sene sonra da Rus Çarı Türkistan Genel Vâililiğinin kurulduğunu ve vâililiğede General Kaufman'ın getirildiğini bildiren bir yazıyı imzaladı. General Kaufman, 1868 baharında önce Semerkand'ı, sonra da Urgur ve Katta-Kurgan'ı alarak Buhâra kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Bu yenilgiler sonrasında Buhâra Emiri çok ağır maddelerle donanmış antlaşmayı kabul etmek zorunda kaldı. Bu antlaşmaya göre; Buhâra 400.000 ruble harp tazminatı ödeyecek, o ana kadar Rusların işgal ettiği topraklar (Buhâra'nın üçte ikisi) Rusya'da kalacak ve Buhâra Emiri'nin kontrol ettiği yerlerde başta ticaret olmak üzere her türlü Rus faaliyeti serbest olacaktı. Böylece, Türkistan hanlıklarının varlıklarını müstakil olarak devam ettirdikleri Hokand Hanlığından sonra Buhâra Hanlığı da Ruslar tarafından işgal edilmiş oluyordu. Fakat

⁶⁸ Mehmet Saray, *Rus İşgali Döneminde...*, s. 45.

bütün bunlar Rus emperyalizmini tatmin etmekten uzaktı. Nitekim, Rus orduları yeni bir istilanın hazırlığına çoktan başlamışlardı. Bu seferki hedefleri Hîve idi.

Buhâra işgali devam ederken, kendi hanlığının da diğer iki hanlık gibi istila edileceğini anlayan Hîve Hükümdarı Said Muhammed Rahim Han (1864-1910), derhal İstanbul'a ve Hindistan İngiliz Vâililiğine elçiler göndererek memleketinin Rus istilasından korunması için yardım istemiş ise de, tıpkı Buhâra ve Hokand hanlıklarına olduğu gibi, kendisine de nasihat ve tavsiyelerde bulunulmuştur

Bütün hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, General Kaufman kumandasında, Mart 1873'te Hîve üzerine yürüyüşe geçtiler. Rus birlikleri önlerine çıkan her engeli yakıp yıkarak Hîve önlerine geldi. Muhammed Rahim, sulh ricasında bulundu ise de sulh reddedilmiştir. Mayıs sonlarında geçtikleri taarruz sonucunda Hîve şehrini zapt ettiler. Hîve Hanlığı'nın kayıtsız şartsız teslimini ifade eden 29 Mayıs 1873 tarihli antlaşma Ruslar tarafından dikte edilerek, Hîve Hanı, bir Rus vassalı haline getirildi. Bu harbin müsebbibi, güya Hîvelilermiş gibi, Rus komutanlığı, 2.200.000 ruble gibi son derece ağır bir harp tazminatını zorla Türkmenlere ve Hîvelilere ödettirdi.⁶⁹

Bu olayla beraber Hokand ve Buhâra'nın ardından 1873 tarihinde Hîve Hanlığı'nın da Ruslar tarafından işgali tamamlanmış oldu. Orta Asya Türk hanlıklarının bu kadar kolayca ve kısa zamanda Rus istilasına boyun eğmelerinin elbette pek çok sebepleri vardı. Ancak bu sebeplerden en mühimi, muhakkak ki Türkistan hanlıklarının merkezi bir idâre yerine, parçalanmış üç-dört devlet halinde yaşamaları idi. Bunun yanında, Osmanlı Devleti'nin birlik ve beraberlik içerisinde olmaları için yaptığı tavsiyeleri yerine getirmeyip birbirleriyle uğraşmaları, varlık ve enerjilerini kendi aleyhlerinde cereyan eden olaylarda kullanmaları idi. Bu sebeplerin sonucunda başarısız olan Türkistan hanlıklarının durumunu Osmanlı tarihçilerinden Lütfi Efendi de şöyle

⁶⁹ Mehmet Saray, *Türkistan Türkleri*, s. 14-15.

izah etmiştir: “Asya milletlerinin eğitim ve medeniyette geri kalması, bunun yanında harp sanatı başta olmak üzere, top, tüfek gibi ateşli silahların üretimini yapmaya mâlik olamaması ve maruz kaldıkları aynı tehlikeye karşı akıllarını başlarına alıp habl-i metin ittihâda sarılmak ve mekr ve taaddî-i düşmandan sakınmak lâzım gelir iken fecâyi-i hâle ve muhâtarât-ı istikbâle nazar-ı behimâne ve lâkaydane ile bakıp durması Rusya’ya Asya kıtasında geniş bir sahâ-i istila küşâd etmiş...”⁷⁰

Ruslar, Türkistan hanlıklarını işgal ettikten sonra kurdukları “Türkistan Genel Vâliliği” ile bir taraftan bizzat kendileri halkı kontrolleri altında tutmaya çalışmışlar, diğer taraftan da Hanlıkların başına getirdikleri idâreciler kanalı ile onları ezmeye ve istediklerini yaptırmaya gayret etmişlerdir. Rusların ellerinde bir kukla gibi oynattıkları yerli idârecilerin başında Hokand Hanı Hudâyar geliyordu. Nitekim, Hudâyar’ın tam bir Rus vâlisi gibi hareket etmesi ve Rusların koyduğu ağır vergileri yoksul halktan zorla almaya çalışması ahâli arasında nefret ve infiale karşılanmış ve pek çok ayaklanmanın başlamasına zemin oluşturmuştur.⁷¹

7. OSMANLI-İRAN REKABETİNDE TÜRKİSTAN

Eskiçağlar boyunca büyük imparatorlukların bir parçası durumunda ya da küçük Hânedânların elinde bölünmüş bir halde bulunan İran coğrafyası, XVI. asrın başında (1501) Şah İsmail tarafından kurulmuş olan Safevîler’le birlikte İslam tarihinde ilk defa müstakil bir siyâsî kimliğe kavuşmuş, bu kimliğin Kaçarlar dönemiyle pekişmiş ve günümüz İran İslam Cumhuriyeti’nin sınırları da bu zaman dilimlerinde teşekkül etmiştir. 1501’de Türkmen oymaklarının desteğiyle Akkoyunlular’a karşı kazandığı zaferin ardından Tebriz’e girip tahta çıkan Şah İsmail, kısa sürede İran’ın tamamını ele geçirmiştir. 1503 yılında Hemedan civarında kalan Akkoyunlu kuvvetlerini da mağlup

⁷⁰ Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi*, c. VIII, İstanbul, 1328, s. 320-321.

⁷¹ Mehmet Saray, *Türkistan Türkleri*, s. 17.

ederek Orta ve Güney İran'ı da zaptetmiştir. 1504'te Mâzenderan, Cürcân ve Yezd'i, 1507'de Diyarbakir'i, 1508'de Bağdat ve güneybatı İran'ı, 1509-10'da ise Özbekler'den Şirvan ve Horasan'ı ele geçirmiştir. Bu işgaller sebebiyle Safevîler, XVI. yüzyıl boyunca doğuda Özbekler, batıda Osmanlılar'la mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁷²

XVI. asrın başlarında Safevî Devleti'nin kuruluşuyla birlikte, Şah İsmail ile Türkistan'da hâkimiyetini henüz ele almış olan Şeybak Han, Horasan üzerinde çetin bir mücadeleye giriştiler. Şah İsmail'in, Şiiliği siyasallaştırarak bütün faaliyetlerini bu temel üzerine kurmasına karşılık, Türkistan'da Şiiliğe karşı mücadeleyi yürüten Hâcegân diye adlandırılan Nakşî tarikatına mensup olan Şeybak Han'da Sünniliğin koruyuculuğuna soyundu. Şeybak Han'ın 1510'da Merv'deki feci âkıbetinin ardından Şah İsmail, Horasan ve Hârezm'i aldıktan sonra hâkimiyetini Maveraunnehir'e kadar genişletmiştir. Ancak Türkistan halkına daha yakın olan Özbekler, Deşt-i Kıpçak'tan aldıkları takviye kuvvetlerle Mâverâünnehir ve Hârezm'de tekrar hâkimiyet kurmayı başardılar. Bütün bunlar sebebiyle Horasan bölgesi, Özbekler ile Safevîler arasında sürekli bir mücadele alanı olmuş ve bu durum sürekli hale gelmiştir.⁷³

Osmanlılar'ın İran bölgesine hâkim olan devletlerle siyâsî münâsebetleri, Fatih Sultan Mehmet döneminde Anadolu'da Türk birliğinin teşekkülü sırasında gerçekleşmiştir. XV. asrın ikinci yarısında Anadolu'nun doğu kesimine doğru ilerleme siyaseti takip eden Fatih Sultan Mehmet Han, 1473'te vuku bulan Otlukbeli Meydan Savaşı ile Akkoyunlu Uzun Hasan'ı kesin bir zaferle mağlup etmiştir. Bu zafer sonucunda Sultan Fatih, doğu bölgelerinde siyâsî birliği ve istikrarı sağlamıştır.

Yavuz Sultan Selim'den başlayarak Safevîlik, Osmanlılar için iç ve dış tehdit algılamasında öncelikli bir yer işgal etmiş ve Osmanlıların şark siyasetinin

⁷² İsmail Safa Üstün, "İran: Safevîler'den Günümüze Kadar", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 400.

⁷³ Abdullah Gündoğdu, "Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. II, Ankara, 1999, s. 581-82.

belirlenmesinde başlıca gündem maddesi olmuştur. Gündem maddesi olmasının başlıca temel iki sebebi şudur: Birincisi, tarihî köklere dayanan Sünni-Şii çekişmesinin özellikle Anadolu'da siyasal ve toplumsal barışı bozucu noktada devam etmesi⁷⁴; ikincisi ise; Osmanlıların bilhassa III. Murat'ın (1574-1595), Hazar Denizi kıyıları ve Tebriz'e yönelik seferlerinin, Asya içlerinden gelen önemli ticaret yollarının mahrem ve transit noktalarını ele geçirmek amacının doğurduğu mücadeledir.⁷⁵ İkinci maddenin gerçekleştirilmesi durumunda Osmanlılar, Hazar Denizi'ne bir donanma ile hâkim olacak ve Türkistan'dan gelen ticaret ve Hac yollarını denetim altında tutacaklardı.

XVI. asrın başlarında zayıflayan Akkoyunlular'ın topraklarında hızla gelişen Safevîler ile asıl mücadele, yukarıda ifade ettiğimiz sebeplerden dolayı Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde olmuştur. Ulemâdan, Şia mezhebine mensup olanlarla savaşmanın caiz olduğuna dair fetva alan Yavuz Sultan Selim, Safevîler'in kökünü kazımak için çıktığı doğu seferinde 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'i hezimete uğratmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) ve Şah Tahmasb'ın (1524-1576) hâkimiyet yılları Osmanlı-Safevî münâsebetlerine, dolayısıyla da İran tarihine yeni bir safha kazandırmıştır. Bağdat Hâkimi Zülfikar'ın isyanı ve Kanuni'ye bağlılık bildirmesi, Tebriz'de Ulama Han'ın Tahmasb'a yüz çevirip Osmanlı Sarayı'na ilticası gibi olaylar, iki devlet arasındaki ihtilafın şiddetlenmesine ve Kanuni'nin Irakeyn Seferine çıkmasına yol açmıştır. Uzun ve yorucu mücadeleden sonra yapılan Amasya Antlaşması (11 Receb 962-1 Haziran 1555) ile Safevî Devleti'nin varlığı kabul edilmiş ve Safevîler'in ortadan kaldırılma amacından vazgeçildiği bildirilmiştir.⁷⁶

⁷⁴ Abdullah Gündoğdu, aynı makale, s. 583.

⁷⁵ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. II, Çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul, 1990, s. 347.

⁷⁶ Aliyyev Salih Muhammedoğlu, "İran: Osmanlı-İran Münâsebetleri", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 405-406.

1578-1590 yılları arasında on iki yıl süren Osmanlı-İran savaşları iki devlet arasında rekabetin ve mücadelenin en çetin olduğu dönemdir. Safevîler, bu dönemin öncesinde siyasal bir çalkantı içinde idi. 1576'da, İran'da istikrarı sağlayan Şah Tahmasb'ın katledilmesi sonrasında iktidarı paylaşan Türkmen, Çerkez, Gürcü ve Kürt kabilelerin mücadelesi kızışmış ve birbiri ardınca hükümdarlar gelip geçmiştir. Osmanlı Devleti, bu durumdan da faydalanmak maksadıyla hem ticaret yollarının ele geçirilmesi, hem de dâhili ve hâricî gâilesi olan Safevîlerin etkisizleştirilmesi için, savaş makinesinin yanında kullanabilecekleri uluslararası politikanın ve diplomasinin araçlarına da sahip durumdaydı. Bunların en önemlisi, Safevîlere karşı onları doğrudan sıkıştırabilecek güçte gördükleri Buhâra Hanlığı ile birlikte hareket etmektir. Buhâra Hanlığı, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi'nden hemen sonra Safevîlere karşı Osmanlı Devleti ile işbirliği içerisinde idi.⁷⁷ Tam bu tarihlerde Buhâra Hanlığı'nda iktidarı, bu işbirliğini askeri bir ittifaka dönüştürmeye hazır, Safevî karşıtlığı bakımından Osmanlı hükümdarından daha ileri durumdaki II. Abdullah Han (1557-1598) elinde bulunduruyordu.⁷⁸

II. Abdullah Han daha Türkistan'da hâkimiyet kurma mücadelesinde iken kafasında Osmanlıların ve Özbeklerin ortak düşmanı Safevîlerin ortadan kaldırılması için, ayrı ayrı bölgelerden aynı anda Safevî ülkesine hücumla geçilmesinin sağlanmasına yönelik bir stratejik plana sahip bulunduğunu gösteren ve Osmanlıları Safevîlere karşı kıskırtan belirtiler vardır.⁷⁹ Ancak Osmanlıların bu duruma bakışı kendisinin istediği gibi olmayacaktır.⁸⁰

⁷⁷ Rızâu'l Hak-Şah, *Osmanlıların Şark Siyaseti (1539-1658)*, A.Ü.D.T.C.F. Basılmamış Doktora Tezi, s. 158-162.

⁷⁸ Abdullah Gündoğdu, "Türkiye ile Türk Dünyası Arasındaki Münâsebetlerin Tarihi Arka Planı", *Yeni Türkiye Dergisi*, s. 15, Ankara, Mayıs-Haziran 1997, s. 296-297.

⁷⁹ Abdullah Han mektubunda, Kanûni zamanında Safevîlere karşı iki devlet arasında ki işbirliği övülmekte, kötülükleri sıralanan Safevîlere karşı yardım istemekte ve II. Sultan Selim'e bu konuda babası gibi davranmasını tavsiye etmektedir. Rızâu'l Hak-Şah, a.g.e. Ek'inden naklen, *Sûret-i Mekâtib-i Hulefâ ve Selâtin*, TSMK, Yazma no. Revan, 1959, s. 835a-836a.

⁸⁰ Sultan Selim'in cevabi mektûbunda ağırlıklı olarak Kıbrıs'ın fethinden ve Batı'daki faaliyetlerinden bahsedilmekte, Abdullah Han'ın istedikleri ise münâsip bir dille geçiştirilmektedir. Rızâu'l Hak-Şah, a.g.e. Ek'inden naklen, *Sûret-i Mekâtib-i Hulefâ ve Selâtin*, TSMK, Yazma no. Revan 1959, s. 836a-838b.

Osmanlı-Safevî rekabeti arasında mücadele veren Buhâra Hanlığı, Özbek Hânedânlarından Cengiz'in torunu Şibân Han soyundan gelen Hârezm Hanlığı ile de mücadele halindeydi. Aynı soydan olan Buhâra ve Hârezm Özbekleri, Şibân Han sülalesinin varisleri olarak hep kendilerini görmüşler ve bu durum aralarında sürekli bir rekabetin olmasına neden olmuştur. Bu durumun farkında olan Safevîler, Özbek blokunun parçalanmasını derinleştirmek ve Osmanlıların, Özbekleri kendilerine karşı tek blok halinde tutma gayretlerini bertaraf etmek maksadıyla iki Özbek Hânedânı arasındaki ihtilafı körüklemiştir. Bunu ilk hayata geçiren Şah Tahmasb (1524-1576) olmuştur. Hârezm Hanlığı'nı kendi yanına çekmek için, Hârezm Özbeklerinin Hanı Bucuga Han'ın kızıyla evlenmek suretiyle Osmanlıların kendi aleyhlerinde oluşturduğu bloku kırmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti bu dönemde Buhâra ile olan ilişkilerini Piyale Paşa ile kotarmakta idi. 1588'de Ferhat Paşa'nın ikinci serdarlığı döneminde, Safevîlere karşı gerçekleştirilen taarruz esnasında Abdullah Han'da taarruza geçti. Ülke içerisinde had safhaya varan karışıklık sebebiyle, bu dönemde İran tahtında bulunan Şah Abbas (1587/1630), Haydar Mirza'yı Serdar Ferhat Paşa'ya gönderdi ve Ferhat Paşa'da bunları alarak muzaffer bir şekilde İstanbul'a girdi. İran'la harbe son veren barış 21 Mart 1590'da İstanbul'da imzalandı. Bu antlaşma ile Tebriz şehri ile Azerbaycan'ın Tebriz mıntıkası Karabağ, Gence, Kars, Tiflis, Şehrizur, Luristan tarafları Osmanlılarda kaldı. Ayrıca Haydar Mirza rehin olarak İstanbul'da alıkonuldu.⁸¹ Ancak bu antlaşma, Özbekleri tatmin etmedi. Çünkü Osmanlılar, Özbeklerle yapılan ittifakın hedefini "bu kötü kavmin (Safevîler) elinde bulunan bütün memleketlerin fethedilmesi ve iki tarafın işbirliği sayesinde bu kötü kavmi ortadan kaldırmak" olarak taahhüt etmişti.

İstanbul Antlaşmasında Özbeklerce fethedilen yerlerin ellerinde kalacağına dair hükme rağmen Şah Abbas, Özbekler aleyhine mevcut durumu bozma kararındaydı. Şah Abbas, barış yoluyla Osmanlı-Buhâra ittifakını parçaladıktan sonra Özbeklere karşı

⁸¹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri I (1578-1590)*, İstanbul, 1962, s. 65.

giderek üstünlük sağlayıp Abdullah Han'ın ölümünden sonra Horasan bölgesinde ki kayıplarını geri alacaktır. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti, Türkistan hanlıkları ile bu çapta bir ittifak içinde olmamıştır.⁸²

XVIII. asrın ortalarına doğru Osmanlı, Çarlık Rusyası'nın Kafkasya ve İran'ın Hazar Denizi'nin güney sahillerini işgal etme girişimlerini önlemeye çalışmıştır. Bu savaşlar devam ederken, 1724'te İstanbul'da Rusya ile yapılan antlaşma sonucunda, İran ve Kafkasya'nın bölüşülmesi resmileştirilmiştir. 1744'te İran ile şiddetlenen savaşta, Nâdir Şah'ın orduları, Osmanlı birliklerini ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Ancak Nâdir Şah, ülkesinin ağır ekonomik ve siyâsî sıkıntılarını gözeterek 1746'da imzalanan antlaşmayla, Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın (1639) çizdiği sınırların kabul edilmesi hususunda mutabakat sağlamıştır.

XIX. asra gelindiğinde iki devletin, ortak Avrupa tehdidine karşı bir yakınlaşma içerisine girdiğini görmekteyiz. Bu sebeple, Tahran'da Osmanlı, İstanbul'da İran daimi diplomatik temsilcilikler açmıştır.⁸³

8. ÇİN BASKISINDA TÜRKİSTAN

Çinliler ile Türkler arasındaki ilişkiler milattan önceki devirlere kadar gitmektedir. M. Ö. 1050'li yıllarda başlayan Çin-Türk münasebetlerinde pek çok Çin hükümdarı Türk ve Tibet tesiri altında kalmıştır. Bu ilişkiler İslamiyet öncesi Türk Tarihi açısından en önemli kaynaklardan oluşan Çin yıllıklarında da ortaya çıkmaktadır. Türklerin tarih boyunca siyâsî birlik oluşturdukları topraklar içinde kuzey Çin sahası da bulunmaktadır. Çinliler, topraklarını kuzeyden gelen atlı saldırılarına karşı korumak için

⁸² Abdullah Gündoğdu, *Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti*, s. 585-586.

⁸³ Aliyev Salih Muhammedoğlu, aynı madde, s. 406-408.

muazzam duvarlarla yapılmış Çin Seddi'ni ördürmüşlerdi. Bu seddin tamamlanmasından sonra Hunlar ile Çinliler arasında İpek Yolu'nun kontrolünü elde tutma mücadeleleri devam etmiştir.⁸⁴

Çin, M.S. 8'de hükümranlığa geçen "Doğu Han Sülalesi"nin 220 yılında tahttan indirilmesi sonrasında siyasî bir parçalanma yaşamıştır. "Üç devlet zamanı" da denilen 220-310 yıllarından sonra yine siyasî birliğin kurulamadığı "altı sülale devri" (316-589) yaşanmış, nihayet 580'de siyasî birliği sağlayan Sui Hânedânı, 618 yılında yıkılarak yerini T'ang sülalesine (618-906) bırakmıştır. Bu sülale zamanında Çinliler, Türkler'le yaptıkları savaşlar sonucunda Türkistan'a girmeyi başarmışlardır. Aynı tarihlerde İslamiyet'in Asya'da yayılma hareketleri de başlamıştır.

Çin'de önce müslüman tüccarlar vasıtasıyla tanıtılan İslamiyet, İslam ülkeleri ile Çin arasındaki siyasî ve ticari ilişkilerin gelişmesine paralel olarak daha fazla yayılma imkânı bulmuştur. 751 yılında Çin ile Abbasiler arasında yapılan Talas Savaşı, Çin'in Orta Asya'da ki nüfuzunu sona erdirirken, İslamiyet'in bu bölgedeki Türkler arasında yayılışını hızlandırmıştır.

1279 yılına kadar devam eden Sung hânedânından sonra Çin'de Moğol hâkimiyeti etkili bir şekilde kendini göstermeye başlamış ve önceki yabancıların hâkimiyetlerinden daha geniş bir şekil alarak, her alanda Çin'i kaplamıştır. Öyleki ülkeyi idare eden Moğol Yüan Hânedânı, devlet idaresinde sadece Moğollar'ı çalıştıran Çinliler'i aşağılayan bir anlayışı yerleştirmişlerdir. Bu yabancı tesir (Moğollar) karşısında gerek halk arasında, gerekse de devlet mekanizmasında XVII. asra gelinceye kadar kuvvetli bir milli şuur gelişmiştir. 1644'te Çin'de idareyi alan Mançular,

⁸⁴ Arzu Ocaklı, aynı makale, s. 589.

hükümranlık zamanında kuvvetli bir Mançu milliyetçiliği yerleştirmişlerdir. Bu defa da Çinliler, bütün diğer insanları aşağı görmeye başlamışlardır.⁸⁵

XVII. asrın ortalarından itibaren hâkimiyeti ellerine alan Mançular, nüfusun hızla çoğalması ve üretimin artmaması sonucunda Orta Asya'ya yayılma girişimlerine başladı. Bu yayılmada Çin ile Rusya'nın menfaat çatışmaları bu iki devleti ilk defa karşı karşıya getirdi. XIX. yüzyıl ortalarında Çin-Rus karşılaşmasının nedeni; İngiltere ile imzalanan Nankin Antlaşması ile Çin'in Batı Avrupa ve Amerika ile ticarete başlayıp deniz yollarına yönelmesidir. Avrupalılar'ın Çin'i tanımalarından sonra gittikçe artan kültürel temasları bu ülkeyi epeyce etkiledi. Özellikle 1821-1850 arası, Batılılar'ın Çin'i müstemleke yapma gayesiyle nüfuzlarını iyice artırdıkları bir devirdir. Bu antlaşma ve kültürel temaslar sonucunda Çin üzerinde Batılılar'ın etkinliğini artırması, Rusya'nın Çin ticaretinden elde ettiği gelir kaynağını yitirmesi anlamına geliyordu. Mançu Hânedânının giderek zayıfladığı bir dönemde Rusya, Orta Asya'da ki ilerleyişini devam ettirdi. Bu ilerleyiş sonucunda Çin'in batı sınırları meselesi, 1852 yılında Rusya ile imzalanan Gulça antlaşmasına göre düzenlenmiş ve bütün Doğu Türkistan, Rus ticaretine açılmıştı. Anlaşma gereğince önemli şehirlerinde Rus konsoloslukları açılıyor, bölge Rus etkisine giriyordu. İki devlet arasında 1860'da imzalanan Pekin antlaşmasıyla Rusya, Kâşgar bölgesinde ticaret yapma hakkını elde ediyordu.

1860'larda Çin'de bulunan halk, bu durum karşısında isyanlarını arttırmıştır. Bilhassa Müslümanların çeşitli eyâletlerdeki isyanları bu devrin en önemli olaylarını meydana getirmiştir. Tam bu dönemde, Türkistan'da Müslüman Türk hâkimiyetini kuran Yakûp Han, Osmanlı Devleti ile temasa geçmiş, İngiltere ve Rusya ile de antlaşmalar imzalamıştır.⁸⁶ İç ve dış siyasette çok dengeli hareket eden Yakûp Han, Çin ile olan münasebetinde aynı başarıyı gösterememiştir Yakûp Han'ın siyasî birliği sağlayıp, sınırlarını genişletmeye çalışması Çin ile olan mücadelesinin başlamasına sebep olmuştur.

⁸⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, "Çin: Tarih", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, s. 321-322.

⁸⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, a.g.m., s. 322.

Çinliler Doğu Türkistan'a girdikleri 1655 yılından Yakûp Bey'in iktidara geldiği 1865'e kadar geçen süre içindeki sürekli isyanlar karşısında bu bölgeye tam olarak hâkim olamamışlardır. Doğu Türkistan bölgesine yapılan saldırıları durdurması için Hokand Hanlığı'ndan gönderilen Yakûp Bey, Kâşgar halkının da desteğini alarak kısa zamanda Doğu Türkistan'ı birleştirip merkezi Aksu olan bir devlet kurmayı başarmıştı.

Çin hükûmeti, Kâşgar'ı kontrol etmek maksadıyla 1868 tarihinde General Tso'yu ülkenin kuzey batı askeri vâililiğine tâyin etmiştir. General Tso, emrindeki 89.000 kişilik ordusuyla 1869 baharında Şansi ve 1873 sonbaharında Kansu bölgelerinde Çin hâkimiyetini tekrar kurmuştur. General Tso, 1875'te Rusya'nın kurduğu Türkistan Umûmî Vâililiğinden de aldığı destekle 1876 sonbaharında ileri harekâta başlayarak Ekim'de Urumçi'yi, Kasım'da Manas'ı alarak Doğu Türkistan sınırlarına resmen girmiştir. Bu işgaller içerisinde Yakûp Han'ın beklenmedik vefatı, Hanlığı tam bir keşmekeşin içine düşürmüştür. Yerine geçen Beg-Kulu, iç harbi bitirir bitirmez Hindistan İngiliz Vâililiği'nden ve Osmanlı Devleti'nden yardım talebine rağmen yeterli yardımları alamamıştır. Çin kuvvetleri ilerledikçe ümitsizliği artan Beg-Kulu, nihayet Kâşgar'ı müdafaa eden kuvvetlerinin dağılması üzerine, çaresizlik içerisinde memleketini terk ederek Ruslara sığınmıştır. Karşılarında rakip kalmayan Çin kuvvetleri ise, 16 Aralık 1878'de bütün Doğu Türkistan'ın işgal edilerek Çin hâkimiyetine geçirildiğini ilan etmiştir. 1884'te Çin yönetimi bölgede Doğu Türkistan (Sinkiang) vilâyetini kurmuştur.⁸⁷

⁸⁷ Mehmet Saray, "Osmanlı Devleti ile Doğu Türkistan", *Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi*, c. V, s. 20, Kış 1988-89, s.15.

9. İNGİLİZ TEHDİDİNDE TÜRKİSTAN

Türklerle İngilizlerin ilk temasları Haçlı Seferleri zamanında olmakla beraber, asıl münasebetler ancak XVI. yüzyıl ortaları, hatta sonlarında başlar. İki memleket arasındaki mesafenin uzaklığı, Kraliçe Elizabeth devrine kadar İngiltere'nin Akdeniz memleketleriyle hemen hemen hiçbir ilgisi olmayışı, Türklerin de İngilizler ile münasebet tesislerine yakın bir sebep bulunmayışı, münasebetlerin kurulması işini ileri bir tarihe geciktirmiştir. XVI. asrın ortalarına doğru İngiltere'nin içinde bulunduğu şartların icabı olarak dış memleketlerle münasebetler birdenbire gelişmeye başladı. Müteşebbis İngiliz tüccarları faaliyetlerini Akdeniz kıyılarına, dolayısıyla Osmanlı memleketlerine kadar yaymak üzere harekete geçtiler.⁸⁸ XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Amerika ve Asya'da yoğunlaştırdıkları bu yayılma faaliyetleri (sömürgeleştirme) öncelikle ticari ve ekonomik ağırlıklı olmuştur. Zaman içinde siyasî, stratejik, idolojik ve dini (misyonerlik) faktörler de etkili olmuştur.

XVI. asrın ortalarında başlayan bu yayılma, Ümit Burnu'nun bulunması ile başlamış, Afrika'da köle ticareti yapılması, daha sonra aynı coğrafyada kalıcı koloniler kurulması ile devam etmiştir. Bu dönemde İspanya ve Portekiz'in sömürgelerini kaybederek dağılma sürecine girmesi canlı bir pazar olarak İngiltere'nin önüne açılmıştır. Napolyon Savaşları'nın (1799-1815) ardından doğuda yeni topraklar elde eden İngilizler, Trinidad, Seylan, Tobago, Moritos, Malta ve Singapur'u sömürgeleri altına almışlardır. Bunun sonucunda Hindistan'daki İngiliz hâkimiyeti de hızlı bir genişleme sürecine girmiştir. Orta Hindistan, Doğu Bengal, Asam bölgelerinden sonra Delhi'de ortaya çıkan direnişten sonra artık sembolik konumda bulunan Bâbürlü Devleti'ne son verilerek değişik bölgelere yerleşmiş bağımsız prensliklerin dışındaki (bunlarda ancak İngilizler'le özel anlaşmalar yaparak varlıklarını devam ettirebiliyorlardı) bütün Hindistan önce Doğu Hindistan Şirketi'nin hâkimiyetine girmiştir. Ardından 1858 tarihinde İngiliz hükümeti, şirketi lağvederek ülkeye doğrudan

⁸⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetleri (1553-1952)*, Ankara, 1952, s. 5.

hâkim olmuştur.⁸⁹ Bu tarihten itibaren, kralın elmas olarak nitelendirdiği Hindistan yolunun güvenliği, İngiliz sömürge siyaseti için öncelikli konuma yükselmiştir. 1869'da Fransızlar'ın Süveyş Kanalı'nı tamamlaması, Hindistan yolunu kısaltırken bölgenin güvenliğini daha hassas duruma getirmiştir. İngiltere, buna göre Kızıldeniz ve Arabistan kıyılarında Osmanlı itirazlarına rağmen nüfûz alanlarını oluşturmaya başlamıştır.⁹⁰ Aynı şekilde Cebelitârik (1704) ve Malta gibi stratejik öneme sahip Kıbrıs adası 1878'de kira adı altında ele geçirilmiştir. Uzakdoğu'da da Hindistan'ın güvenliğinin sağlanması ve İngiliz etki alanının genişletilmesi için 1841'de Hong Kong alınmış, 1888 tarihinde de Bruney ve Saravak sultanlıkları İngilizler'in himayesini kabul etmek zorunda kalmıştır.

İngilizler, Hindistan'ın güvenliğini sağlamak için Türkistan bölgesinde de faaliyetlerde bulunmuşlardır. Özellikle Rusların ilerlemelerini de engellemek amacıyla, Türkistan Hanlıklarının ve Afganistan'ın istiklâllerini koruyarak, Rusya ve Hindistan arasında tampon bölge oluşturmak istemişlerdir. İranlıların Herat üzerinden Hindistan'a doğru ilerlemelerini durduran İngilizler, Herat'tan başka, Türkistan Hanlıklarını da Rus ve İran tehlikesine karşı korumak için aktif politikalarını devam ettirmişlerdir. Bu sebeple İngilizler, devrin siyasî gelişmelerine vâkıf, Fars ve Türk dillerini iyi bilen muktedir subaylarını Türkistan Hanlıkları ve Afganistan'a göndermişlerdir.

1840'larda İngilizler, Türkistan devletleri indinde elde ettikleri saygınlığı kullanmak için harekete geçtiler. Daha önce de belirtildiği gibi, İngilizler, Türkistan Hanlıkları ile Afganistan'ın komşularıyla ve birbirleriyle olan ihtilaflarının halletmelerine yardımcı olarak onların dostluğunu kazanmak ve Rusya ile Hindistan arasında bu dost ülkelerden meydana gelen bir ara bölge oluşturmak istiyordu. Bunu sağlamak için İngilizler, 1840 sonbaharında Afganistan'daki üstlerinden daha önce Hîve ve Buhâra'yı ziyaret etmiş olan Yüzbaşı Conolly'yi Hîve ve Hokand'a, 1830'larda

⁸⁹ Azmi Özcan, "İngiltere: İngiliz Sömürgeciliği", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 299-300; Ayrıca bkz., William C. Berayan, *Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti*, s. 8.

⁹⁰ Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, 1969, s. 152-156.

İranlıların eline geçen ve kötü muamele gören bir grup Türkmen kadınıni esaretten kurtarmış olan Albay Stoddart'ı da Buhâra'ya gönderdiler. Siyasî dehaya ve Türkçe diline vâkîf olan Yüzbaşı Conolly, Türkistan Hanlıklarının meselelerini açık kalplilikle ortaya koymaya çalışmıştır. Hîve'ye varışında Allah Kulu Han'a (1825-1842) ziyaret maksadını açıkladıktan sonra şunları söylemiştir: “Türkistan'da Özbek Devletlerinin kendilerini yabancı işgalinden korumak için tek bir çıkış yolu vardır. O da birbirleriyle iyi geçinmek ve birbirlerini desteklemektir. Bunu yapmak içinde aranızdaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırıp bir daha bozulmamak üzere sağlam işbirliği yapmalısınız. Bu işi kendi kendinize yapmak mecburiyetindediniz. Şayet birbirinizi zayıflatmaya, aranızdaki köprüleri yıkmaya devam ederseniz, kuzeydeki hakiki düşmanınız sizleri mahvedecek yolları daha kolay bulacaktır ki, bu sonunda hepinizi üzecektir.”

Hîve'de vazifesini başarı ile bitiren Yüzbaşı Conolly, Hokand'a müteveccihen yola çıkar. Fakat arkasından gönderilen bir haberci, yarı yolda ona yetişir ve Buhâra'ya gitmiş olan Albay Stoddart'ın Buhâra Emîri Nasrullah (1826-1860) tarafından hapsedildiğini ve onu kurtarmaya gitmesini bildirir. Conolly bu defa Buhâra'ya doğru yolunu değiştirir. Fakat Buhâra'ya vardığında Emîr'i ikna edemediği gibi, kendisi de hapse atılır.

Buhâra Emîri Nasrullah'ın, İngilizlerin, bilhassa rakibi Hîve Hanlığı'nı Ruslara karşı desteklemesi hiç hoşuna gitmemişti. Albay Stoddart'ın ülkesine kendi istediği gibi girmemesi üzerine kızan Nasrullah, İngiliz hükümetinin ülkesine dostane duygular beslediğine dair bir mektup yazmasını istemiştir. Böyle bir mektubu gelene kadar da subayları bırakmayacağını bildirmiştir.⁹¹

⁹¹ Bereyan, William C., Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti, New York, 1971, s. 88.

Subaylarının Buhâra Emîri tarafından hapsedilmesi İngilizleri hem üzmüş ve hem de kızdırmıştır. Önce Hîve Hanı vasıtasıyla subaylarını kurtarmayı deneyen İngilizler, bunu başaramayınca bu sefer Osmanlı hükümetine başvurmuşlardır.⁹² Osmanlı Hükümeti, Buhâra Emîri'ne iki adet mektup yazarak hem İngiltere'nin o subayları ne maksatla gönderdiğini açıklamış, hem de dost bir ülkenin temsilcilerini hapsedmenin milletler arası hukuka uymadığını anlatmış ve subayların serbest bırakılmasını rica etmiştir. Bu mektuplara rağmen Nasrullah Han, İngiliz subaylarını bırakmayı reddetmiş ve İngiliz Hükümetinden istediği mektup gelmeyince de Yüzbaşı Conolly ile Albay Stoddart'ı idam ettirmiştir.

İngiliz subaylarının âkıbeti, İngiltere'de Türkistan Müslümanları aleyhinde büyük propagandaya sebep olmuştur. Bu ise, İngiliz Hükümetinin Türkistan cihetinde ilerleyen Ruslara karşı baskısını hafifletmesine ve neticede, Rusların Türkistan'a daha rahatça girmelerine yol açmıştır.⁹³

Bu olaydan sonra İngilizler, Türkistan Müslümanlarına karşı daha temkinli davranmaya başladılar. Ruslar'ın Hokand Hanlığı'nı işgali devam ederken Seyyid Muhammed Sultan Han (1863-1866), 1864 tarihinde Seyyid Yakûp Han'ı, ülkesinin Ruslar ve Buhâra Emîri tarafından uğradığı tecavüzü bildirmek üzere göndermişti. Ayrıca ordu kumandanı ve genç hükümdar Seyyid Muhammed Sultan Han'ın hâmisî olan Âlim-Kul da Hindistan Vâlisine hitaben yazdığı mektupta ülkesinin dâçar olduğu tecavüzleri anlattıktan sonra şunları bildirmiştir:

“...Birbirleriyle dost olan Rus Çarı ile Buhâra Emîri'nin orduları devletlerarası hukuka aykırı olarak ülkemizi işgale başlamışlardır. Ruslar, ülkenin kuzey doğusundaki vilayetlerimizden Evliya Ata ile Türkistan (Yesi)'i işgal ettikten sonra Çimkent'e de

⁹² BOA, İrâde, Hâriciye, nr. 388 ve 391 (1256); BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 847 ve 849 (1258); BOA, İrâde, Hâriciye, nr. 1345, Lef 1, 2, 3, 4.

⁹³ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde...*, s. 44-46.

saldırmıştır. Bizim Çimkent’i Ruslara karşı müdafaa etmeye çalıştığımız bir sırada da Buhâra Emîri, güney vilayetlerimizden Hocent’i işgale teşebbüs etmiştir. İngiliz Hükümetinin daimi dostu olan Hokand’ın uğradığı bu saldırıya mani olmasını niyaz ediyoruz.”

İngilizlerin Hindistan Vâlisi John Lawrence, Hokand Hanı ile Âlim Kul’a verdiği cevaplarda özetle şunları söylemiştir:

“...Memleketinizin içine düştüğü dertlerden dolayı çok üzgünüz. İngiltere Kraliçesi’nin Hindistan’daki temsilcisi olarak, karşılaştığınız güçlükleri halletmede sizlere yardımcı olmamız maalesef mümkün değildir. Hokand pek uzak mesafede ve oraya ulaşan yollar da çok uzun olduğu için meselenizin hallinde herhangi bir teşebbüste bulunmam imkânsızdır. Onun içindir ki, bu güçlüklerden kurtulabilmek üzere Majesteleri, kendi halkımıza ve kaynaklarımıza başvurmaktan başka çareniz yoktur. Bu ve buna benzer hususları, bana meseleleri şifahen anlatmış olan elçiniz Hâce Beg İshak Agasi’ye söyledim... Yukarıda belirttiğim sebeplerden dolayı elçiniz vasıtasıyla talep ettiğiniz topçu ustalarını göndermem de mümkün değildir... 5 December 1864 ve 21 February 1865.”⁹⁴

24 Haziran 1865 yılında Hokand Hanlığı’nın işgalini tamamlayarak Hanlığı, “Türkistan Umûmi Vâliliği”ne bağlayan Rusya, daha sonra Buhâra üzerine harekete geçmiştir. 1866’nın Haziran’ında hücumlarını artıran Rusya, Buhâra Emîri Muzaffereddin’e, harp tazminatı da dâhil olmak üzere çok ağır şartlar ileri sürmüştür. Bunun üzerine Emîr Muzaffereddin, Buhâra Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti acilen İstanbul’a göndermiştir. Muhammed Parsa Efendi, Afganistan ve Hindistan yolu ile İstanbul’a gideceği için Emîr, Hindistan İngiliz Vâlisi ile İngiltere Kraliçesi’ne de birer mektup yazarak Rusya’nın milletlerarası kanunları

⁹⁴ Mehmet Saray, a.g.e., s. 75-76.

hiçe sayarak Türkistan'ı işgal ettiğini şikayet etmiş ve Rusya'nın zulmünden Orta Asya Müslümanlarının kurtarılması için yardım talebinde bulunmuştur.

Buhâra Emîri, İngiltere Kraliçesine hitaben yazdığı mektupta özetle şu hususlara yer vermiştir:

“...Ülkemin başına geçtikten sonra bir zamandan beri dost mu düşman mı olduğu bilinmeyen Rusların ikiyüzlü hareketleriyle uğraşmak mecburiyetinde kaldım. Ruslar hasmane niyetlerini ortaya koyarak Hokand, Taşkent ve diğer komşu ülkelere taarruz etmeye başladı.

“...Öğrendiğim kadarıyla İngiliz hükümetinin subayları insanların sulh içinde yaşamaları için yardım etmeyi istiyorlarmış. Subaylarınız Rusları Orta Asya'dan çıkarmaya hazır imişler. İngiliz Hükümetinin komşusu olarak ümid ediyoruz ki, Majesteleri, bu kötü adamları (Rusları) ülkemden atmak için gerekli tedbirleri alacaktır. İstanbul'a gönderdiğimiz elçinin zaman kaybetmeden yardımlarınızla yoluna devamını sağlamanız büyük âlicenaplık olacaktır...”

Emîr Muzaffereddin, İngilizlerin Hindistan Vâlisine gönderdiği mektubunda ise şu hususlara yer vermiştir:

“... Biz daima halkı adaletle idare edenleri takip ederiz. Tahta çıktığımızdan bu yana biz de halkımızı adaletle idare etmeye çalışıyoruz. Fevkalâde özelliklerle donatılmış elçi olarak İstanbul'a Halifemiz nezdine gönderdiğimiz Molla Muhammed Parsa Hoca ile İngiltere ve Hindistan Kraliçesine de bir mektup gönderdik. Elçimiz

dertlerimizi size şifahen arz edecektir. Kraliçe'nin yardımı ve sizlerin tavsiyeleriniz ile Müslümanlar üzerindeki Rus zulümlerine ve işgaline bir son vermeyi ümid ediyoruz...”

Bu arada Molla Muhammed Parsa Efendi, Rus işgali ile memleketi hakkında İngiliz Genel Vâlisi John Lawrence'e şifahi bilgi vermiştir. Fakat, Muhammed Parsa Efendi, İngiliz Vâlisinin, 1842'de Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'nin öldürülmesine niçin mani olmadıkları gibi beklenmedik sorularına muhatap kalmıştır. İngilizlerin Hindistan Vâlisi John Lawrence, Emîr Muzaffereddin'e yazdığı cevabi mektubunda şöyle diyordu:

“...Dostça mektubunuzu elçiniz Molla Muhammed Parsa Hoca getirdi. Ayrıca elçiniz, söylenmesini istediğiniz hususları bize şifahen anlattı. Ruslarla harp halinde olduğunuzu üzülenekten öğrendim. Rusya ile olan ihtilafınızın iç yüzünü ve memleketinizin şu andaki meselelerini bilmediğimden sizlere faydalı olacak bir tavsiye veya yardımda bulunmam mümkün değil. Bunun için, sizlere dostça duygular beslemekten ve idarenizin halkın iyiliğine ve refahına olmasını dilemekten başka elimden bir şey gelmez. Kraliçeye gönderdiğiniz mektubunuz kendilerine iletilecektir...”⁹⁵

İngilizlerin Hindistan Genel Vâlisi Lawrence'nin menfi cevabına rağmen, Muhammed Parsa, ülkesinin maruz kaldığı Rus saldırılarına karşı bir destek bulmak ümidiyle 24 Kasım 1867'de İngilizlerin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot'a da yazılı müracaat ederek, Buhâra Emîri'nin İngiliz Kraliçesine yazdığı mektuba cevap verilmesini rica etmiştir. İngiliz Hâriciye ve Hindistan İç İşleri Bakanlıkları arasında gerçekleşen uzun tartışmalar sonrasında İstanbul'daki Elliot'a şu talimat gönderilmiştir:

⁹⁵ Mehmet Saray, a.g.e., s. 80-82.

“Buhâra Emîrinin Rus işgaline karşı yardım isteyen müracaatına Hindistan Umûmi Vâlisi John Lawrence’ın verdiği cevap hükümetimizce yeterli görülmüştür. Diğer taraftan İngiliz umûmi efkârı, Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly’ın trajik âkibetlerini henüz unutmuş değildir. Bunun için, İngiliz hükümeti, Buhâra Emîrlîği ile mektuplaşma yolu ile de olsa, bir münasebette bulunmayı uygun görmemektedir.”

Böylece Muhammed Parsa Efendi, İngilizlere yaptığı bu son müracaattan da müspet bir netice alamamıştır.⁹⁶ Rusların Türkistan’da ilerleyişinin ve işgalinin artması sonucunda İngiliz Hâriciye Vekili Lord Clarendon, Hindistan Vâlisinin Türkistan’daki Rus ilerleyişine gösterdiği ilgisizliği paylaşmamaya başlamıştır. Nitekim, Hâriciye Vekili, Petersburg’daki İngiliz büyükelçisi Buchanan’a talimat göndererek, Rus birliklerinin Türkistan’da giriştiği istila hareketlerinin Orta Asya Hanlıklarının istiklâllerini tehdit ettiğini, bunun ise 3 Aralık 1864’de Gorbaçov’un neşrettiği deklarasyona aykırı olduğunu Rus hükümetine hatırlatmasını istemiştir.⁹⁷

Bütün bu hatırlatmalar ve ikazlara rağmen ilerleyişini sürdüren Ruslar, 1866 tarihinde Buhâra işgalini tamamlar. Hokand ve Buhâra hanlıkları sonrasında Rusların kendilerini işgal için hazırladıklarını öğrenen Hîve Hanı Seyyid Muhammed Rahîm, büyük bir telaşa kapılmıştır. İstanbul’a ve Hindistan İngiliz Vâliliğine derhal elçiler göndererek, yaklaşan Rus istilasına karşı yardım istemiştir.⁹⁸ Hokand ve Buhâra’nın yardım taleplerinin neticesiz kaldığını bilmesine rağmen Hîve Hanı, bilhassa İngilizlerden yardım alacağı ümidinde idi. Kendisini böyle bir ümide sevkeden sebep, İngilizlerin, 1829-1840’larda ülkesine gösterdiği alâka idi. Daha öncede ifade ettiğimiz

⁹⁶ Bazılarının iddaa ettiği gibi, Muhammed Parsa Efendi, İngiliz elçisine yukarıda zikredilen müracaatı hâric, ne Londra’ya gitmiştir, ne de başka yabancı bir elçilikle temas kurmuştur. Bkz., O. Mert, “Buhâra Emîrlîği Elçisi Muhammed Parsa Efendi’nin İstanbul’daki diplomatik faaliyetleri (1867-1869)”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, XV/1-2, 1976, s. 96-97; ayrıca bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul, 1975, s. 119.

⁹⁷ Mehmet Saray, a.g.e., s. 83-85.

⁹⁸ Hîve Hanı’nın elçisi ile İstanbul’a gönderdiği mektup ile ona verilen cevabi mektup arşivlerimizde bulunamamıştır. Hîve hakkında bilgi veren en geniş kaynak Hâriciye Arşivi’nde üzerinde “Hîve Meselesi” yazılı 25 numaralı dosyadır. Bu dosyaların içindeki vesikaların tamamı Petersburg sefirimiz tarafından gönderilmiş olup, bunların da çoğu neşredilmiş resmi tebliğ ve gazete malumâtıdır.

gibi, Ruslar, 1839'da Hîve üzerine ordu gönderince, Rusya'nın güneye inmesini istemeyen İngilizler, bir kısım muktedir subaylarını Hîve'ye göndererek taraflar arasında harbe sebep olan anlaşmazlıkları gidermişlerdi. Ne var ki, İngilizler, Hîve Hanı'nın büyük ümitlerle gönderdiği elçisini bu sefer eli boş döndürmüşlerdir.⁹⁹ Bununla beraber İngilizler, Rusların Hîve üzerine yürümelerini durdurmak için bazı diplomatik girişimlerde bulunmuşlar ancak bunlar Hîve'nin işgal edilmesini engelleyememiştir.

Hîve'nin işgali hakkında Rus başkenti Petersburg'da yapılan toplantıları haber alan İngiliz büyükelçisi Loftus, durumu derhal Londra'ya bildirmiştir. Bunun üzerine İngiliz hükümeti harekete geçerek, Rusya'nın Hindistan istikametinde daha fazla yayılmamasını istemiştir. Böyle bir İngiliz baskısını beklemekte olan Ruslar, onları oyalamak için Hâriciye Vekili Gorbaçov'un tavsiyesi üzerine, Çar'ın muteber adamlarından Kont Şuvalov'u 1873 Ocak başlarında Londra'ya göndererek Rusya'nın Hîve'yi zaptetme niyetinde olmadığını teminat vermiştir. Fakat, İngilizler, diplomatik zaferlerini kutlarken Rus birlikleri Hîve'nin işgali için çoktan yola çıkmışlardı.¹⁰⁰

Böylece, Rusya, Osmanlı Devleti ve İngilizlerin ikazlarına rağmen uluslar arası hukuka aykırı olarak, her biri müstakil birer devlet olan Hokand ve Buhâra hanlıklarından sonra Hîve Hanlığı'nı da işgal ederek, Türkmenlerin çoğunlukta olduğu bölgeler hariç bütün Türkistan'a hâkim olmuştur.

Rusların bu işgalleri, Hindistan hudutlarına yaklaşmasını beraberinde getirdiğinden, bu durum İngilizleri endişeye düşürmüştür.¹⁰¹ Bu işgaller sebebiyle Orta Asya'da ticari ve siyasî menfaatlerini kaybeden İngilizler, nüfuzları altında tuttıkları

⁹⁹ Rüstem'den Halil Paşa'ya, nr. 1484/356, Petersburg, 7/29 Aralık 1872, BOA, Hâriciye Arşivi, Hîve Meselesi, dosya nr. 25.

¹⁰⁰ Mehmet Saray, a.g.e., s. 97-99.

¹⁰¹ Bereyan, William C., Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti, New York, 1971, s. 120.

Afganistan'ın kapı komşusu Kâşgar hadiseleri ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. İngilizlerin gösterdiği bu yakın alakâdan Kâşgar Hakîmi Yakûp Bey'de memnun kalmıştır. Nitekim, 1868'de ticari maksatla da olsa, Kâşgar'a gelen P. Show'ı Yakûp Bey, kabul ederek ona iltifat etmiş ve İngilizlere karşı dostane hislerle dolu olduğunu ifade etmekten çekinmemiştir. Yakûp Han ertesine sene de, 1869'da, Mirza Muhammed Şâdî başkanlığında bir heyeti İngiliz Hindistan Vâliliğine göndererek onlarla dostane münasebetler kurmak istediğini bildirmiştir.

Yakûp Bey, İngilizlerin o an için Osmanlı Devleti ile dost geçindiğini öğrendiğinden, onlardan, teşkilatını geliştirmekte olduğu ordusu için, silah ve mühimmat temin etmeyi umuyordu. İngilizler ise, Doğu Türkistan'ın tabii zenginliklerini işletmeyi, ticari ve siyasî nüfûzlarını artırarak icabında bu ülkeyi, Afganistan misali, Rusya ve Çin'e karşı bir tampon bölge olarak kullanmayı düşünüyorlardı. Diğer taraftan İngilizler, Yakûp Bey'in Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerini geliştirmesine yardımcı olmayı da vaat ediyordu ki, bu, Yakûp Bey'i İngilizlerle dost olmaya sevk eden ikinci mühim sebep idi.

Sonuçta İngilizler ile Kâşgar Devleti arasında ilk Ticaret Antlaşması, 1872'de Ruslarla yapılan antlaşmanın ardından, Forsyth'ın daha seçkin ve kalabalık bir heyetle ve Müslüman askerlerden kurulu bir süvari birliği refekatinde Kâşgar'a ikinci gelişinde törenle imzalanmıştır.¹⁰²

Başlangıçtan bu yana Yakûp Han'a karşı dostane bir siyaset izleyen İngilizler, yaklaşan Çin işgali karşısında Kâşgar için fikir ayrılığına düşmüştür. Hindistan'daki İngiliz Vâliliği, Yakûp Han'ı daha fazla desteklemeye lüzum olmadığını zira o cihetten kendilerine bir tehlikenin gelemeyeceğini savunurken, İngiliz Hâriciye Vekâleti ve

¹⁰² Bereyan, William C., Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti, New York, 1971, s. 136.

Yakûp Han'ı ziyaret etmiş olan Forsyth, İngiltere'nin Pekin büyükelçisi Wade, Doğu Türkistan'ın desteklenmesi ve istiklâlinin korunması tezini savunuyorlardı.¹⁰³

Bu tehlike karşısında Yakûp Han, Seyyid Yakûp Han Töre'yi, ülkesinin istiklâlini muhafaza etmesini sağlamak üzere İstanbul, Petersburg ve Londra arasında adeta mekik dokurcasına dış destek sağlamak amacıyla İstanbul'a gönderdi. İstanbul'a gelişinde Kâşgar elçisine yapılan tavsiye İngiltere'nin desteğini sağlamak ve Rusya ile de iyi münasebetler kurulması şeklinde oldu.¹⁰⁴ Petersburg ziyareti sonrasında Londra'ya geçen Seyyid Yakûp Han, İngilizlerin desteğini sağlamaya çalıştı. Londra'ya varışında gayet iyi karşılanan Kâşgar elçisi, bilhassa Yakûp Han'ı sefir olarak iki defa ziyaret etmiş olan Forsyth'ın ve o sıralar ülkesinde olan İngiltere'nin Çin sefiri Wade'in desteğini görmüştür. Fakat, Hindistan ve Uzak Doğu işleriyle görevli vekilin şiddetli muhalefeti yüzünden, İngiliz hâriciyesi de fikir değiştirdince, Forsyth ile Wade'in, Kâşgar'ı desteklemeleri tesirli olamamıştır. Bunun üzerine iki sefir, Hâriciye Vekili Lord Derby'yi ikna ederek, kendilerinin Kâşgar ile Çin arasında arabulucu olarak hareket etmelerini sağlamışlardır. Bu iki İngiliz diplomatının gayretleri ile Seyyid Yakûp Efendi, Çin'in Londra sefiri Kuo ile birkaç defa görüşmüş ise de, Çin hükümetinin elçisine taviz vermemesi hususundaki direktif yüzünden bir netice elde edememiştir. Wade'in Pekin'e dönmesinden sonra İngilizler, Çin'in başkentinde Kâşgar ile Çin arasında bir sulh teminine çalışmışlar ise de, Çin başbakanı "sulh görüşmeleri ancak General Tso vasıtasıyla olabilir" diyerek bu teşebbüsü de neticesiz bırakmıştır.

Bu arada son hazırlıklarını tamamlayan General Tso, 1876 sonbaharında ileri harekâta başlayarak Kâşgar'ın 16 Mart 1877'de işgali ile son bulacak ilerlemeyi başlatmıştır. Çin ilerleyişi devam ederken Yakûp Han'ın ani vefatı, Kâşgar'ın müstakil bir devlet şeklinde kalma şansını da yok etmiştir. Yakûp Han sonrasında Hanlığın başına geçen Beg Kulu, iç harbi bitirir bitirmez Hindistan İngiliz Vâliliğinden acilen

¹⁰³ Mehmet Saray, a.g.e., s. 111-113.

¹⁰⁴ Makam-ı Nezâret-i Celîle-i Hâriciye'ye 29 Eylül 1876 tarihli Petersburg Sefâret-i Seniyyesinden vârid olan tahrirâtın tercümesidir. BOA, Hâriciye Arşivi, Siyasî Dosyalar (Ecnebi Defter-i Rusya) II.

maddi ve manevi yardım ve Çinlilerle sulh yapabilmesi için arabuluculuk yapmaları ricasında bulunmuştur. Ancak bu hususta, hiç kimseden bir cevap alamamıştır.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Mehmet Saray, a.g.e., s. 113-114.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ İLE HOKAND HANLIĞI MÜNÂSEBETLERİ

XVI. asırdan sonra İran'ın, XVIII. asırdan sonra Rusya'nın, Çin'in ve İngiltere'nin Orta Asya ülkelerini, devletlerarası hukuku hiçe sayarak işgal etmeye başlamaları Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki politik ve kültürel ilişkilerin inkıtaya uğratılmasında en önemli âmiller olmuşlardır.

Rusların, Çinlilerin ve İngilizlerin, Türkistan topraklarına yönelik işgal hareketleri, ister istemez Türkistan Hanlıkları arasında hızlı bir diplomatik ilişkiye sebep olmuştur. Ülkeleri yabancılar tarafından işgale uğrayan Türkistan Hanlıklarından Hokand Hanlığı liderleride, diğer hanlık liderleri gibi yardım isteyen mektuplar ve elçilerle Osmanlı Devleti'ne başvurmuşlardır.

XIX. asrın ilk çeyreğinde başlayan bu başvurular karşısında Osmanlı Devleti, Hokand Hanlığı ile olan münasebetlerinde kesif bir gelişme ortaya koyar. Avrupa'da XVIII. asrın ikinci yarısında meydana gelen olaylar ve neticeleri, uğradığı pek çok maddi ve manevi kayıplar arasında Kırım'ı Rus nüfûzuna terk etmek zorunda kalması, Türkistan ile irtibatını Buhâra Hanlığı üzerinden gerçekleştirmesi, bu durumun en başta gelen nedenlerinden bazılarıdır.

XIX. asrın başlarından itibaren Osmanlı Devleti, belki de içine düştüğü buhranın ciddiyetini anladığı ve bu haliyle mütecâviz Rusya'ya karşı başarıyla

mücadele etmenin güçlüklerini gördüğü için umumi siyasetinde olduğu gibi, Türkistan siyasetinde de daha itidalli olmaya gayret etmiştir. Nitekim Osmanlı Hükümeti, Türkistan hanlıklarını devamlı ikaz ederek onların birbirleriyle uğraşmamalarını, mümkün olduğu kadar Rusya ile bir ihtilafa sebebiyet verilmemesini, antlaşmalara riayet edilmesini ve karşı tarafın herhangi bir şikayetine fırsat verilmemesini tavsiye etmiştir. Öyleki, bütün bu durumlar karşısında Osmanlı Devleti, devletlerarası antlaşmalara riâyeti elden bırakmayarak, dost ve düşman bütün ülkelerin de muahedelere uymalarını tavsiye ederek örnek bir hukuk devleti seviyesinde bulunduğunu göstermiştir. Bu tavsiyelere rağmen XIX. asrın ilk çeyreği, Türkistan Hanlıklarının birbirleriyle mücadele ettikleri bir devirdir. Bu mücadele yüzyılın sonuna kadar artarak devam edecektir.

Hokand Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetlerde gönderilen sefirlerin sayısının arttığı, irtibatın yoğunlaştığı ve karşılıklı iletişimin her alana yayıldığı dönem de, ifade ettiğimiz dönemdir. Bu dönem, münasebetlerin yoğunluğunu artırırken, işgalin ayak seslerinin de yoğunlaştığı bir dönem olacaktır. Bu durum karşısında taraflar arasındaki münasebetlerin, siyasi ve askeri alanlar başta olmak üzere çok yoğun ve geniş bir mecrada cereyan ettiği görülecektir.

Araştırma konumuz olan, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetleri açıklamadan önce başlangıcından itibaren Hokand Hanlığı'nın coğrafi ve siyasi durumunu ele almamız gerekmektedir.

1. HOKAND HANLIĞI'NIN COĞRAFÎ VE SİYASÎ DURUMU

Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan ve kervan yollarının keşiştiği Fergana Vadisi'nin güneybatısında yer alan Hokand Hanlığı'nın tarihi, XV. asrın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Hokand Hanlığı, Fergana vadisinde kurulması sebebiyle 'Fergana Hanlığı' olarak da geçmektedir. Aynı zamanda İslam coğrafyacıları, 'Huvâkand' ve 'Huvâkend' şeklinde de ifade etmektedirler.¹⁰⁶ Halk arasında aslının 'Hûk-kand' (yaban domuzu şehri) olduğu da söylenmesine rağmen, A. Vambery, bu adın Farsça "iyi, güzel şehir" anlamında 'hobkand'dan (Hûbkand) geldiğini ve halk dilinde zamanla 'Kokand' veya yaygın kullanımla 'Hokand'a dönüştüğünü belirtmektedir.¹⁰⁷

Timurlu döneminde Fergana, Şah-Ruh ve Uluğ Bey'in hâkimiyet alanı olan Horasan'a bağlandı. Fergana Vadisi, Timur İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra 1467 tarihinde bağımsız olmuştur. Bu tarihten 1494 tarihine kadar Timur'un yeğeni Ömer Şeyh, Fergana'nın bağımsız hükümdarı oldu. Hükümdarlığı döneminde Ahsikent şehrini alarak kendine başkent yaptı. Ölümünden sonra Ömer Şeyh'in oğlu ve halefi Bâbur, saltanatı devraldı ve başkenti Andican'a nakletti. Bâbur, Özbek (Şeybâni) hükümdarı Muhammed Şeybâni Han'a karşı yaptığı birçok savaştan sonra 1504'te Fergana'yı Özbeklere bırakarak Kabil'e gitti. Bundan sonra bu bölge, 1597 yılına kadar Özbek Şeybânilerin hâkimiyeti altında kaldı. Bu süre zarfında Fergana'da bağımsızlık hareketleri yaşanmıştır. Bu döneme ait rivayetlere göre; Bâbur, Kabil'e giderken bir erkek çocuğunu "Altın Beşik" içine koyar ve halk bu çocuğu bulur. Özbeklerin Ming kabilesi çocuğu himayesine alır. Bu çocuk Şâh-Ruh'tur. Şâh-Ruh'un Fergana Devleti'nin kurucusu olduğu bu şekilde kayıtlarda geçmektedir.¹⁰⁸ Ming Kabilesi, Şeybâni Hanı Abdullah Han zamanında (1583-1598) Tobol ve İrtiş yöresindeki eski yurtlarını bırakarak Fergana'ya göç etmiştir. Şeybâni'lerin 1007'de (1599) ortadan

¹⁰⁶ Catherina Pouol, "Hokand", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 214.

¹⁰⁷ Arminius Vambery, *Traoels in Central Asia*, Çev. Ahmet Özalp, İstanbul, 1993, s. 384.

¹⁰⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara, 1995, s. 32-33.

kalkmasının ardından Doğu Türkistan'da ve daha sonra Sir-Derya'nın kuzeyinde Çadak'ta ikamet eden Hocalar ailesi, Fergana Bölgesindeki idâreyi ele geçirip ülke topraklarını aralarında taksim etti. Bu hocaların hâkimiyeti, Fergana'da, merkezi Hokand olmak üzere müstakil bir devlet kurmaya muktedir olan Şâh-Ruh tarafından yıkılmıştır. Bunun sonucunda Şah-Ruh, Fergana ve Hokand Hanlığı adıyla bilinen Özbek Devleti'ni kurmuştur (1221/1710).¹⁰⁹

Şah-Ruh ibni Aşur Kul'un 1721'de vefatından sonra halefi Abdurrahim (Abdurrahman) (1721-1739), daha önce "Rahim Kalesi" adını taşıyan, bugünkü Kokand (Hokand) şehrini kurdu. Fergana saltanatının bütün istikametlere yayılması çabaları bu şehirde filizlendi. Abdurrahim, Semerkand'ı, Katta Kurgan'ı ve Şehr-i Sebz'i devletin sınırlarına kattı. 1739 tarihinde ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Abdulkerim (1739-1746), akıllıca siyaseti sebebiyle Çin'den gelen tehlikeyi bertaraf etti. Kalmuklarla çarpışmak zorunda kaldı. 1760'da Kalmuklar, Kasân'ı işgal ettiler fakat Kokand muharebesini kaybettiler. Abdulkerim'in halefi Erdene'de (İrdan Bey) (1746-1770), Kalmukların zayıflığından faydalanarak 1758'de Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletti. Çin'e karşı savaşta Orta Asya İslam Devletlerinin ittifakını sağlamaya çalıştı fakat sonuç alamadı.¹¹⁰ Bir müddet sonra Çinlilerin saldırılarını artırması üzerine Erdene, Afganistan'daki Dürrâri'lerden Ahmet Şah'ın yardımını istedi. 1763'den sonra Hokandlılar, Kırgızlar ülkesinide ilhak ettiler.¹¹¹

Erdene'nin vefatı sonrasında 1778'de Sultan Han, tahta geçti. Ancak içteki ayaklanmaları önleyemedi öldürüldü.¹¹² Onun yerine 1798'e kadar hüküm süren Narbuta (1778-1798/1800), geçti. Ancak onun zamanında iç karışıklıklarla geçti. Narbuta, bunları bastırmayı başardı. Narbuta'nın halefi ve oğlu Âlim Han zamanında (1800-1809) Hanlığın sınırları oldukça genişledi. Mangıtların idâresindeki Buhâra

¹⁰⁹ W. Barthold, "Hokand", *İA*, c. V/I, s. 553-556.

¹¹⁰ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 34.

¹¹¹ Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *DİA*, c. XVIII, s. 215.

¹¹² Baymirza Hayit, a.g.e., s. 34.

Emirliğinden Ora-Tepe ve Cizzak'ı alarak her iki şehride kendi saltanat sahasına kattı. 1808'de Orta Asya'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Taşkent ile birlikte Çimkent ve Saram zapt edildi. Hokand Hanlığı adım adım Türkistan (Yassa) şehrine kadar sokuldu. Âlim Han, Deşt-i Kıpçak'a (Sir-Derya'nın aşağı mecrası) yaptığı seferden Hokand'a döndüğünde öldürüldü.

Âlim Han'ın ölümü (1809) sonrasında Narbusta'nın oğlu Ömer, Hanlığa geçti. Ömer Han (1809-1822), o sıralarda Türkistan Hanları arasında en liyakatlisi idi. O, cesur bir asker, dini bütün bir Müslüman ve iyi bir şairdi. "Azâdî" mahlasıyla yazdığı şiirlerini, himayesine aldığı şairlerin şiirleriyle birlikte bir antolojide toplamıştı.¹¹³ Ömer Han, Kâşgar'da hüküm süren "Hocalar"ı Çinliler'in tasallutundan kurtarmıştır. 1814 yılında Türkistan (Yesi) şehrini aldı. Ömer Han, 1818 yılına kadar Aral Gölünün güney bölümünü işgal etti ve Sir-Derya'nın aşağı mecrasında, Kazak bozkırlarında Türkistan'a doğru adım adım ilerleyen Ruslara karşı müstahkem Ak-Mescid kalesini yaptırdı.¹¹⁴ Halk tarafından çok sevilen Ömer Han, Müslümanların "Emirü'l-Mü'minin"i olarak ilan edildi.¹¹⁵ Ömer Han, 1812'de bir elçi göndererek Rusya ile diplomatik ilişki başlattı. 1813 yılında Rus elçi Hokand'a geldi. Böylece hanlığın kuzey sınırları batıda Sir-Derya'nın aşağı mecrasından doğuda İli'ye kadar uzandı. Ancak Oratepe yüzünden Buhâra Hanlığı ile ihtilaf devam etti. Ne var ki bu büyük hükümdar uzun süre hayatta kalamamış ve 1822'de bir hastalık neticesinde vefat etmiştir.

Ömer Han'ın, 1822 yılında vefatı sonrasında Hokand tahtına 12 yaşındaki oğlu Muhammed Ali Han (1822-1842) geçti ve babasının yaptığı gibi Çin'e karşı aktif bir siyaset izleyerek Kâşgar Hocalarını destekledi. Kâşgar'ın, Çinliler tarafından işgal edilmesinden sonra Appak Hoca soyundan gelen Cihangir Hoca'nın talebi üzerine, 3000 muharip toplayarak bunları sabık Andican komutanı İsa Datha'nın komutanlığı altında 1825'te Doğu Türkistan'a sevk etti. Gülbağ kalesini fethetti. Çinlilere karşı ayaklanma

¹¹³ Baymirza Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul, 1975, s. 35.

¹¹⁴ Mehmet Saray, a.g.e., s. 40.

¹¹⁵ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 35.

düzenleyerek Kâşgar'ı zaptetti. 1827 yılında Çinliler, 20.000 asker ile Kâşgar'a saldırdılar. Cihangir Hoca, bu durum karşısında kaçmak zorunda kaldı ve Kâşgar, Çinliler tarafından tekrar alındı. Muhammed Ali Han, 1830 tarihinde 40.000 askerle Kâşgar'a yürüme emrini verdi ve Minyol, Kâşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu gibi yerlerde tekrar hâkimiyet kurdu. 1830'un sonunda, Buhâra'nın Hokand'a saldırmasından endişe edildiği için Hokand ordusu Doğu Türkistan'ı terk etti. Muhammed Ali Han bölgeden dönerken 70.000'e yakın Müslümanı da yanında getirmiştir.¹¹⁶ 1831 yılında kurtarılan bölgeler tekrar Çinlilerin eline geçti. Aynı yıl bu bölgeler için Çinlilerle anlaşma yapıldı. Muhammed Ali Han'ın saltanatı döneminde, Hanlığın sınırları bir hayli genişledi. Hokand ordu komutanı Hak-Kulu, Şuğnani Darvaz, Kara-Tekin, Rûşan, Vahan ve Pamir Havzasındaki Kölab'ı devletin sınırlarına bağlamaya muvaffak oldu. Bununla Hokand Hanlığı sınırları XIX. yüzyılın başlarında; Pamir'den İli Irmağı'na kadar ve Altay Dağları'ndan Sir-Derya'nın aşağı mecrasına kadar genişlemiş oldu. Bütün bu gelişmeler O'nun liyakatli bir han olduğunu göstermektedir. Ancak en büyük başarısı, Doğu Türkistan Müslümanlarına babasının yaptığı yardımları devam ettirmesidir.¹¹⁷

Hokand Hanlığı'nın yükselme zamanında Buhâra ile olan münâsebetler bir hayli kötüleşti. Muhammed Ali Han, genç yaşına rağmen, mümkün olduğu kadar Buhâra Emiri Nasrullah'ın tahriklerine kapılmamış ve bu komşu ile iyi geçinmeye gayret etmiştir. Ancak bütün bu gayretlere rağmen 1842 yılında Buhâra Hanlığı ile yapılan savaşta Hokandlılar yenilmiştir. Bunun sonucunda bazı şehirleri Buhâra Hanlığına terk etmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁸ 1842 yılında vuku bulan olaylar Türkistan Müslümanlarının kaderi üzerinde büyük değişiklikler yapmıştır. O zamana kadar ülkesinde başarılı bir idâre gösteren Muhammed Ali Han ile veziri ve danışmanı Hak Kulu arasında 1840'da vuku bulan münakaşa, netice de Hak-Kulu'nun idamı ile sona ermişti. Fakat Hak-Kulu'yu tutan ulemeden ve ileri gelen zevattan bir kısım şahıslar Muhammed Ali Han aleyhinde ülke de propaganda yapmaya ve hatta onu tahttan

¹¹⁶ Enver Konukçu, a.g.m., s. 215.

¹¹⁷ Mehmet Saray, a.g.e., s. 47.

¹¹⁸ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları: Buhâra Özbek Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VIII, Ankara, 2002, s. 572-74.

indirmek için gizli planlar hazırlamaya başlamışlardı. Gizli olarak yaptıkları bu faaliyetlerden istediklerini elde edemeyen ve bu arada Han'ın kendilerini affetmeyeceğini bilen bu kişiler, sonunda Buhâra Emiri Nasrullah'a haber göndererek Hokand'ı ele geçirmesi için teşvik etmeye başlamışlardır. Zaten böyle bir fırsatı kollamakta olan Nasrullah Han, Muhammed Ali Han'ın ordusundan bir kısmının Doğu Türkistan ile kuzeyde bulunmasından da istifâde ederek, harekete geçmiş ve 1842 Nisan başlarında Hokand'ı kuşatmıştır. Müşkül duruma düşen Hokand Hanı, Nasrullah Han'a elçiler göndererek istediği şartlarda muahede imzalamaya hazır olduğunu bildirip sulh istemiştir. Fakat Nasrullah Han, bu teklifi reddettiği gibi, ordusunu hücumla geçirecek az sayıda ki Hokand kuvvetlerini yenmiş ve şehri askerlerine yağma ettirmiştir. Bununla da yetinmeyen Buhâra Emiri, Muhammed Ali Han ve yakınlarını başta olmak üzere bütün Hokand ileri gelenlerini ve bir kısım ulemayı öldürmüştür.¹¹⁹ Bu gelişmeler sonucunda Buhâra Emiri, İbrahim Hayal-Parvanaça'yı (1842) Hokand Vâlisi olarak tâyin etmiştir.

Nasrullah Han'ın Hokand'ı işgali ve yaptığı katliamlar halkın nefretini mucib olduğundan Buhâra Emiri geri çekilmek zorunda kalmış ve Hokand'a bir garnizon bırakmıştır. Namangan çevresi beyleri, Buhâra'nın hükümlerinden kurtulabilmek için Yusuf Bey'in önderliğinde, Talas'ta yaşamakta olan Âlim Han ile Şir Ali Bey'in Han olarak kabul edilmesini teklif ettiler. 50 yaşında bulunduğu sırada bu teklifi kabul eden Şir Ali Bey, 1842 yılında Hokand'a yürüdü ve yapılan muharebe de 3000'e yakın Buhâralı asker öldürüldü.¹²⁰ Şir Ali Han (1842-1845), Hokand'ı tekrar bağımsızlığına kavuşturdu. Hocent'i tekrar zaptetti. Hokand Hanlığı 1843'te Molla Bey komutanlığında Taşkent'i de Buhâra'nın elinden aldı. Bu düşmanlık 1865'e kadar devam etti; hatta Emir Muzaffer 1865'te Hokand şehrini de kuşattı. Muzaffer'in bu kuvveti, Rusların Taşkent'i işgal etmek için Hokand'a karşı kıyasıya savaştığı zamanda her iki devlet için bir faciadan başka bir şey değildi.¹²¹

¹¹⁹ Mehmet Saray, a.g.e., s. 48.

¹²⁰ Bu sayı hususunda Mehmet Saray, Buhâra Emiri'nin 600 kişilik bir garnizon bıraktığını ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Saray, a.g.e., s. 52.

¹²¹ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 37.

Hokand Hanlığı bu sıkıntılar arasında iç çekişmelerden de masun kalmadı. 1845 yılında Müslüman Kul'un idâresindeki Kıpçaklar, Şir Ali Han'a karşı ayaklandılar. Hokand birliklerini yenen Kıpçaklar, Müslüman Kul'u Başvekil tâyin ettiler. Bu durum Özbek Ming Boyu'nun hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Ming boyu, 1845 yılında Âlim Han'ın oğlu Murad Han'ın idâresinde Hokand'ı ele geçirdikten sonra Şir Ali'yi idam ettiler¹²². Murad Han (1845), sadece 11 gün¹²³ Hanlığını sürdürdü; zira o da aynı yıl Kıpçaklar tarafından idam edildi. Müslüman Kul nâib oldu ve Namangan'da yaşayan Şir Ali Han'ın üçüncü oğlu Hudâyar Han'ı hanlığa geçirdi. Hudâyar Han (1845-1858), memleketi idâre edebilecek kabiliyette değildi, nitekim rakip grupların oyuncuğu haline geldi. Hudâyar Han'ın dirayetsizliği yüzünden, önceleri hanlık dâhilinde sağlanmış olan kısmi huzur, çok geçmeden yeniden bozulmuştu. 1850'de artan iç mücadelelerden faydalanan Ruslar sınır boylarında bu dönemde görülmeye başladı. Rusların kuzeyden adım adım ilerleyerek Hokand'a doğru genişlemesi ve bu arada kaybedilen Ak-Mescid Kalesinin geri alınamaması memlekette huzursuzluğu daha da artırmıştı.¹²⁴

Hokand tahtının en renkli siması, üç defa tahttan indirilen Hudâyar Han'dır. Hudâyar Han'ın ilk tahta çıkışı 1845-1858 arası, ikinci tahta çıkışı 1862-1863, üçüncü tahta çıkışı 1866-1875 yılları arasındadır. 1858'in baharında halkın da desteği ile tahta Hudâyar Han'ın büyük kardeşi ve Taşkent Vâlisi Molla (Ali) Han geçti (1858-1862). Molla Ali Han, tecrübeli kumandanların vasıtasıyla Ruslar'ın yayılmasına karşı dururken Hudâyar Han, Buhâra'nın yardımıyla Hokand tahtını ele geçirmeye çalıştı. 1862 yılında Molla Ali Han öldürülünce Âlim Kul tarafından desteklenen Saîd Nemengân'da, Han ilan edildi.¹²⁵ Böylece Hokand, yeni bir karışıklığın içine sürüklenmiş oldu. Ruslar, Türkistan Genel Vâlisi Kaufmann öncülünde harekete

¹²² Baymirza Hayit, a.g.e., s. 38.

¹²³ Başka bir rivayette 7 gün olarak geçmektedir. Bkz. Enver Konukçu, a.g.m., *DİA*, s. 215.

¹²⁴ Mehmet Saray, a.g.e., s. 68.

¹²⁵ Rivayetlerde Molla Ali Han'ın suikastla öldürülmesi sonrasında yerine Hudâyar Han'ın yeğeni Şah Murad Han ilan edilmiştir. Bu hususta bkz. H. H. Howorth, *History of the Mongols From th to 19 th Century Part. I. The Mongol Proper and the Kalmuks*, Londra, 1876, c. II/2, s. 831-832.

geçerek 1864'te Hanlığın stepleriyle Evliya-Ata, Çimkent ve ertesi sene Taşkent şehirlerini işgal ettiler. 1866 yılında Hucent ve Cizak'ı aldılar. Ordu kumandanı ve sevilen bir şahsiyet olan Âlim Kul, Molla Han'ın katilleriyle uğraşmaya devam ederken bunu fırsat bilen Hudâyar Han ise, yeni Buhâra Emiri Muzaffereddin'in de yardımı ile Taşkent'i ele geçirerek Hokand'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Bir müddet sonra Hokand şehrini ele geçiren Hudâyar Han (1862-1863), ikinci defa hanlığa yükseltilmiştir.

Özbekler ile Karakalpakların desteğini sağlayan Âlim-Kul, bir sene sonra, 1863'te, Hudâyar Han'ı yenerek Molla Ali Han'ın on beş yaşındaki oğlu Seyyid Muhammed Sultan Han'ı (1863-1866) Hokand tahtına çıkarmıştır. Hudâyar Han, yeniden Buhâra Emirine sığınırken, Âlim Kul, ordu kumandanı ve genç hanın hamisi olarak Hokand'ın kontrolünü eline geçirmiştir. Bu arada hızla nüfûz sahibi olmaya başlayan Yakûp Bey'i, Doğu Türkistan Müslümanlarını Çin saldırılarına karşı koruması bahanesi ile Hokand'dan uzaklaştıran Âlim-Kul, ülkenin rakipsiz tek hâkimi haline geldi. Âlim-Kul, büyük bir enerji ile bir taraftan perişan hale gelen memleketinin yaralarını sarmaya çalışırken, diğer taraftan Rus istilasına karşı her tarafta müdafaa hazırlıkları başlattı. 1864 yılında işgallere başlayan Ruslar, Hokand'a ait olan Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına sefer düzenledi. İlerleyen düşman birliklerini durdurmak için Âlim-Kul, yanında yetiştirdiği Sultan Sadık Bey komutasında bir öncü kuvveti gönderdi ise de Rusları durdurmak mümkün olmadı. Bunun üzerine Âlim-Kul, Çimkent'e giderek düşmanı burada durdurmayı düşündü. Taarruza geçen Âlim-Kul, Rusları durdurmaya muvaffak oldu ise de Buhâra Emiri Muzaffereddin'in Hokand'a yürüdüğünü haber alınca müşkül duruma düştü. İki saldırı arasında askerlerini bölmek zorunda kalan Âlim-Kul, yanındaki birliklerle Taşkent'e saldıran Rusları durdurmak için Taşkent'e yöneldi. İyi bir savunma yapmasına rağmen düşman elinde bulunan ateş gücü yüksek silahlara karşı koyamayarak savaşta öldürüldü. Taşkent Ruslar tarafından

işgal edildi.¹²⁶ Buhâra Emiri Muzaffereddin Han tarafından büyük bir kısmının işgal edildiği Hokand Hanlığına üçüncü defa Hudâyar Han (1866-1875) getirilir.

Hudâyar Han'ın üçüncü hanlık zamanında olaylar artmış, önü alınamaz bir noktaya gelmiştir. Bunun sonucunda Hudâyar Han, 1868'de yapılan antlaşma ile Rus hâkimiyetine boyun eğmiştir. Böylece ülkenin kapıları Ruslara açılmıştır. Bunun üzerine halk, 1875 yılında, Hudâyar Han'a karşı isyan başlatmıştır. Hudâyar Han Ruslara iltica etmiş ve yerine oğlu Nasureddin (1875) getirilmiştir. Bütün bu olaylar sonucunda Ruslar, Hokand Hanlığı üzerine işgallerini başlattılar. Nasureddin ile yaptıkları antlaşmaya dayanarak ülkenin bir kısmını ilhak ettiler. Bunun üzerine halk Polat Bey'i (1875-1876) Han ilan etti. Polat Han, 1875'de Hokand'ı geri almayı başardı. Ancak 8 Ocak 1876 yılında Ruslar, Andican'ı işgal ettiler. Aynı yıl içinde Polat Bey Margilan'da öldürüldü ve Hokand, Fergana eyâleti adıyla Rusya'ya ilhak edilerek Türkistan Genel Vâililiğine bağlandı (Şubat 1876). Merkezi Hokand olduğu için Hokand Hanlığı adıyla tanınan bu devlet, 1876'da Ruslar tarafından ilhak edilinceye kadar bağımsızlığını korudu.¹²⁷

Hokand Türkleri Nakşîbendi ve Kadirî şeyhlerinin liderliğinde 1878, 1882, 1892, 1893, 1898 ve 1916 yıllarında Ruslara karşı ayaklanmışlarsa da sonuç alamamışlar, Hokand'ın ikinci bir Kafkasya olmasından korkan Ruslar, isyanları kanlı bir şekilde bastırmışlardır.¹²⁸

¹²⁶ Mehmet Saray, a.g.e., s.70-71.

¹²⁷ Tahsin Yazıcı, "Fergana", *DİA*, c. XII, s. 376.

¹²⁸ Enver Konukçu, a.g.m., s. 215.

2. OSMANLI DEVLETİ İLE HOKAND ARASINDAKİ MÜNÂSEBETLER

XVIII. asrın başlarında Hokand (Fergana) Hanlığının Şahrüh İbn Aşur Kul (1700-1721) Han'ın önderliğinde istiklâlini ilan etmesiyle, 1512'den beri müstakil olarak varlığını devam ettiren Hîve ve Buhâra (Özbek) hanlıkları ile birlikte Türkistan'da üç ayrı devlet kurulmuş oluyordu. Bu ise, Türkistan Türklerinin üç ayrı hanlık olarak aralarında parçalanmasına ve dolayısıyla kuvvetten düşmesine sebep olmuştur. Bu durum gerek Türkistan coğrafyasında gerekse de Türkistan coğrafyası dışında, hareketliliğin daha da yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir. Sonuçta diğer hanlıklar ve diğer devletler ile aralarındaki münasebetlerde artan bir süreç gerçekleşmiştir. Bu yüzden, XVIII. asrın başlarından itibaren, biraz da kendi aralarındaki rekabetten dolayı, Türkistan devletlerinden İstanbul'a gönderilen elçilerin ve mektupların sayılarında büyük artış görülür.

Burada Osmanlı Devleti'nin, Hokand başta olmak üzere Türkistan Hanlıkları ile olan münâsebetlerinde genel olarak dikkatimizi çeken birkaç hususu belirtmemiz gerekmektedir: Birincisi, Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasında vuku bulan yakınlaşmada her iki tarafı tedirgin etmiş olan Şii İran'ın en büyük rolü oynadığı ve taraflar arasındaki münâsebetlerde, vesikalar ışığında da değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin, Türkistan Hanlıkları ile işbirliği yapmasına âmil Şii husumeti, İran'la sulh yapıldığında yumuşamış ve antlaşma esnası veya sonrasında Türkistan hanlarına izhâr ettiği himâyekâr tavrı askıya almak durumunda kalmış olduğudur. Ancak, ortaya çıkan bu tip hukuki sebeplere rağmen, Hokand Hanlığı başta olmak üzere Türkistan Hanlıkları ve liderleri, Osmanlı Pâdişâhlarına daima bağlı kalmışlar ve onların her ricasını bir emir telakki edip yerine getirmeye çalışmışlardır.

Dikkati çeken ikinci husus; Osmanlı Devleti, İran ve Rusya ile yaptığı sulh antlaşmalarına sadık kalmış ve Türkistan Hanlıklarının da bu hususta çok hassas davranarak yapılan antlaşmalara sadık kalmaları gerektiğinin tavsiyesini yapmış olduğudur. Bununla Osmanlı Devleti, devletlerarası antlaşmalara ne kadar riayet ettiğini ortaya koyduğu gibi, dost düşman bütün ülkelerin de muâhedelere uymalarını tavsiye ederek, örnek bir hukuk devleti seviyesinde bulunduğunu göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nin Orta Asya siyasetinde dikkati çeken üçüncü hususu da; Buhâra Hanlığına diğer hanlıklara nazaran daha çok ehemmiyet vermiş olmasıdır. Halbuki Türkistan'da, Buhâra'nın yanı sıra 1512'den beri devam eden Hîve Hanlığı ile istiklâlini 1710'de ilan etmiş olan Hokand Hanlığı da bulunmakta idi. Ancak Buhâra'nın ön planda olmasına en büyük sebep, son iki hanlığın Buhâra (Özbek) hanlığı sinesinden çıkmış olması gösterilebilir. Zira, Osmanlı Devleti ile ilk teması kuran ve Şii İran'a karşı müttefik olan Özbek Hanlığı olmuştu. Hîve'nin 1512'de istiklâlini ilan etmesine rağmen Özbek Hanlığı, Türkistan'da hâkim unsur olarak varlığını devam ettirmiş ve Osmanlı Devleti ile münâsebetlerde en büyük ağırlığı olan devlet olmuştur. Onun için, Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki münâsebetlerde Özbek Hanlığı'nın devamı olan Buhâra Hanlığı daima ilk sırayı işgal etmiş ve bu durumunu Rus işgali olan 1868 tarihine kadar sürdürmüştür.¹²⁹

Burada dikkati çeken dördüncü hususta; Buhâra Hanlığının, Hîve ve Hokand hanlıklarını kendine rakip gördüğü için, İstanbul'dan gönderilen Nâme-i Hümâyûn'lardan umûmîyetle onlara bahsetmemeyi kendi menfaati açısından uygun bulmuş olmasıdır. Bu arada Osmanlı Devleti'de, yukarıda ifade ettiğimiz üzere, başlangıçtan beri Buhâra Hanlığını kendine muhatap edindiği için diğer hanlıkları pek nazar-ı dikkate almamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu siyaseti, Türkistan hanlıkları arasında şikâyetlerin doğmasına sebep olacaktır.

¹²⁹ Mehmet Saray, a.g.e., s. 17-18.

Buhâra Hanlığı'nı diğer hanlıklardan ayıran bu özelliği sebebiyle Osmanlı Devleti, diğer hanlıkların Hanları'nın isteklerini hep temkinli karşılamış ve verdiği cevaplarda tatminkâr olmamış aksine onlara uyarılarda bulunmuştur. XIX. yüzyılın ortalarına doğru bilhassa Buhâra Hanlığı'nın Hokand'ı işgali bu durumun değişmesinde önemli bir etken olmakla birlikte, hanlıkların kendi aralarındaki çekişmeleri ve savaşmaları Osmanlı Devleti'nin güvenini zedelemiş ve münasebetlerin istenilen seviyede değilde sınırlı seviyede devam etmesine neden olmuştur.

Bütün bu sebeplere rağmen Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetler inkitaya uğramamış, siyasî, askeri, sınai alanlar başta olmak üzere; eğitim, elçilerin ağırlanması ve talepleri gibi özel hususlarda da pek çok münasebet gerçekleşmiştir. Bu bölümde, taraflar arasında münasebetlere konu olan alanları, arşiv belgeleri ışığında ve tarihî seyri göz önünde bulundurarak açıklayacağız.

2. 1. SİYASİ ALANDAKİ MÜNÂSEBETLER

Hokand Hanlığı, kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde olmaya özen göstermiş ve Hokand Hanları, gönderdikleri mektuplar ile her fırsatta bağlı olduklarını ifade mahiyetinde Osmanlı Pâdişâhına “biat” etmişlerdir. Bu biat sonucunda elde ettikleri itimat ve Osmanlı Devleti tarafından tanınmış olmanın sağlayacağı meşruiyet sebebi, iktidarlarını sağlamlaştırma ve komşu hanlık ve devletlere kendilerini kabul ettirme vesilesi olarak kabul edilmiştir.

Kırgız Türklerinin önderliğinde yükselen ve Doğu Türkistan'daki kardeşlerine en çok yardımı yapan büyük devlet adamı Muhammed Ömer Han (1809-1822) zamanında başlayan ilk Osmanlı-Hokand Hanlığı münâsebetleri, bu dönemde arzu

edilen seviyeye çıkarılamamıştır.¹³⁰ Buna rağmen, Hokand idârecileri, Osmanlı Devleti'ne ve Halife'ye karşı bağlılıklarını ve saygılarını daima muhafaza etmişlerdir.

Hokand Hükümdarı Seyyid Ömer Han (1809-1822), tahta çıktığı zaman Dersaadet'e gönderdiği Elhac Seyyid Kurban Efendi vasıtasıyla tahta çıktığını ve Pâdişâha biat etmek istediğini bildirmiştir. Hokand Hâkimi mektûbunda Osmanlı Pâdişâhı II. Mahmûd'a (1808-1839) hürmet ve bağlılığını bildirdikten sonra:

“... her ne kadar uzak mesafe de bulunulsa bile cihan Pâdişâhına samimi itaat ve boyun eğmeyi asıl görev bilerek bazı maksatları bildirmek üzere Hemedan mensuplarından Seyyid Hacı Kurban Efendi'yi göndermiş bulunmaktayım. Niyetimiz gaza ve cihad üzere olup hazreti şahaneler ile daima iyi geçinmek, iyi münâsebetler kurmaktır. Bu noktada Osmanlı Sultanının ve Devlet-i Aliyye'nin şiarının Hakk'a ve adalete ulaşmak olduğuna kanaatimiz sonsuz olduğundan bu gaye uğruna olan cihadımızla halife hazretlerinin duasına nail olmayı dilerim. Seyyid Hacı Kurban Efendi'nin ulaştırdığı, dostluk üzerine tezyin edilmiş mektûbunun sizlere ulaşması sonrasında tarafınızdan güzellik, kerim ve teveccüh bağışlanmış olması temennimizdir.”¹³¹

Bu mektup bildirildikten sonra Hokand Hanlığı'ndan gelen Kurban Efendi'nin, Fârisî tercüman Örfî Efendi ile birlikte huzura kabulü yapılmıştır. Dersaadet'te, Hristiyan ülkelerin elçilerinin getirdikleri nâme ve hediyelerin elçilerin kendileri tarafından takdim yapıldığı gibi, Ehl-i İslam olan Hokand Elçilerinin de hediye ve nâmelerinin bizzat kendileri tarafından takdim ettirileceği, onlara bu hususta Devlet-i Aliyye'nin müsaâde edeceği bildirilmiştir.¹³² Bunun üzerine Seyyid Kurban Efendi, Hokand Hanı'nın gönderdiği mektubu Pâdişâh'a takdim etmiş ve sonrasında gerekli

¹³⁰ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1996, s. 206.

¹³¹ Tafsilat için bkz. Arıza, BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 36579.

¹³² BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 781/36553.

görüşmeler yapılmıştır. Ancak görüşmeler sonrasında Seyyid Kurban Efendi'ye takdim edilen fermanda, Hokand hükümdarının bu arzusunun Osmanlı Hükümetini pek uğraştırmadığını Sadâretin şu tezkeresinden anlamaktayız:

“Hoten, Hıtay ve Kazgan'dan Kaşgâr'a kadar olan sahanın hâkimi Seyyid Muhammed Ömer Han'dır. Bunun gayesi gaza ve cihad'dan ibarettir. Hıtay keferesinin idâresine düşen Müslüman ahâliyi dahi kurtarmıştır. İfadesine göre bu meşguliyetlerinden dolayı taraf-ı hilafet-penâhiye bir mektup yazamamış; sizlere gönderilen elçisi Seyyid Kurban Efendi ile arz ettiklerinden başka Kurban Efendi'nin ayrıca mahrem olarak sizlere söyleyecekleri olduğu zikredilmiştir. Muhaliflerine karşı sizden Tuğ ve Kılıç istemektedir. Böylece kendisinin Devlet-i Aliyye'nin bir tebaası olarak bilinmesini rica etmektedir. Kurban Efendi döner dönmez Ömer Han bu defa dayısı Kasım Bey'i elçi olarak sizlere gönderecekmiş.

Bunlar böyle ama gerek adı geçen Han ve gerek Han'ın memleketi ile aramızda daha önce doğru-dürüst bir ilişkimiz olmamıştır. Bu Han'ı ve memleketini bilenlerden soruşturulup araştırıldığına göre, bu Han, Buhâra Hanı'na muhalif olarak Hokand'ı zaptetmiş ve bunun asilik yaptığı, Buhâra uleması tarafından Buhâra Emiri'ne bildirilmiş ise de, Emir Haydar Şah, 'ben onu Allah'a havale ettim' deyip hiçbir şey yapmamıştır. Ama bu ülkenin Buhâra'nın toprağı olduğu bilinmektedir.

Bütün bunlar, Kurban Efendi'nin takrirleri ve mektuplar mecliste okundu ve görüşüldü. Bu adı geçen Hokand Hanı'nın istediğı bir Nâme ve bir Bayrak ve Kılıç'tır. Anlaşılan bu Han, Çin tarafından endişe etmektedir. Fakat Buhâra ve Kâşgar'ın muarızıdır. Şayet biz ona nâme gönderirsek, o çıkıp halka, "Bak işte Sultan'ın mektubu" diyecek ve Müslüman ahâli arasında çatışmanın devamına sebep olacak. Diğer taraftan bu Han etrafına iki yüz bin kişilik bir kuvvet topladığını, Çinlilere karşı elde ettiği zaferden sonra şimdi de Ruslara karşı çarpıştığını zikredip Osmanlı Hânedânının

manevi desteğini istemektedir. Biz onun Osmanlı tâbiyetine girmesine evet diyemeyiz. Üstelik Devlet-i Aliyye Rusya ile sulh de akdetmiş bulunuyor. Ve bu Han'ın ülkesi bize çok uzak mesafededir. En iyisi bu Han'a münâsîp bir lisan ile durum anlatılıp gönü alınmalı.”¹³³ Sadâretin, Meclîs-i Mahsûsân'ın görüş ve kararına göre hazırladığı bu tezkire, Pâdişâh tarafından uygun görülmüş ve o şekilde bir cevap yazılması için tâlimat verilmiştir.¹³⁴ Bu tezkirede ifade edildiği üzere gerek Buhâra Hanlığı'nın bölgedeki durumu, gerekse de Rusya ile olan antlaşma gereğince Hokand Hanı'nın talebi olan Osmanlı tabiiyetine girme kabul edilmemiştir.

Bu tarihlerde Seyyid Kurban Efendi'nin biat mektubu için İstanbul'a gelmesinden önce Buhâra Emir'i Haydar Şah da bir elçi göndererek Osmanlı Devleti'ne biatını yenilemiştir.¹³⁵ Bu durumda Osmanlı hükûmetinin, iki Türkistan hanlığının biat için yaptığı müracaatları ayrı ayrı değerlendirdiğini görmekteyiz.

O dönemde Türkistan hanlıkları içerisinde belki de en liyakatlisi olmasına rağmen Ömer Han'ın, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemesinin sebeplerinden birisi, Pâyitaht'ın Hokand Hanlığı hakkında aldığı yanlış malumatlardır. Hokand Hanlığı hakkında bilgisine başvuru kişilerin çoğunluğunu umûmîyetle ulemâdan gelen Buhâra elçileri teşkil ediyordu. Hîve ve Hokand'ın Buhâra'dan ayrılmasını doğru bulmayan bu kişiler, bu hanlıklar lehinde şهادette bulunmuyorlardı. Bunun en bariz örneği yukarıdaki Hokand Hükümdarı Ömer Han'ın müracaatı incelenirken, kendisi hakkında malumat toplamak için başvuru usul ve elde edilen tek taraflı bilgiler teşkil etmiştir. Zira Türkistan'da cereyan eden olaylar hakkında doğru bilgi verilmemiştir.

¹³³ Arize, bkz. BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 36547.

¹³⁴ Aynı vesika.

¹³⁵ Ancak Pâdişâh hazretleri bunun üzerine şöyle cevap vermiştir: “... Şahın istidadı, zannıma göre, etrafında olan düşmanlarından huzursuz olup yardım istemek için olmak gerek. Kabulü takdirinde bazı gâileler açacaktır. Kabul edilmemesine şeriat cevaz verdiği göre biat maddesinden sarf-ı nazar olunarak takirde beyan ettiğim üzere cevap yazılsın.” Takrir, bkz., BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 36551.

Halbuki XIX. asrın ilk çeyreği, Türkistan hanlıklarının birbiriyle mücadele ettikleri bir devirdir. Buhâra Hanı Haydar Şah, 1800'lerde hükümdarlığa geçtiği zaman gayet şüpheli olduğundan kendisine karşı gelecek korkusuyla kardeşi, akrabası ve ileri gelen devlet ricalini bir bir öldürmeye kalkıştı. Bunlardan bir kısmı Hokand'a, bir kısmı Hîve'ye ve bir kısmında İstanbul'a kaçmıştır. Bu durum Haydar Şah ile komşu hanlıkların arasının açılmasına sebep olmuştur. Sonuçta yapılan mücadelelerde Haydar Şah, Hokand'ın Taşkent'i ilhakına engel olamamıştır. Bunun üzerine Haydar Şah, Osmanlı Devleti ile bir yakınlık kurarak düşmanlarına karşı üstünlük sağlamak ümidiyle yukarıda izah edilen neticesiz teşebbüsü yapmıştır.¹³⁶ Bu arada çaresizlik içine düşen Haydar Şah'ın bir elçisini de Rusya'ya göndermesi ve neticesinde Rusya'nın bunu fırsat bilerek kalabalık bir elçi grubu ile Buhâra'ya gelmesi Hokand'ı gayet tedirgin etmiş ve Buhâra Hanlığı'na karşı hasmane bir tavır takınmasına sebep olmuştur.

Ömer Han'ın hanlık sınırları içerisinde ve dışarısında başarılı idâresi, 1822 yılında yerine geçen oğlu Muhammed Ali Han (1822-1842) tarafından da uzun müddet devam ettirilmiştir. Muhammed Ali Han genç yaşına rağmen Buhâra Emiri Nasrullah'ın (1826-1861) tahriklerine kapılmamış ve bu komşu ülke ile iyi geçinmeye gayret etmiştir.

Hokand Hanı Muhammed Ali, baş veziri makamında olan Seyyid Bahadır Han'ı h. 1250/ m. 1834 yılında, hem II. Mahmûd'a bağlılığını ifade etmek hem de baş vezirin Hacc ibadetini yapmak isteğini yerine getirmek üzerine İstanbul'a gönderir. İstanbul'a ulaştıktan sonra Seyyid Bahadır Han'ın, Başvezir mevkiinde bulunmasından dolayı Dersâdet'te gerçekleşen resmi tören ve davetlere çağırılması münâsip görülür. Seyyid Bahadır Han, ziyaretler dâhilinde Hırka-i Şerîf'i de ziyaret eder. Sadrazam'a sunulan yazı da Mâbeyn-i Hümâyûn muâhede resmi törenine davet edilip edilmeyeceği sorulduğunda;

¹³⁶ Buhâra Hanı Haydar Şah, hem ülkesinin mutlak hâkimi olmak, hem de ihtilaf halinde bulunduğu komşu ülkelerin hükümdarlarına üstünlük sağlamak amacıyla biat mektuplarını göndermiştir. Bkz. BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 36581-A.

“...elçinin memnuniyet ve saadetinin devam etmesi ve zat-ı muhteremin daha önce bu şekildeki törenlere davet edilenler arasında olması sebebiyle davetin münâsîp olacağına” karar verilir.¹³⁷ Bunun sonucunda Seyyid Bahadır Han, Mâbeyn-i Hümâyûn’da muâhede resmi törenlerine katılır.

Seyyid Bahadır Han, Dersaâdet’te gerekli görüşmeleri ve takdimleri yaptıktan sonra küçük oğlunu yerine vekil bırakarak büyük oğlu ile birlikte Hacc ibadetini ifa etmek için Hicaz’a gider.¹³⁸

Hokand Han’ı Muhammed Ali Han, Seyyid Bahadır Han’ı Dersaâdet’e gönderdikten ve oradan Hacc-ı Şerif’e gitmesinden sonra babası Ömer Han gibi, bağlılığını yenilemek ve biatını gerçekleştirmek üzere h. 1252/ m. 1836 yılında İstanbul’a elçisi Mehmed Şerîf’i gönderir. Mehmet Şerif, Dersaâdet’e ulaştıktan sonra Hokand Han’ı Muhammed Ali Han’ın mektûbunu ve hediyelerini takdim etmek için talepte bulunur. Bu talebinin gerçekleştirileceği görüşme günü öncesinde Mehmet Şerîf, Bâb-ı Âli’ye gelerek Başvekil ve Sadrazam ile görüşür¹³⁹ ve aralarında resmi bir mülakat gerçekleşir. Bu görüşme de Mehmet Şerîf’in getirdiği bir adet Fârisî dili ile yazılmış mektubun tercümesi, Pâdişâha takdim edilmeden, müzakeresi yapılmak üzere Sadrazam’a teslim edilir. Bu görüşme sonrasında, hangi gün ve hangi saatte Dersaâdet’e kabul edileceği elçiye bildirilir. Elçinin Mabeyn-i Hümâyûn’a teşrif edeceği gün, tercüman Örfî Paşa’nın da bulunmasına karar verilir.¹⁴⁰

¹³⁷ BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 781/36563.

¹³⁸ BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 36564.

¹³⁹ Hokand Hâkiminin elçisi Mehmet Şerîf tarafından Sadrazam’a sunulan Fârisî mektup için bkz., BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 657/32100/G.

¹⁴⁰ BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 657/32100/B.

Görüşme günü, Pâdişâh II. Mahmûd'a (1808-1839) takdim edilen mektupta Muhammed Ali Han, Pâdişah'a övgü ve saygı içerikli hitaplardan sonra siyâsî, askeri gibi hususlarda bazı talepler de bulunur:

“Allah’ın yeryüzündeki halifesi” ünvanı ile şereflenmiş, “Muhakkak ki Allah, mülkü dilediğine verir” sırrına nâil olmuş, halifelik makamını nişan olarak taşıyan, hâkim olduğu milletlerin maslahatlarının düzeltilmesi ve tanzimi için gayret etmeyi şîâr edinmiş, Harameyn-i Şerîfe hizmetkâr olma nimeti zâtına bahşedilmiş olan Pâdişâh hazretlerine hürmet ve iltifat eder, kendilerine bağlılığımı bildiririm.¹⁴¹ Hokand Hanı ve halkı geçmişten bu yana Pâdişâh hazretlerine kemâl-i ihlâs ile muhabbet besleyip, tazimde bulunmaktadır. Devlet-i Aliyye’nin kudretli saltanatının gölgesinde bulunma durumuna nâil olmak şerefi bizler için çok mühim bir meseledir. Bu münâsebetle pek çok âlimimiz ve devlet adamımız ile resmi istişareler yaptık ve bunlardan bazılarını elçi olarak gönderdik. Ancak bütün bunlara rağmen saltanatın gölgesinde bulunma şerefine, Hokand’ın Devlet-i Aliyye’den uzaklığı ve düşmanın çokluğu sebebiyle nail olmak mümkün olamamaktadır. Bu şerefi bize layık görmenizi acizâne talep etmekteyim...”¹⁴²

Hokand Hanlığı’nın Osmanlı Devleti’nin tabiiyetine dâhil edilmesi talepleri karşısında Sadâret’ten gelen Nişân-ı Hümâyûn’da şu hususlara yer verilmektedir:

“Pâdişâhlık makamı karşısında bu derece bağlılık ortaya koyan, İslam beldelerindeki muhafızları ile İslam’ın ve Devlet-i Aliyye’nin koruyuculuğunu yapan, Pâdişâh ve makamına hürmet ve muhabbetini ifade eden, dindar bir Müslüman olan Hokand Hâkim’i Seyyid Ebu’l-Gazi Muhammed Ali Han, tüm mahallerde “Hanlar Hanı” ünvanını zâtında elde etmiştir. Ayrıca şerefli, izzetli oğlu Muhammed Emin, reşid bir yaşta, fazileti ile şöhret bulmuş olup, oğlu için de “İller Hanı” ünvanını talep

¹⁴¹ BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr., 11/253.

¹⁴² BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 657/32100/C.

ettiğinden dolayı bu ünvanı da oğluna vermiş bulunmaktayım. Bundan sonra adı geçen Han, her hususta pederinin (Ömer Han) yüksek vasıfta barındırdığı hususu, etraftaki Emirlerin üzerine, bu fermanı ortaya çıkararak onları razı etmeye çalışmalı, bu karara ittiba etmelerine gayret etmeli, ihtilaf edilen konularda kanunlar neyi gerektiriyorsa icrasının yerine getirilmesini sağlamalıdır. Ayrıca bol bol ikramlarda bulunarak üstün bir kuvvet ortaya koymalı ki kendisine itimat etme sağlansın...”¹⁴³

Burada ifade edilen Hatt-ı Hümâyûn’da, Hokand Hanı ve oğlu için talep edilen “Hanlar Hanı ve İller Hanı” ünvanlarının verilmiş olmasına rağmen bunun yürürlüğe konulmadığını, aynı taleplerle gönderilen Zahid Hoca’ya verilen tezkirelerdeki ifadelerden anlamaktayız.¹⁴⁴ Buna rağmen bu elçi sebebiyle Osmanlı Hükümeti ile münasebetini daha da artıran Muhammed Ali Han, Devlet-i Aliyye’nin takdirini kazanarak “Hanlar Hanı” ünvanını almak için önemli bir mesafe katetmiştir. Bu durum Hokand Hanlığı’nın Devlet-i Aliyye nazarında itibar sağlamaya başladığının kanıtı olarak karşımızda durmaktadır. Bu itibar sebebiyle Hanlıklar arasındaki rekabet daha da artacaktır. Burada dikkati çeken husus, hanlıklar arasında bazı menfi olayların sayısı ve muhtevası artarken gerek Hokand Hanlığı, gerekse de Buhâra ve Hîve hanlıkları İstanbul ile münâsebetlerini dostane bir şekilde yürütmüş olmalarıdır. Fakat gönderdikleri mektuplarla Pâdişâha bağlılıklarını bildirirlerken, hiçbir zaman birbirleriyle yaptıkları mücadelelerden bahsetmemişlerdir. Gelen mektuplarda daha ziyâde gayr-i müslim milletlerin, bilhassa Rusya ve Çin’in tasallutundan şikâyet edilip, onlarla olan ihtilaflarının halledilmesi için Osmanlı Pâdişâhı’nın yardımını niyaz etmişlerdir.¹⁴⁵

Hokand Hanı Muhammed Ali Han, Mehmet Şerîf’in Hokand’a dönmesi sonrasında Kadı İranzûr ve Abdurrahman isimli iki elçisini İstanbul’a göndermesine

¹⁴³ Aynı vesîka.

¹⁴⁴ BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 36550.

¹⁴⁵ O dönemde hanlıklardan gelen elçiler ile ricaları hakkında bize en geniş bilgileri veren vesîkalar 32100, 32100-B, 32089 ve 33181 numaralı Hatt-ı Hümâyûn’larda görülmektedir.

rağmen bu elçilerin yolculukları esnasında başlarına gelen vefat sebebiyle elçilik heyeti, yolculuklarını yarıda keserek tekrar Hokand'a dönmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Muhammed Ali Han, 1837 baharında İstanbul'a, elçisi Muhammed Zâhid Hoca'yı göndermiştir. Muhammed Ali Han, Osmanlı Hükûmetine ülkesinde vuku bulan gelişmeleri arz ettiği mektubunda şu hususları ifade etmiştir:

“... ‘De ki; göklerin ve yerin sahibi, bütün mülklerin Mâliki olan Allah, mülkünden dilediğine verir’ ayeti ile zinetlenmiş efendim hazretleri... ‘Muhammed Zâhid Hoca’dan önce, Dersaâdet’e elçi olarak Kadı İranzûr ve Abdurrahman’ı göndermiştim. Ancak bu elçiler, İran nahiyelerinin birinde dâr-ı bekâyâ irtihal etmiş olduklarından Taraf-ı Aliyye’ye gönderilen hediyeler tekraren Hokand’a, Ferzend ve adamları tarafından getirilmiştir. Bu durumun da telafisi olarak Muhammed Zâhid Hoca’yı Dersaâdet’e göndermiş bulunmaktayım. Mensubu olduğumuz Dîn-i Mübin-i İslam’ın ve Devlet-i Aliyye’nin kulları olan bizler, kâfir ve facirlere karşı verdiğimiz mücadele de onların arasında iftihar edilecek bir durumda bulunmaktayız...”¹⁴⁶

Zâhid Hoca, Hokand Hanı Muhammed Ali Han’ın (1822-1842) uzun mektûbunu¹⁴⁷ Dersaâdet’e sunduktan sonra, mektupta geçen hususları izah etmiş ve ordusunun eğitimi için gerekli öğretmen ile eğitim malzemesi rica etmiştir. Hokand Hanı, Osmanlı Hükûmetine bu ricalarını elçinin şifahen arz etmesi tâlimatını vermişti. Bunun için elçi Sadârete başvurarak Han’ın ricalarını “Mâbeyn-i Hümâyûn”da şifahen şöyle arz etmişti:

“Hanımızın idâresinde bulunan memleketlerin bir tarafı Buhâra, bir tarafı Çin-i Maçin ve diğer tarafı da Rusya Devleti’dir. Buhâra Devleti ile daima sulh içinde bulunmaktayız. Çin’e karşı hareket ettiğimizde onların da hareket edeceği ve biz

¹⁴⁶ BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 656/32089/A.

¹⁴⁷ BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 657/32100/E.

hareket etmezsek onların hareket etmeyeceği kanaatindeyiz. Hatta Kâşgar ve Hoten ve diğer yedi şehir Çinlilerin elinde iken arada kavga çıkmasını diye oralara şerâitle ilgili memurlar bizim tarafımızdan tâyin edilmekte ve hatta Çin hükümdarı bizim hükümdarımıza bir nevi para da vermektedir. Fakat Rusya Devleti uzun zamandan beri Deşt-i Kıpçak'ın konargöçer ahâlisinin Töre (Başbuğ)'lerini ve bazı hanlarını para ile başka türlü hile ile kendi tarafına çekmiştir. Deşt-i Kıpçak Hanlarının bazıları ise bizim Hanlarımıza bağlı olup vergi verirler. Bazıları da hiçbir tarafa bağlı olmayarak kendi başlarına gezerler” dedi. Ben de (mülakatı yapan Örfî Efendi) şöyle sordum: Deşt-i Kıpçak'ın nüfusu 8 milyon'dur. Bunun ne kadarı Han hazretlerine, ne kadarı Rusya Devleti'ne bağlıdır ve ne kadarı kendi başlarındadır? Beş on sene kadar önce Hokand'a 20 günlük mesafede Bedencent adlı çölün başında Rusya Devleti bir palanga inşa etmişti. Ve Han hazretleri oraya asker göndererek bu palangayı yıktırılmış ve Rus askerini oradan uzaklaştırmıştı. Şimdi durum nasıldı? Elçi bu sorularına karşı şunları söyledi: “Deşt-i Kıpçak'ın nüfusu ve Hanımızla Rusya Devleti'ne ne miktarının tabi olduğu ve ne kadarının kendi başına bulunduğu malumum değildir. Benim buraya yola çıkışından iki gün önce vaktiyle yıktırıldığı söylenen palanganın yerine Rusya'nın tekrar bir palanga inşa ettikleri, gelip giden tüccardan duyulduğundan Hanımız, durumu öğrenmek için o tarafa adam göndermişti. İşte sizin de söylediğiniz sakıncaları gidermek gerekti. Bu sebeple Hanımızın taraf-ı şâhânedan istekleri şunlardır: I. Bir Serasker ve Başkumandan olarak Pâdişâhımızın yüksek nişanlarına layık bulunarak tabiliğe kabul buyurulduğu 7-8 seneden beri, diğer bağlı bulunanlar gibi rütbece yükseltilmeye hak kazanmış bulunduğu için Nâme-i Hümâyûn'da Hanımızın Fergana Ülkesi, Daşt-i Kıpçak Kazakları ve Deşt-i Alay Kırgız'larının “Hanlar Hanı” ünvanıyla hitap buyurulması, bu vesileyle, kendi başına hareket eden İl Hanlarına nasihat ederek onları itaate davet etmemize müsaâde buyurulması; II. On iki yaşında tek oğlum ve veliahdım olan Muhammed Emin Han'a dahi İller Hanı ünvanının lütuf buyurulması.”¹⁴⁸

¹⁴⁸ Hokand Sefîri Zâhid Hoca daileriyile olan mülakatın suretidir, BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 781/36565A.

Sadâret, baş tercüman Örfî Efendi'nin elçi ile yaptığı bu mülakatı bir tezkere ile Pâdişâh'ın sır kâtibine arz ederken şu mütalaada bulunmuştur:

“Mabeyn-i Hümâyûn'da Örfî Efendi tarafından alınan ifade benim tarafıma verildi. Ve bu nüshalardan bir tanesi da Pâdişâha arz edildi. Hokand Elçisinin bazı ifadeleri açıklanmaya muhtaç bir şekilde olduğundan görüşme öncesinde taleplerinin anlaşılması için mülakat yapılması uygun bulundu. Bu sebeple görüşme günü Örfî Efendi ile beraber Mabeyn-i Hümâyûn'a gelmesine karar verildi. Elçinin bir adet takririnde görüldüğü üzere, Hokand Hâkiminin istediği hususların bir kısmı içinde bulunduğunuz şartlarda yerine getirilmesi mümkün olmayan şeylerdir. Bir kısmının da düşünölmeye muhtaç şeyler olduğundan aceleye getirilmemesi ve görüşölüp karar verilmesi gerekir. Elçi, Pâdişâhımızın huzuruna çıktığı zaman kendisine Hokand Han'ının Pâdişâhımıza bağılığından memnuniyet duyulduğunun belirtilmesine müsaâde buyurulması...”¹⁴⁹na karar verilmiştir.

Sadâretin bu tezkeresine Pâdişâh'ın sır-kâtibi tarafından düşürölen notlar ise şunlar olmuştur:

“Elçiye takririnde talep ettiğı hususların Vekiller Meclisinde müzakeresinin gerekli olduğı Pâdişâh tarafından irâde buyurulduğı bildirilsin. Ayrıca bu müzakerelerde ne karar verilirse yine Pâdişâhımızın izniyle bu kararın yerine getirileceğı elçiye bildirilsin, anlatılsın... Meclis kararının kısa zamanda alınıp neticenin yine kendilerine bildirileceğı ve Hokand Han'ına da gerekli Nâme'nin yazılacağı münâsip bir dille izah edilsin.”¹⁵⁰

¹⁴⁹ Sadâret Tezkeresi, bkz., BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 36565.

¹⁵⁰ Aynı vesfka.

Bu yazışmalardan sonra meselenin ilgili Vekillerinde iştirakiyle Mecliste müzakere edildiğini Harbiye Nâzırı'nın Sadâret'e yazdığı mektubundan anlamaktayız.¹⁵¹

Nitekim memleketlerine dönmek arzusu izhar eden elçilerin bu isteklerini Pâdişâh'a arz eden Sadrazamın telhisinde de bu hususta hiçbir açıklama yoktur:

“Dersâdetlerinde olan Hokand elçileri avdetlerine ruhsat istidadında olduklarından geçen Meclîste evvel emirde istekleri anlaşılıp sonra gereğine bakılmak hususunda müzakere yapılmış olduğundan Reis Efendi kulları geçen akşam elçileri evlerine çağırarak ikramlarda bulunduktan sonra onların arzularının, bütün Müslümanların halifesi olan Pâdişâh hazretlerine Hanları tarafından biat edildiğini bildirmek olduğu anlaşılmıştır. Geçenlerde yapılan müzakerelerde de beyan olduğu üzere dindar Müslümanlar olan Hokand ahâlisi çok kere Çin-i Maçın mecûsîleriyle gaza ve cihad üzere bulduklarından ve adı geçen Han'ın bu vechile hususi bir Sefîr göndererek hilafet makamına bağlılığını bildirmiş olduğundan, arzu ettiği nişân-ı âlî ile bir kılıcın ihsan buyurulması ve elçilerine de yol harçlığı olarak elli bin, yanlarında bulunan yardımcılarına da on bin guruş verilmesi, gidecekleri mahallin mesafesine göre uygun görülmüştür.”¹⁵²

Pâdişâh II. Mahmud (1808-1839) bütün bu görüşmeler sonrasında kendisine takdim edilen bu telhisi gördükten sonra şu tâlimatı vermiştir:

“Benim Vezirim, vâkıa bu Hokand ahâlisi dindar adamlardır; bâ-husûs bu kadar uzak mesafeden sadakatlerini izhar için gelmiş oluyorlar. Bu suretle Hanları ve

¹⁵¹ Harbiye Nazırından Sadârete, BOA, Cevdet Hâriciye, nr. 1098.

¹⁵² BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr. 36550.

gerek kendi haklarında istekleri doğrultusunda muamele yapmak münâsip olacağından nişanlar ile bir adet kılıç, darphane-i âmiremizde îmal ettirilerek verilmesini uygun bulmaktayım. Harcırahları dahi be-cânib-i mîrîden ol vecihle îta olunsun.”¹⁵³

Pâdişâh'ın verdiği talimatta da görüleceği üzere Osmanlı Devleti, bölgenin hassas dengeler üzerine kurulmuş olduğunu bildiğinden Buhâra Hanlığı ile olan ilişkisi ve Rusya ile olan antlaşması sebebiyle Hokand Hanı'nın taleplerini, ilgili meclislerde görüşmesine rağmen yerine getirmekten imtina etmiştir.

Muhammed Zâhid Hoca'nın İstanbul'a yolculuğu sırasında, başında bulunduğu elçilik heyeti, biri menfi diğeri de müspet olmak üzere iki olay ile karşılaşmış ve Zâhid Hoca'nın bu olaylar ile ilgili talepleri sonucunda Dersaâdet'te, H. 1255/ M. 1839 tarihli hatt-ı hümayûnda şu kararlar verilmiştir. Karşılaştığı müspet olay, Bozöyük Sancağı, Alaca Kazası'nda ikamet eden Mollazâde İsmail Bey'in Elçi Zâhid Hoca ve maiyyetinde bulunanları samimiyetle evinde ağırlaması, izzet-i ikramda bulunması; menfi olay ise, Karahisar Sancağı Sungur Kazası Âyânı olan Emin Bey'in elçiye, pervasız bir şekilde riayetsizlikte bulunmasıdır. Bu olaylar sebebiyle Zâhid Hoca, Dersaâdet'e ulaştığında Sungur Kazası Âyânı Emin Bey hakkında şikâyetçi olmuş; Alaca Kazasında ikamet eden İsmail Bey hakkında da onun 'Kapıcıbaşılık' ünvanı ile ödüllendirilmesini talep etmiştir. Dersaâdet, bu isteklerin yerine getirilmesinin uygun olduğunu belirtmiş ve Sungur Kazası Âyânı Emin Bey'in görevinden uzaklaştırılmasına ve İsmail Bey'e 'Kapıcıbaşılık' ünvanı ve misafirperverlik dolu davranışı sebebiyle şahsına bir tezkire verilmesine karar vermiştir. Karar sonrasında görevinden uzaklaştırılan Emin Bey, Zâhid Hoca'ya iki adet mektup göndererek yaşanan olaylardan dolayı pişmanlığını dile getirmiş ve affedilme istirhamında bulunmuştur. Zâhid Hoca, bu mektuplar üzerine pişmanlığını ve affedilmesini dile getiren Emin Bey'i affettiğini ifade etmiş ve Emin Bey'in Devlet-i Aliyye tarafından da affedilmesi için mektuplarla birlikte Bâb-ı Âlî'ye müracaat etmiştir. Talebin müzakeresi sonrasında,

¹⁵³ Aynı vesîka.

Emin Bey'in kazasının âyânı olması ve Zâhid Hoca'nın affettiğini ifade etmesi sebebiyle bu husus Hâriciye Nezâreti Müsteşarı Nuri Efendi ile de müzakere edilmiş ve sonuçta isteğin yerine getirilmesine karar verilmiştir. Bu durumu açıklayan mektup Emin Bey'e gönderilmiştir.¹⁵⁴

Osmanlı hükûmeti ile o zamanki Pâdişâh Sultan II. Mahmud (1808-1839) üzerinde bu kadar iyi intiba bırakan Hokand Hanı Muhammed Ali ile ahâlisi, daha önce de izah edildiği gibi, 1842 tarihinde haksız yere Buhâra Emîri Nasrullah Han tarafından işgal edilmiş ve katledilmişlerdi. Buhâra Emîrinin bu feci hareketine, her ne kadar eski husumetler sebep olmuş ise de, belki Hokand Hanı'nın İstanbul'da kazandığı itibara duyduğu kıskançlık da tesir etmiş olabilir.

Hokand'da yaşanan kargaşalıklar sonrasında tahta çıkan Hokand hükümdarı Hudâyar Han (1846-1858), memleketinde otoriteyi sağlar sağlamaz ulemadan Hacı Rûzî Bey'i 1846 yılının Kasım'ında İstanbul'a göndererek Pâdişâh I. Abdulmecid'e (1839-1861) ubudiyetini (bağlılık ve itaatini) arz etmiş ve memleketinin başına gelen felâketi şöyle dile getirmiştir:

“Bundan önce bîrâderim merhum Muhammed Ali Han, Fergana vilâyetiyle hudud Deşt-i Kıpçak'a tamamıyla hâkim iken bu taraflarda serderân ve serhengân namında bulunan bir takım hain ve ne idüğü belirsiz bazı kabileler birleşerek fitne ve fesat çıkarmak suretiyle idâreyi tedirgin ederek her türlü karışıklıklar çıkarmışlar iken, bîrâderim de bu esnada vefat etmiş olduğundan Buhâra hâkimi fırsatı ganimet bilip Fergana memleketine doğru el uzatıp âlim, fazıl kimselere ve ülkenin büyüklerine hakaretlerde bulunmuş, dine aykırı birtakım davranışlara girmek cesaretini göstermiş olduğu, bundan dolayı da intikam almak üzere eskiden beri bize sadık olan Kıpçak taifesi ile birlikte üzerlerine yürüyerek ta Taşkent, İsvicab ve Otrar, Deşt-i Kıpçak ve

¹⁵⁴ BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 472/23101.

Türkistan'a kadar her taraf ele geçirilmiş ve o bütün o havalide bulunan aşiretler ve kabileler itaatlerini arz etmişlerdir. Bunun için Yüce Rabbimize hamd etmekteyiz. Halen bu ahâlinin hepsi gece ve gündüz sulh ve sükûn içerisinde yaşamakta, imkanlar dâhilinde fakirler ve zayıflara yardım edilmekte, halka adalet ile davranılmaktadır. Bunun yanında İslam memleketlerinden bazılarına tecavüzde bulunan Hıtay (Çin) keferesi ile başarılı mücadeleler yapılmış olup cihad ve gazaya devam olunmaktadır. Ülkemizin tanınmış fâzıllarından Hacı Rûzî Bey'in kendi isteğine binaen "Hacc" ibadetini ifa etmek için tarafınıza gönderilmesi vesilesiyle haddim olmayarak zât-ı âlinize bir Mushaf-ı Şerîf takdim edilmiştir. Hacı Rûzî Bey'in "Hacc" ibadetini yerine getirmesinden sonra tekrar dönmesi ve Hokand'a azimet ettirilmesi müracaatında yüce zâtlarınızın buna müsaâde eden cevaplarının gönderilmesiyle şeref bulacağımı ifade etmekle birlikte karar efendimimdir."¹⁵⁵

Dersaadet, Hacı Rûzî Bey'in getirdiği mektubun teslimi sonrasında yanında bulunan Sadık Bey'e şu takriri verir:

"Hokand Hâkimi tarafından gelen elçi birkaç gün önce Bâb-ı Âli'ye gelerek görüşme yapılmış, getirdiği mektup ile Mushaf-ı Şerîfin takdimi sonrasında Pâdişâh hazretlerine selam verip yüz sürdükten sonra getirdiği mektûbun bir nüshasını takdim etmiştir. Bunun yanında bir seccade, bir kumaş, Hâriciye Nazırı'na dahi bir kat elbise ile bir adet şal sunmuştur. Adı geçen mektup ile resmi yazı tercüme ettirilerek Hokand beldelerinin coğrafî ve mülki durumu kaleme aldırılarak Pâdişâh hazretlerine sunuldu. Elçinin Pâdişâh hazretlerinin huzurunda hürmeten durmasına müsaâde edilmiş, yanında Hâriciye Nâzırı olduğu halde elçinin Mâbeyn-i Hümâyûn'a hangi gün ve saatte gönderileceği yazılı bir şekilde verilmiştir."¹⁵⁶

¹⁵⁵ Hokand hâkimi tarafından mübarek hâkipay-ı Hümâyûn-ı hazret-i şahaneye takdim olunan Fârisî arızanın tercümesidir. BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 12, 58. Elçi ile yapılan mülakat için bkz., BOA, İrâde, Hâriciye, nr. 2206, Lef, 2, EK-I.

¹⁵⁶ BOA, İrâde Hâriciye, nr. 2206.

Sadâret, pek çok hususların anlatıldığı yukarıdaki mektup ile birlikte yukarıda da geçtiği üzere gelen elçilere Hokand'ın siyasî ve coğrafi durumunu, yani "Hokand memâlikinin mevki-i coğrafisi ve ahvâl-i mülkiyesi"ni izah eden bir rapor hazırlattırarak Pâdişâh'a arz etmiştir. Elçilerin Hokand hakkında tanzim ettiği raporda hülâsa olarak şu hususlara yer verilmiştir:

"Hokand memleketi Türkistan'ın kısımlarından şarkîsi olup kırk üç derece arz-ı şimalî arasında Sir-Derya veyahut Seyhun şeklinde ifade olunan nehr-i kebirinin kenarında vâkidir. Kürsi-yi idâresi Hokand şehrine kadîmde 'Fergana' denip meşhur beldeleri ve ticaret yerleri Taşkent ve Hocent ve Mangan ve Margîlan kasabalarıdır. Şimalde Siber ve Kırgız memleketi ve garbında Hârezm, yani Hîve mülkünden ma'dud olan Mâverâünnehir çölü ve cenubunda Buhâra'ya tabi Semerkand ve Hisar sancakları ve Pamir çölü ve şarkında Çin ülkelerinden ma'dud Kâşgar ve Yarkent diyarları sınır oldu. Ahâlisi ekser kütüb-i coğrafyada 800.000 nüfus tahrir olup, bazı Rusya Zâbitanı takrirlerinde iki milyon tahmin etmişlerdir. Nâdir Şah'ın Maveraünnehre hücumundan beri Özbekiyye Devleti'ne zaaf gelip Hîve ve Hisar ve Belh ve Kunduz ve Bedahşan ve Hokand taraflarında olan sergerdeler kesb-i istiklâl ile Hanlık dava ederek 60 sene mukaddem Mangıt kabilesinden Murat Şah namında bir âdem Buhâra Emirliğini zapt ve ol vakitten beri etrafta kah muharebe kah müsâlaha eyleyerek Buhâra melikleri neşr-i ulûm-ı dîniyye ve icrâ-i ahkâm-ı şeriyye hasr-ı evkat etmişlerdi. Ancak, Nasrullah Han bundan 21 sene evvel cülus ve askerliğe revaç verip ulema ve dervişlerin kendisine cihangirlik şöhreti vermelerini fırsat bilerek Belh ve Kunduz ve Bedahşan semtlerini inkıyada getirdi ve birkaç hamlede Hokand şehrine girdi. O esnada Rusya askerinin şimal hududunun ve Hîve taraflarını teaddi etmesi, bunun dahi alelacele Buhâra'ya dönmesini mucip olup eski Hanlar Hânedânından halâs-i can etmiş olanlar Rusya ile muharebe birle Hokand'a tekrar hükûmet etmişler ise de, hala bunlara Buhâra'da asi nazariyle bakılıp Nasrullah Han bu aralık üzerlerine yine hücum tasmininde olduğu şüyu bulmuştur. İngiliz seyyahlarının müşahede eyledikleri ifadata bakılır ise Buhâra Emirleri bu havâliyi ve Rusya'dan meydan bulduklarında giderek Hîve ve Ürgenç

memleketlerini yakında tamamen teshir edip bütün Türkistan'da mutasarrıf olmaları aaleb-i ihtimaldir.”¹⁵⁷

Görüldüğü gibi bu raporda Hokand'ın coğrafi mevkiinin haricinde, siyâsi gelişmeler hakkında verilen bilgiler umûmîyetle Buhâra Emirliği lehinde olmuştur. Bilhassa Nasrullah Han'ın (1826-1861) Hokand'ı işgali, işgal esnasında gerçekleştirdiği katliamlar ve sebep olduğu pek çok önemli hadiseler hiç yer verilmemiştir. Ayrıca, Türkistan Müslümanlarının selameti yönünden kimlerin haklı kimlerin haksız olduğu da belirtilmemiştir.

“Hokand memâlikinin mevki-i coğrafîsi ve ahvâl-i mülkiyesi”nin anlatıldığı bu tezkirede vâkıa böyle olmakla beraber Pâdişâh I. Abdulmecid (1839-1861), Hokand Hanı Hudâyar Han'ın şifahen, Emîr Nasrullah'ın ülkesine yaptığı kanlı baskınları kendisine şikâyet etmesi üzerine harekete geçmiş ve İstanbul Özbek Tekkesi Şeyhi Elhac Mehmet Efendi'yi Buhâra Emîri'ni ikaz etmek üzere Buhâra'ya göndermiştir. I. Abdulmecid'in Buhâra Emir'i Nasrullah'a yazdırdığı mektubunda hulâsa olarak şöyle deniliyordu:

“...Bir müddetten beri İstanbul'da bulunan Özbek Tekkesi şeyhi Şeyh Elhac Mehmed Efendi ile dostluğu kuvvetlendirmek için bu nâme gönderilmiştir. Şimdi, inşaallah mektup sizlere varınca dostluğumuzun devam ettiği ve bir vakitten beri o bölgede vuku bulan savaşlar ve katliamlar malûmumuz olmakta ve Müslümanlar arasında bu şekilde kan dökülmesi Hilâfet makamının hamiyet ve merhametine pek ağır gelmektedir. Bu durum teessür ve teessüfe sebep olduğundan, dindarlığımız ve

¹⁵⁷ BOA, İrade, Hâriciye, nr. 2206, Lef, 1.

hamiyyetimiz gereğince bu şekli sizin de caiz görmeyeceğinizden, cereyan eden nifakın himmetinizle ittihadı değışeceği emeli, tarafımızca teselliye sebep olmaktadır.”¹⁵⁸

Yukarıda vesikalarda da görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıklarına bir taraftan birbirleriyle iyi geçinmelerini tavsiye ederken, diğere taraftan da bu hanlıkların bilhassa Rusya ile olan münasebetlerinde dikkatli olmalarını, muahedelere riayet etmelerini ve karşı tarafın bu hususta herhangi bir şikâyetine fırsat vermemelerini tavsiye etmektedir. Bu tutumu ile Osmanlı Devleti, İslam âleminin önderi ve hâmisî olarak, Türkistan hanlıklarının varlıklarını sulh ve sükûn içinde geçirmelerini sağlamaya çalışmaktadır.

Hokand Sefri Hacı Rûzî Bey, İstanbul’da bir sene kadar kaldıktan ve Hacc’a gidip geldikten sonra Sadâret’e müracaat ederek memleketine dönmek arzusunda olduğunu bildirmiştir. Hokand elçisi ile son bir mülakatta bulunan Sadrazam, elçinin dönüşü ve dilekleri hakkında Pâdişâha arz ettiği tezkiresinde özetle şu hususlara yer vermiştir:

“Bir müddetten beri Dersâdette bulunan Hokand elçisi kış mevsiminin gelmesinden evvel memleketine dönmek arzusunda olduğundan kendisine harcırah olmak üzere otuz bin kuruş verilmesi ve Hanlarına bir Nişan-ı Âlf ile bir Lihye-i Şerîf ve örtünün gönderilmesi muvâfıktır. Ayrıca uzun müddetten beri İstanbul’da bulunan, Özbek Tekkesi Şeyhi Buhâralı Hacı Mehmet Efendi de memleketine gitmek istediği için kendisine münâsip bir vazife verilmesi ricasında bulunduğundan bu arzusunun yerine getirilmesiyle Buhâra Emirini de memnun etmek maksadıyla ona hitaben içinde uyarının bulunduğu bir nâmenin adı geçen şeyhle gönderilmesi ve bu mektupta (yukarıda geçtiği üzere), Hokand ile Buhâra Emirliklerinin birbirleri ile iyi geçinmeleri hususunda kesin tavsiyelerde bulunulması ve iki Müslüman taraf arasında mevcut olan

¹⁵⁸ Buhâra Hâkimi Seyyid Emîr Nasrullah Mir Haydar Han’a; BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 12, 60.

düşmanlığın hilafetçe son derecede esef verici olduğunun belirtilmesi ve adı geçen Şeyh'e yol masrafı olarak 25 bin kuruş verilmesinin münâsîp olduğu hususunun ol bâbda icrası efendimizindir.”¹⁵⁹

Pâdişâh I. Abdulmecid (1839-1861), Sadâretin bu tezkiresini okuduktan sonra zikredilen hususları muvafık bulmuş ve bu minval üzere Hokand ve Buhâra hâkimlerine birer cevapnâme-i hümâyûn hazırlanıp gönderilmesini emretmiştir.¹⁶⁰

Hokand ve Buhâra Hanları'na gönderilen nâmelerde de görüleceği üzere Osmanlı Devleti, hanlıklar arasındaki mevcut olan düşmanlığı son derece yanlış bulmakta ve hanlıkların birbiriyle iyi geçinmeleri noktasında tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu minvalde Hokand ile Buhâra emirliği arasındaki münakaşa ve mukatele yapılan yazışmalarda dile getirilerek bunun çok fazla esef verici olduğu şu şekilde vurgulanmaktadır:

“... gerek Buhâra elçisi, gerekse de Hokand elçisine tahrîri lazım gelecek Cevapnâme-i Hümâyûn iş bu iki hükûmet arasında bir vakitten beri zuhur etmekte olan mukatele ve muharabe duyulmuş olup Müslümanlar arasında bu şekilde kan dökülmesi hamiyet ve merhamet hilafına pek ziyâde mucib-i teessür olduğundan bunun derc ve ilave olunması...”¹⁶¹

Taraflar arasında yazışmalar devam ederken 1858 tarihinde Hudâyar Han (1845-1858), tahttan indirilmiştir. Hudâyar Han sonrasında Hanlığa geçen Molla Ali Han (1858-1862), İstanbul'a gerek kendisinin tahta çıktığını ve Pâdişâha biat ettiğini gerekse de ülkesinde vuku bulan gelişmeleri bildirmek üzere h. 1276/ m. 1860 yılında

¹⁵⁹ BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 12, s.58-59.

¹⁶⁰ Aynı vesîka. s. 59.

¹⁶¹ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 327/21154.

Hacı Mirza Can'ı Sefir olarak görevlendirmiştir. Aynı zamanda bağlılığını da ifade eden bir nâme ile birlikte bazı hediyeler de göndermiştir. Hacı Mirza Can Dersaadet'e ulaştıktan sonra, Hokand Hanı'nın mektubunu ve hediyesini takdim etmiştir. Bu nâme ve hediye takdimi sonrasında sefire, Hokand Hanı'nın mektubunun memnuniyet doğurduğunu bildiren Nâme-i Hümâyûn verilmiş ve mektupta şu ifadeler zikredilmiştir:

“Vesâyet usulu ve hakkı ile Hokand Hükûmeti tahtına oturduğu ifade edilen, samimiyeti ve dostluğu ile tanınmış Hacı Mirza Can'a emanet verilip gönderilen bir adet mektupları dostluğu ifade ettiği malumumuz olup, hükûmetin başına zatınızın gelmesi ve bu vesile ile mektûbunuzda muhabbet ve bağlılığımızı ifade eden fermanın bizlere gönderilmesi bizleri memnun etmiştir. Gönderilen hediyelerden Mushâf-ı Şerîf memnuniyetle kabul edilmiş, tarafımızdan da gönderilen hediyelerin kabul edilmesinin bizleri memnun edeceği ifademizdir. İnşallah, bir mani olmazsa bu fermanların bundan sonra da dostluk ve bağlılık göstergesi olması sebebiyle devam etmesini temenni ederiz.”¹⁶²

Sadâret, Pâdişâh I. Abdülmecid'in (1839-1861), Hokand Hâkimi Molla Ali Han'a (1858-1862) gönderilmesine karar verdiği İrâde-i Seniyye ve Lihye-i Saadet'i hazırlatarak Hoca Mirza Can'a tevdi etmiştir. Hoca Mirza Can kendisine verilen Lihye-i Saadet'i İran memleketinde her nasılsa karşısına çıkan eşkiyalara mallarıyla birlikte çaldırılmıştır. Bunun üzerine Mirza Can, içinde bulunulan mübarek günleri vesile kılarak Pâdişâh hazretlerinin tekrar bir adet Lihye-i Saadet hazırlattırarak kendisine ihsan buyurulmasını rica etmiştir.¹⁶³ Bu rica kabul edilerek yeniden bir Lihye-i Saadet hazırlattırılmış ve Hoca Mirza Can'a gönderilmiştir.

¹⁶² BOA, A. AMD, nr., 92/81.

¹⁶³ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 177/9757.

1862 yılına gelindiğinde, Hokand'da başarılı bir idâre ortaya koyarak ülkesinin düzenini sağlamaya çalışan Molla Ali Han, suikaste uğramadan önce, özel seferat ile Seyyid Mahmud Han'ı Dersaâdet'e gönderir. Seyyid Mahmud Han, Sultan Abdulazîz'in (1861-1876) huzuruna çıkar ve Hokand ile ilgili durumu şöyle izah eder:

“Yüce Pâdişâhımızın huzuruna kabul edilme şerefine nail olduğumuzdan bu lütfun teşekkürünü nasıl yerine getireceğimizi bilememekte, ömrümüz kifayet ettikçe Pâdişâh Efendimizin ömrünün uzaması için hayırlı dualar edeceğimizi samimiyetle bildiririz. Ancak acıdır ki bir müddettir, Rusya Devleti, Özbekistan çevresine aralıklı müdahale ve hücumlar yapmakta ve sonuçta oralarda tecavüzler etmektedir. Çeşitli desise ve oyunlar ile Hokand ve çevresini işgal etmeye çalışmaktadır. O bölgenin ahâlisi ise Devlet-i Aliyye'nin eskiden beri duacısıdır. Her ne kadar asker ve mühimmatı, maden yatakları v.s. mülkleri idâre altında olsa da bunların tamamının kullanımı ve idâresi hususunda eksiklik olduğundan madenler terk edilmiş, askerler düzensiz bir halde bulunmaktadır. Hokand halkı, Devlet-i Aliyye'ye eskiden beri mezhep yönüyle bağlı olma şerefi ile iftihar etmektedir. Ancak her zaman himaye edilmeye ve Devlet-i Aliyye'nin dostluğuna muhtaç bulunmaktadır. Hokand Han'ı ve bendeniz, İttifak Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen ilişkilere dair bilgi eksikliği sebebiyle İttifak Devletleri'nin yazılı ve fiili gerçekleşen müdahalesinin kaldırılması hususunda Han'ımızın sözlü istek ve ricasını bildirmekle âcizane memur kılınmış bulunmaktaydım. Durumun seyrine göre düzenin sağlanması hususunda ne yapılması icap ediyorsa bu durum yüce makamınızın görüşlerine bağlıdır. Devlet-i Aliyye, (kıyamete kadar) Din'in koruyucusu ve yeryüzünün Halife'si şerefini taşıdıkları için Hokand Hanlığı'nın, vahim bir durumda kalmasına kemâl-i rahmeti ve yüce şefkatleri müsaâde etmeyecektir. Çünkü Mâverâünnehir halkının hepsi Devlet-i Aliyye'ye muhabbet beslemekte, hürmetleri kemal mertebesinde olduğundan kendilerine ne buyrulur ise bunun yerine getirilmesi hususu tarafınızdan îrâde buyurulması isteğini cüret etmiş bulunmaktayım...”¹⁶⁴

¹⁶⁴ BOA, Hâriciye, Siyâsî, nr., 4/14.

Molla Ali Han'ın h. 1278/ m. 1862'de suikaste uğraması sonrasında Hokand Hanlığı bir kargaşanın daha içine girmiştir. Bu tarihlerde Türkistan cihetinde ilerlemelerini çok hızlı bir şekilde sürdüren Ruslar'ın da tehdidi altında bulunan Hokand Hanlığı, Osmanlı Devleti'ne sayısız elçiler göndererek yardım taleplerini artırmıştır. Hokand işgaline üç yıl kala Rusya, bütün askeri ve diplomatik hazırlıklarını tamamlamış, bu maksatla gerek Buhâra Hanlığı, gerekse de İngiliz ve Çin hükümetleriyle antlaşmalarını gerçekleştirmişti.

Buhâra Emir'i Muzaffer'in (1861-1885), Hokand'ı işgali esnasında öldürttüğü eski Hokand Hanı Seyyid Muhammed Sultan Han'ın (1863-1866) yardım için Osmanlı Devleti'ne gönderdiği Seyyid Yakûp Han Töre isimdeki elçi, Hîve ve İran üzerinden uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra 1865 Nisan'ı başlarında İstanbul'a ulaşmıştı. Seyyid Yakub, ülkesine Ruslar ve Buhâra Emiri tarafından vuku bulunan tecavüzü Osmanlı hükûmetine şikâyet ederek, müstevlilerin Hokand topraklarını terk etmeleri için yardım talebinde bulunmuştur. Osmanlı hükûmetinin bu ricaları Meclîs-i Mahsûsân'da görüştüğü sırada, Âlim-Kul'un ölümü ve Taşkent'in Rus işgaline uğradığı haberi İstanbul'a ulaşmıştı. Bunun üzerine Sadâret, bir tezkire hazırlayarak yeni durumu Sultan Abdulazîz'e (1861-1876) arz etmek ihtiyacını duymuştur. Sadâretin tezkiresi hülâsa olarak şu hususları ihtiva ediyordu:

“Hokand hükûmetinin iç anlaşmazlıkları ve ahâlisinin haşin tabiatından hâsıl olan fenalıklar hem-hudud oldukları Rusya devletleriyle olan ticari münâsebetlerini ihlal etmiş ve arada harbe sebebiyet vermiş olduğundan Rus müdahalesinin men'i ve kendilerinin durumunu düzeltmek dileğiyle birbiri ardınca İstanbul'a gelen Hokand elçilerinin getirdikleri mektupları takdim etmek ve memur edilmelerine sebep olan meseleleri düşünüp Pâdişâh'a arz olunmak üzere iken kendilerini bu tarafa gönderen hükûmetin azası dağılmış ve hususiyle hükûmetin vasisi olan zat bir savaşta şehit olup Hokand hükûmeti yine Buhâra Emiri'nin taraftarları eline geçmiş olduğu öğrenilmiş olduğundan adı geçen elçiliklerin elçilik vazifeleri tabiatıyla bertaraf olduğu gibi

Rusların dahi bundan böyle tecavüzlerinden vazgeçecekleri ilan kılınmış idiğine ve bunca müslümanın şu suretle daimi bir karışıklık içinde bulunmaları dolayısıyla yabancıların tasallutuna hedef teşkil ettikleri hakikaten teessüfe şâyân bulunduğu; kendilerinin uyarılması ve tanzimi ve buna İslam'ın koruyucusu olan Osmanlı Devleti'nin yardımı cidden arzu edilecek keyfiyetten iken aradaki mesafenin ziyâde uzaklığı ve arada başka devletlerin bulunması, Buhâra, Hîve ve Hokand hükûmetlerinin aralarında ittifak edip muhafazalarına bakacakları yerde birbirleriyle devamlı husumet üzere olduklarından aralarının düzeltilmesi kabil olmaması sebebiyle bazı nasihatten başka bir şey yapılamadığı Halife tarafından Buhâra Emiri'ne mektup yazılıp içinde ittihad ve intizam lüzumunun beyan edilmesi ve gelen elçilerin memleketlerinin muteber adamları olması hasebiyle kendilerine gayr-i resmi olarak bir defa huzura kabul edilip sonra kendilerine yetmiş-beşer bin kuruş harcırah verilerek iade olunmaları hakkında ferman buyrulması... 8 Ramazan 1282 (31 Ağustos 1865).”¹⁶⁵

Bu Sadâret tezkiresinin Sultan Abdulazîz (1861-1876) tarafından görüldüğü, izin istendiği şekilde Hokand Hanı Seyyid Sultan Han'a (1863-1866) mektup yazılması, elçilerin huzura kabulü ve zikredilen harcırahın ödenmesi hususları hakkında ferman sadır olduğunu 9 Ramazan 1282 (1865) tarihli bir Hatt-ı Hümayûn ile Pâdişâh'ın sır kâtibi tarafından bildirilmiştir.¹⁶⁶ Yine aynı Hatt-ı Hümayûnda Sadârete direktif verilerek komşuları ile iyi geçinmesi ve onlarla birlik halinde bulunması için Buhâra Emiri Muzaffereddin'e de bir mektup yazılması istenmiştir.¹⁶⁷

İleride yakın dostu ve akrabası Kâşgar hâkimi Yakûp Bey'in hizmetine girecek olan Hokand Sefîri Seyyid Yakûp Han Töre, Türkistan illerinin yetiştirdiği en muktedir diplomatlardan biri idi. Nitekim, Türkistan'da vuku bulan son üzücü gelişmelere ve Osmanlı hükûmetinin yukarıdaki kararına rağmen yılmayan Seyyid Yakub, Osmanlı Devleti'nin Türkistan Müslümanları üzerindeki müspet tesirinin devamı için yeni bazı

¹⁶⁵ Sadâret Tezkeresi, BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 215/12493.

¹⁶⁶ Pâdişâh'ın Hatt-ı Hümayûn'u, aynı vesîka.

¹⁶⁷ Pâdişâh'ın Hatt-ı Hümayûn'u, BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 12493.

teşebbüslerde bulunmuştur. Osmanlı hükûmetinin cevabını mutemed adamlarından biri vasıtasıyla Hokand'a gönderdikten sonra 18 Rebiülevvel 1282'de (1865) Sadârete bir takrir vererek özetle şu hususların yerine getirilmesini rica etmiştir:

“Türkistan Müslümanlarının dūcâr oldukları elim vaziyetten kurtarılmalari için bu dâîlerine daha bazı vazifeler düşmektedir. Müslüman ahâlinin salâhi her şeyden ve herkesten evvel onların büyük bir sadakatle bağılı buldukları “dîn-i mübîn olan merkez-i hilâfeti uzmânın” lütfuna kalmaktadır. Pâdişâh hazretlerinin emirlerini Türkistan Müslümanları tam bir sadakatle yerine getireceklerdir. Tarafınızdan lütfen ve tenezzülen yazılacak Nâme-i Hümâyûn'da, o civarda birbirine yakın komşu olan İslam devletleri arasında birlik kurmanın ve beraber hareket etmenin lüzumuna dair tavsiyelerin yer alması mevcut karışıklığı önleyeceği cihetle son derecede önemlidir. Kâşgar bölgesinin müstakil hükümdarı olan Yakub Han'a ve Hokand Saltanatının hanı olan Hudâyar Han'a birer aded Nişân-ı Osmânî verilmesi, adları geçen zevâtı ziyâdesiyle sevindirecektir. Aynı zamanda benim yanımda bulunup bana refakat eden Eşik Ağası Lütfullah Efendi'nin de bir adet Nişân-ı Âli ile taltif edilmesi temennimizdir. Bu hususta muvafakatiniz bizi son derecede memnun edecektir... Ayrıca, bunlara ilaveten Dersâdet'ten İskenderiye'ye kadar refakatimde bulunan 20 kişi için gerekli vapur ücretinin ve diğer yol masraflarının tediyesi ve orada da lüzumlu yardımının yapılabilmesi için Mısır Hidivi'ne ve Bombay Vâliliğine iki adet tavsiyenâme yazılmasına yüksek müsaâdelerinizi istirham ederim.”¹⁶⁸

Sadâret, Hokand elçisinin bu takririni müzakere ettikten sonra, bir tezkire ile durumu Pâdişâh Sultan Abdulazîz'e (1861-1876) arz etmiştir. Sadâret, Seyyid Yakub Efendi'nin ricalarını hülâsa ettikten sonra bu isteklerden ancak şu hususların yerine getirebileceğini ifade etmiştir:

¹⁶⁸ Seyyid Yakûp Efendi'nin Takriri, 18 Rebiülevvel 1282, BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 233/13785, Lef, 1.

“Oralar halen karışıklık içinde olduğundan ve Hokand hükûmeti de henüz istikrara kavuşmadığından onlara muhabereye lüzum görülmediği için, elçinin arzu ettiği mektup ve nişanların verilmesine ihtiyaç olmadığı, ancak ikişer adet iğneli ve şeşhaneli tüfenk ile istenilen nümune elbiselerin verilebileceği ve ayrıca daha önceki îrâde-i seniyye gereğince adı geçen elçiye yetmiş-beş bin kuruş verileceği uygun olmakla beraber, Hidiv ve Bombay hâkimlerine yazılması istenen tavsiyenâmeler hususunda Pâdişâhımın vereceği karara göre hareket edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim.”¹⁶⁹

Sadâretin bu tezkiresinde zikredilen hususlar Pâdişâh tarafından muvafık görülerek, o şekilde cevap verilmesi ve ayrıca Mısır Hidivi ile Bombay hâkimine de birer tavsiyenâmenin yazılması için direktif verilmiştir.

Yazışmalarda da görüleceği üzere Osmanlı Devleti, Hokand Hanlığı'nın siyasî taleplerini yerine getirmekten şartlar sebebiyle geri durmuş ve bu hususta kendisine, Hokand Hanları'na tavsiye etmekten başka bir yol çizememiştir. Hanlığın karşılaştığı socucun böyle olmasında; Hokand'ın içinde bulunduğu siyasî istikrarsızlık, hanlara yapılan tavsiyelerin yerine getirilmemesi, hanlıklar arasında bitmek bilmeyen mücadeleler, hanlık bünyesindeki iç karışıklık, Rusya ile antlaşmanın yapılmış olması ve yeni bir savaşın göze alınamaması, ayrıca mesafenin uzaklığı gibi sebepler çok büyük etken olmuştur. Osmanlı Devleti'nden umduğunu bulamayan Hokand Hanları siyasî olarak İngiliz hükümeti ve Hindistan Vâliliği, diğer hanlıklar ve Rusya ile de münasebet kurmasına rağmen makus talihleri ile karşılaşmaktan uzak duramamışlardır.

¹⁶⁹ Sadâretin arz tezkeresi, BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 13785.

2. 2. ASKERİ MÜNÂSEBETLER

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında geçen askeri münâsebetlerin, arşiv belgeleri ışığında üç husus çerçevesinde gerçekleştiğini görmekteyiz: Birincisi, Hokand Hanlığı'ndan Osmanlı Devleti'ne gaza ve cihad için gelen insanların askeriye'de görev almak istemeleri; ikincisi, Hokand Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nden askeri alanda silah, kitap ve elbise gibi talepleri; üçüncüsü ise, Osmanlı Devleti'nin genel olarak Türkistan Hanlıklarından Rusya'ya karşı savunma, taarruz veya sulh hususundaki askeri istekleridir.

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında gerçekleşen askeri münâsebetler tarih olarak h. 1145 / m. 1730'lara kadar gitmektedir. Bu dönemde hanlığın başında bulunan Abdurrahman Han'ın (1721-1739) Rusya ve Çin ile olan mücadelelerinde kullanmak üzere Osmanlı Devleti'nden tüfek ve askeri elbise istediği, sonuçta Maliye Nezâreti'nin Pâdişâh I. Mahmud'un (1730-1754) fermanıyla istenilen tüfek ve askeri elbiseleri elçi ile gönderdiğini görmekteyiz.¹⁷⁰

Narbuta Bey (1770-1800) döneminde, Hokand memleketinden gaza ve cihad için Osmanlı Devleti'ne gelen beş nefer Özbek, silah ve yol harçlığı taleplerinde bulunmuştur. Bunun üzerine Dersâdet 29 Zilkâde 1204 (1789) tarihli bir Hatt-ı Hümâyûn ile Muhammed Paşa Yokuşu'nda ikamet eden Nakşibendi Şeyhi Seyyid Yahya Efendi'yi, bu beş Özbek'i ve geliş maksatlarını araştırması için görevli tâyin eder. Yahya Efendi tarafından sorulan sorular ve yapılan tahkikat sonrasında bunların gerçekten Özbek oldukları, ayrıca '... âyân-ı itibar sahibi oldukları ve samimi bir niyet içerisinde gaza ve cihad niyetiyle uzak mesafelerden geldikleri...' ortaya çıkar.¹⁷¹ Bu beş Özbek, memleketleri uzak mesafede olduğundan Dersâdet'e yaptıkları

¹⁷⁰ BOA, MMD, nr., 2683.

¹⁷¹ BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 1397/56118.

yolculuklarında yanlarındaki akçe, silah ve mühimmatlarını yol ücreti olarak değerlendirdiklerinden dönüş hususunda silah, harcırah gibi taleplerde bulunmuşlardır. Bütün bunların sonucunda Maliye Nezâretinden kendilerine at ve silah tedariki için bin kuruş verildiğini görmekteyiz.¹⁷²

Beş Özbek'in tahkikleri devam ederken memleketi Hokand'dan Dersaâdet'e sefer arzusuyla gelen Dost Muhammed'in talebi, Maliye Nezâreti'ne ulaştırılır. Dost Muhammedin kendisine ve arkadaşlarına verilmesini istediği eşyaların 29 Zilkâde 1204 (1789) tarihli Hatt-ı Hümâyûn pusulası şudur:

“...kendisine ve refakatinde bulunan arkadaşlarına 5 adet ‘Baş Hesabı’ ve Kılıç, 3 adet teknik imkânlardan faydalanacağına dair ‘Arz Belgesi’, Harbiye Nezâreti'ne varınca alınmalarına dair izin belgesi.¹⁷³

XIX. yüzyılın başlarına kadar Türkistan coğrafyasında pasif bir siyaset takip eden Hokand Hanlığı, yüzyılın ilk yarısından itibaren daha aktif bir siyaset takip ederek Rusya ve bölge hanlıkları için bir tehdit algılamasına sebep olmuştur. Ömer Han (1809-1822) döneminde hanlığın kuzey sınırları batıda Sir-Derya'nın aşağı mecrasından doğuda İli'ye kadar uzanmakta idi. Sınırların daha da genişlediği Muhammed Ali Han (1822-1842) dönemine gelindiğinde askeri alanda daha köklü çalışmalar yapılması ihtiyacı doğmuştur. Bu sebeple Hokand Hanı Muhammed Ali Han, 1837 baharında İstanbul'a gönderdiği elçisi Zâhid Hoca vasıtasıyla Osmanlı Hükûmetine ülkesinde vuku bulan gelişmeleri arz ettikten sonra, şifahi olarak, Rusya ile uğraşabilmek için ordusunun eğitimini gerçekleştirecek topçu ustaları ile eğitim malzemesine ihtiyacı olduğunu ve talebinin yerine getirilmesini rica etmişti.

¹⁷² BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 1397/56129.

¹⁷³ BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 1398/56206.

Muhammed Ali Han'ın Zahid Hoca'yı İstanbul'a göndermeden önce Hokand Hanlığı'nın askeri durumunu tetkik ettiğimizde, Hokand askerinin hemen hemen hepsinin süvarilerden olup, piyadeden yoksun olduğu karşımıza çıkmaktadır. Askeriye'de, Avrupa usulünde piyade ve topçu tâlimi bu dönemde yeni yeni başlamıştır. Askere kendi isteği ile yazılan 500 piyade neferin olduğu ve takım olarak "Çarha Topu" takımının 12'ye yükseldiği bilinmektedir. Askeri alandaki bu eksiklerin giderilmesi ve var olanların niteliğinin artırılması temennisiyle de İstanbul'a gönderilen Zâhid Hoca, Sadârete başvurarak Hokand Hanı'nın askeri alandaki ricalarını "Mabeyn-i Hümâyûn"da şifahen şöyle arz etmiştir:

"...Bizim askerimizin hepsi süvari olup, piyademiz yoktur. Birkaç seneden beri Hindistan'dan gelen Kerim Han vasıtasıyla Avrupa usulünde piyade ve topçu tâlimine başladık. Fakat askere cebren değilde kendi isteği ile yazılan 500 piyade neferimiz ve takım olarak "Çarha Topu" takımı 12'ye yükselmiştir. İnşallah Pâdişâhımız sayesinde ahâli buna alışıp, sayı da günden güne artacaktır. Askerin tâlimi İngiliz usulüne göre olmaktadır. Hanımızın taraf-ı şâhânedan istekleri şunlardır: İki piyade, iki süvari ve iki topçu tâlimcisi (öğretmen) gönderilmesi. Eğer bu mümkün olmazsa, piyade, süvari ve topçu tâlimlerine ve diğer savaş tekniklerine dair basılmış veya basılacak olan kitaplardan birer nüsha ihsan buyurulması..."¹⁷⁴

Sadâret, baş tercüman Örfî Efendi'nin elçi ile yaptığı bu mülakatı bir tezkere ile Pâdişâh'ın sır kâtibine arz ederken, elçinin istediği hususların bir kısmının içinde bulunulan şartlarda yerine getirilmesi mümkün olmayan şeyler ve bir kısmının da düşünölmeye muhtaç şeyler olduğunun bilgisini verir. Bu sebeple kararın aceleye getirilmemesi ve görüşölüp o şekilde karar verilmesi gerektiğini söyler. Ayrıca bu hususun Vekiller Meclisinde de görüşölmesine karar verilir.

¹⁷⁴Hokand Sefiri Zâhid Hoca daileriyile olan mülakatın suretidir, BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 781/36565-A.

Bu yazışmalardan sonra meselenin ilgili vekillerinde iştirakiyle Vekiller Meclisi'nde müzakere edildiğini Harbiye Nazırı'nın Sadâret'e yazdığı şu mektuptan anlamaktayız:

“Bilindiği gibi ve Meclîs'te müzakere olduğu üzere Hokand hükûmetinin istediği muallimler ile harbe dair kitapların gönderilmesi Osmanlı Saltanatının şevketine uygun olacağından istenen muallimler ile kendilerinin işlerine yarayacak birkaç tane harb kitabının gönderilmesi hususunda Pâdişâh'ın izni alınarak daha önce tekaüt olan (emekli) ve gitmek isteyenlerden muallim seçilip gönderilmesi hususunda sizinle haberleşip gereğinin yapılması ve adı geçen kitaplardan birkaç tanesinin gönderilmesi hususunda Pâdişâh'ın îrâdesinin çıkmasıyla gereğinin icrası hususunda emir efendimizindir.”¹⁷⁵

Harbiye Nâzırı'nın yukarıda belirttiği ve Meclis'in Hokand'a gönderilmesine karar verdiği öğretmenler ile harb tekniği hakkındaki kitaplardan gönderildiğine dair arşivlerimizde bir kayda rastlanamamıştır.¹⁷⁶ Bu durumu kesinleştiren bilgi, Sadrazam'ın II. Mahmud'a (1808-1839) sunduğu 29 Zilkâde 1254 (m. 1838) tarihli telhîste ortaya çıkmaktadır. Çünkü telhîste, memleketlerine dönmek arzusu ortaya çıkan elçilerin bu isteklerini içeren hiçbir açıklama bulunmamaktadır.¹⁷⁷

Siyasî alanda olduğu gibi askeri alanda da, harp ile ilgili kitap ve askeri kıyafetler dışında, şartlar gereği yeterli yardımı alamayan Hokand Hanları, bütün bunlara rağmen ilişkileri kesmeyerek taleplerini iletmeye devam etmişlerdir.

¹⁷⁵ Harbiye Nazırından Sadârete, BOA, Cevdet Hâriciye, nr., 1098.

¹⁷⁶ Mehmet Saray, a.g.e., s.51.

¹⁷⁷ BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr., 36550.

Seyyid Muhammed Sultan Han'ın (1863-1866) sefiri Seyyid Yakûp Han Töre, Rusların ve Buhâra Emiri Muzaffer'in (1861-1885) ülkesine gerçekleştirdiği tecavüzü Osmanlı hükûmetine şikâyet etmiş, müstevlilerin Hokand topraklarını terk etmeleri için Devlet-i Aliyye'den yardım talebinde bulunmuştur. Bu talebin karşılığında Osmanlı hükûmetinden, '*...komşuları ile iyi geçinmesi ve onlarla birlik halinde bulunması*' şeklinde aldığı tavsiye ve karara rağmen yılmayan Seyyid Yakub Han, Osmanlı Devleti'nin Türkistan Müslümanları üzerindeki müspet tesirinin devamı için yeni bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Bu sebeple Sadâret'e 28 Cemâziye'l-âhir 1285 (m. 1869) tarihli bir takrir vererek askeri alanda şu hususların yerine getirilmesini rica etmiştir:

"...Hokand silahlarının ıslahı ve askeri durumunun tanzimi yoluyla din-i mübini kuvvetlendirmek için iki tane iğneli, iki tanede şeşhaneli tüfenk ile örnek olmak üzere ordunuzun neferinden en üst kademedeki subayına kadar giyilen resmi elbiseden birer kat verilmesi..."¹⁷⁸

Sadâret, Hokand elçisinin bu takrîrini müzâkere ettikten sonra, bir tezkire ile durumu Sultan Abdulazîz'e (1861-1876) arz etmiştir. Sadâret, Seyyid Yakub Efendi'nin ricalarını hülâsa ettikten sonra askeri alandaki isteklerinin yerine getirilebileceğini ifade etmiştir:

"...ancak ikişer adet iğneli ve şeşhaneli tüfenk ile istenilen nümune elbiselerin verilebileceği ve ayrıca daha önceki îrâde-i seniyye gereğince adı geçen elçiye yetmiş-beş bin kuruş verileceği uygun olmakla beraber, Pâdişâhımın vereceği karara göre hareket edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim."¹⁷⁹

¹⁷⁸ Seyyid Yakûp Efendi'nin Takriri, 18 Rebiülevvel 1282, BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 233/13785, Lef, 1.

¹⁷⁹ Sadâretin arz tezkeresi, BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 13785.

Seyyid Yakûp Han'ın ısrarlı girişimleri sonucunda istediği askeri yardımı alan Hokand Hanlığı, bu talebinin karşılanmasına rağmen işgale uğramaktan kendini kurtaramamış ve Seyyid Yakûp Han'ın Dersaâdet'te bulunduğu sırada Ruslar'ın taarruzu sebebiyle bağımsızlığını elden düşürmüştür.

Rus işgali altında bulunduğu h. 1328 / m. 1910 tarihinde Osmanlı Devleti Harbiye Nezâretine, Hokand Ferganalı bir gencin askeri okullara müracaatı ile ilgili bir yazı geldiğini görmekteyiz. Bununla ilgili yapılan görüşmeler sonrasında gencin masrafının önce özel bütçeden sonra Bâb-ı Âli tarafından karşılanarak, okula kaydının yapılabileceği kararı çıkmıştır:

Vekiller Meclîsi Müzâkereleri'ne mahsus olan bir evrakta; Taşkent eyâletinde Hokand Ferganalı Taş Polat Bey namında bir Müslüman delikanlının askerliğe olan özel bir ilgisi sebebiyle Osmanlı Mekâtib-i Askeriyyesi'nden birine kabulü istirhamında bulunduğu dair Petersburg Ataşeliği'nden gelen tahrîrâtın melfûfuyla beraber Harbiye Nezâreti'nin 29 Cumâde'l-ûlâ, sene 1328 târîhli ve 690 numaralı tezkiresi okunmuştur.

Alınan kararda; Taş Polat Bey'in Dersaâdet'te ki Askeri Mekteplerinden birine kabulü münâsip ve faydalı olacağından ona göre gereğinin yapılması, eğitimini tamamlayıncaya kadar gerekli masrafların özel bir bütçeden karşılanacağı ifade edilmektedir. Öğrenciliğe müracaatı gerçekleştiğinde, bu durum Bâb-ı Âlî'ye bildirilecek, bunun sonucunda Bâb-ı Âlî kararını verecektir. Alınan karara göre durumun Harbiye Nezâretine tebliğ edilmesine karar kılınmış¹⁸⁰ ve nihayetinde gencin öğrenciliğe kabulü gerçekleşmiştir.

¹⁸⁰ BOA, MV, nr., 141/72.

2. 3. GELEN ELÇİLERE VERİLEN YARDIMLAR

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında özellikle XIX. asrın ilk çeyreği ile son çeyreği arasında gelişen münâsebetlerde taraflar arasında mevzu olan bir konu da gelen elçilere yapılan yardımlardır. Osmanlı Devleti'ne gelen Hokand Sefirlerine yapılan yardımlar; ikamet, iâşe, barınak, atıyye, harcırah, taâmiyye, tâyinât, harçlık, nevale, yol masrafları gibi ihtiyaçlarının karşılanması şeklindedir. Özellikle Seyyid Muhammed Ömer Han döneminden (1809-1822) itibaren gönderilen elçilerle başlayan bu münâsebet, Hokand'ın işgal edilme serüveni (1865) sonrasında da devam etmiştir. Osmanlı Devleti, sadece Hokand sefirlerini değil, İstanbul'a gelen tüm diğer hanlık ve ülke sefirlerini de ağırlamak, onların ihtiyaçlarını karşılamak hususunda ziyadesiyle hassas olmuş ve bu konuda çok cömert davranmıştır.

Hokand Hanlığı'ndan gelen sefirlerle yapılan ilk yardımların, tarih olarak 1730'lar öncesine kadar gittiğini arşiv belgelerinde geçen ifadelerden görmekteyiz. O dönemde sefir olarak İstanbul'a gelen elçiye ev, eşya ve mefruşat yardımı yapıldığını şu belgeden hareketle anlamaktayız:

“...Hokand Hâkimi tarafından sefir-i sâni olarak gönderilen zâtın, tahsis edilen ikametgâhlarına satın alınan eşya ve mefruşâtın ve Eshâm-ı Umûmîye dairesinin Rûsumât Emanetine nakli sebebiyle gereken evrakın Beytulmâl Müdürlüğüne teslim olduğunu, eşyanın anbara demirbaş numarası ile kayd edilerek Eshâm Muhasebesine ilmühaberlerinin verildiği...”¹⁸¹

¹⁸¹ BOA, MMD, nr., 9075.

Yine aynı dönemlerde İstanbul'a gelen Hokand Hâkimi'nin sefirinin masraflarının Dersaâdet tarafından karşılandığını Mâliyye Nezâreti Defterlerinde görmekteyiz.¹⁸²

XIX. asrın ikinci çeyreği, Türkistan coğrafyasındaki hareketliliğin artmaya başladığı Muhammed Ali Han (1822-1842) dönemidir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ne gönderilen ve sayısı günbegün artan sefirlerle birlikte, onlara yapılan yardımlarda elçilerin sayısı adediyle orantılı olarak artmaya başlamıştır. 1834 yılında Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ın Başveziri Bahadır Han İstanbul'a gelmiştir. Bahadır Han ve maiyyetinde bulunanlar, Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyûn'dan Ayazmalı Mustafa Efendi'nin evine misafir edilmiş, Bahadır Han'a, kendisi, oğlu ve kethüdası için üç ve yanında bulunan adamları için dokuz adet alaca yatak verilmiştir.¹⁸³ Bu arada gerçekleşen diğer masrafları için 25 Ramazan 1250 (m. 1834) tarihli tahrirle Bahadır Han ve tabiiyetine ayrıca 3000 kuruş verilmesi îrâde olunmuştur.¹⁸⁴

Seyyid Bahadır Han, elçilik vasfı gereği yerine getirmesi gereken işlemleri tamamladıktan sonra Hacc ibadetini ifa etmek için büyük oğlu ile Hicaz'a gitmiştir. Hacc ibadetini tamamlayıp döndükten sonra Asitane'yi ziyaret etmek isteğiyle Sadâret'e başvurur. Sadâret, h. 1255/ m. 1839 tarihli telhis ile elçinin talebine şu şekilde cevap vermiştir.

“ Bilindiği üzere Hokand Hâkimi tarafından geçen sene Dersaâdet'e gelen elçiler oradan çıkarıldıktan bir sene sonra Hokand Hâkiminin veziri makamında olan Seyyid Bahadır, küçük oğlunu yerine vekil bırakarak büyük oğlunu da yanına alarak Hacc farzını yerine getirmek için Hind tarafından Hicaz tarafına gitmiş, Hacc farzını tamamladıktan sonra kendisine ve elçilere takdir edilmiş olan ikramları kendisi varlıklı

¹⁸² BOA, MMD, nr., 9256.

¹⁸³ Tahrir, BOA, Cevdet, Hâriciye, nr., 85/4235.

¹⁸⁴ Tahrir, BOA, Cevdet, Hâriciye, nr., 46/2258.

bir insan olduğundan kabul etmemiştir. Ancak Asitane'yi ziyaret etmek, Pâdişâh hazretlerine hürmet ve muhabbetlerini iletme temennisiyle beş on gün ikamet edip sonra memleketine yolculuk etmek üzere Sürre-i Hümâyûn Emîni Ağa hizmetliği ile yanında olan büyük oğlu ile Dersââdet'e gelmiştir. Seyyid Bahadır, işitildiğine göre memleketinde pek çok hayır yapmış, ayrıca Hac yolculuğunda da bir hayli iyilikte bulunmuş olduğundan Pâdişâh hazretleri bu gibi kimselere karşı ikram etmeyi kendine haslet edindiğinden, Seyyid Bahadır'a İranlı tercüman Örfî Efendi yarenliği verilmiş, Üsküdar'da Ayazmalî Mustafa Efendi'nin evine misafir verilerek yiyecek ihtiyaçları için Mustafa Efendi'ye 3.000 kuruş verilmiştir. İstirhamı üzerine Perşembe günü görüşme için Bâb-ı Âli'ye gelip görüşülmesi hususunda îrâde efendimindir."¹⁸⁵

Bu telhis II. Mahmud'a (1808-1839) sunulduktan sonra, "Bahadır Han'ın Örfî Efendi ile birlikte bir mani olmazsa bu Pazar günü saat 15.00 sularına doğru Mabeyn-i Hümâyûn'a gelmesi" ferman buyurulmuştur.¹⁸⁶

Hokand Han'ı Muhammed Ali Han (1822-1842), 1838'lerde İstanbul'a gönderdiği bir diğer elçisi Mehmed Şerîf ile Pâdişâh'a olan bağlılığını yenilediğini daha önce belirtmiştik. Mehmet Şerif Dersââdet'e ulaştığında kendisine ve maiyyetinde bulunanlara harçlık olarak belli miktarda atıyye verilmiştir. Ayrıca bu görüşmeler devam ederken yaklaşmakta olan Ramazan Bayramı münâsebetiyle, Osmanlı Devleti'ne gönderilen elçiye, hanımına ve adamlarına, Başvekil ile müzakere edilerek Mâliyye Nezâreti'nden, geçmişte olduğu gibi, 25.000 kuruş atıyye verilmesine karar verilmiştir.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Telhis, BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 36564

¹⁸⁶ Aynı vesîka.

¹⁸⁷ BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 657/32100. Ayrıca bkz., BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 681/33181.

Hokand Hanı Muhammed Ali Han (1822-1842), Mehmet Şerîf'in Hokand'a dönmesi sonrasında İstanbul'a Zâhid Hoca'yı göndermiştir. Zâhid Hoca, Dersaadet'e ulaştıktan sonra gerekli görüşmelere başlamıştır. Görüşmeler devam ederken, Hokand Elçisi Zâhid Hoca ve teb'asına Hazîne-i Şahâne'den hamam harçlığı ve Ramazan ihtiyaçlarını karşılaması için verilmesi uygun görülen hediyelerin 29 Zilkâde 1254 (m. 1838) tarihli Hatt-ı Hümâyûn'da yer alan pusulası şöyledir:

Kuruş

10.000	Sefîr Mehmet Zâhid Hoca'ya
3.000	Sefîr Mehmet Zâhid Hoca'nın oğluna
3.000	Kethuda, Hazinedar ve Kâtibine
<u>9.000</u>	41 kişi hizmetinde bulunan şahıslara
25.000	verilmesi münâsip görülmüştür. ¹⁸⁸

Bunun yanında Haşim Ağa'nın konağına yerleştirilen Mehmet Zâhid Hoca ile maiyetine, başlıca çay olmak üzere bir aylık tâyinât (erzak) masrafları verilmiştir.¹⁸⁹ Bunun yanında evine misafir olduğu ve mihmandarlığını yapan Haşim Ağa tarafından satın alınan eşyaların bedellerinin, bu eşyalardan yanlarında götürdükleri, telef veya Mîrî'ye teslim ettikleri eşyaların masraflarının ve karşılığının Haşim Ağa'ya verildiğini de görmekteyiz.¹⁹⁰

¹⁸⁸ BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 657/32100-A; Ayrıca bkz. BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr., 681/33181-A.

¹⁸⁹ BOA, Cevdet, Hâriciye, nr., 129/6424.

¹⁹⁰ BOA, Cevdet, Hâriciye, nr., 160/7954.

Görüşmeler sonrasında memleketlerine dönmek arzusu izhar eden elçilerin isteklerini Pâdişâh'a arz eden Sadrazamın 29 Zilkâde 1254 (m. 1838) tarihli telhisinde yolculuklarında kendilerine verilmek üzere şu miktarlar geçmektedir:

“...elçilerine de yol harçlığı olarak 50.000, yanlarında bulunan yardımcılarında da 10.000 kuruş verilmesi gidecekleri mahallin mesafesine göre uygun görülmüştür.”¹⁹¹

Sultan II. Mahmud (1808-1839) bu telhisi gördükten sonra şu tâlimatı vermiştir:

“Benim Vezirim, Hokand Sefîrleri, bâ-husus bu kadar uzak mesafeden sadakatlerini izhar için gelmiş oluyorlar. Bu suretle Hanları ve gerek kendi haklarında istekleri doğrultusunda muamele yapmak münâsip olacağından harcırahları dahi be-canib-i mîrîden ol vecihle îta olunsun.”¹⁹²

Belgelerde de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, kendisinden rica olunan tüm ikramların yerine getirilmesinde son derece eliaçık davranmış ve cihan devleti olma vasfını sergilemekte bir an bile tereddüt etmemiştir. Bu hususta sadece Hokand elçilerine değil, diğer hanlık veya devletlerden gelen tüm elçilere aynı şekilde davranmıştır. Hokand'ın Buhâra işgalini yaşadığı tarihten üç yıl sonra yani 1845 tarihinde Hokand Hâkimi olan Hudâyar Han, Dersaâdet'e elçi olarak Hacı Eyüp Mirza'yı göndermiştir. Eyüp Mirza ile maiyetinde bulunanlar, Haşim Ağa'ya misafir verilmiş ve masrafları karşılığında kendilerine iki yüz kuruş verilmesi hususunda 11 Cemâziye'l-Ûlâ 1261 (m. 1844) tarihli Maliye Nezâreti'nin yazısı bildirilmiştir.¹⁹³ Bunun yanında günlük masrafları için hanesine misafir verilen Haşim Ağa'ya otuz bir

¹⁹¹ BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr., 781/36550.

¹⁹² Aynı vesîka.

¹⁹³ BOA, Cevdet, Hâriciye, nr., 181/9003.

günlük masrafın karşılığı olan altı bin iki yüz kuruş verilmesi, Maliye Nezâreti'nden Mehmed Emin Haşim'in mühürlü yazısıyla uygun görülmüştür.¹⁹⁴

23 Receb 1263 (m. 1847) tarihinde Hacc ibadetini ifa etmek üzere Hokand'dan İstanbul'a gelen Sadık Bey, üç oğlu, 18 hizmetlisi ve 15 adet hayvanları ile birlikte Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan Ahmet Cemil Efendi'nin evine misafir olarak yerleştirilir. Hacca gitmeden önce bütün bu maiyyeti için Hazîne-i Celîle'den Ahmet Cemil Efendi'ye günlük beş yüz kuruş tahsis edilir.¹⁹⁵ Sadık Bey, Ahmet Cemil Efendi'nin evinde bulunan su sıkıntısını gidermek maksadıyla, maliyeti kendi bütçesinden karşılanmak üzere Üsküdar'dan su getirtirir. Hokand elçisinin harcadığı bu meblağ dahi Mâliyye Nezâreti'nden Ahmet Cemil Efendi'ye ödenir.¹⁹⁶

Hokand Hâkimi'nin gönderdiği Sadık Bey ile yapılan müzakere ve mütalaalar sonrasında Hokand Hamı Hudâyar'ın (1845-1858) ihsan buyurulmasını istediği atıyye-i seniyye hususunda mektubunda zikrettikleri talepleri şöyle dile getirilir:

“Bugün Dersâdet'e vürud ile Ahmet Cemil Efendi'nin konağına misafir verilen elçi'ye resmi bir surette bazı sualler ve hal-hatır sormak bâbında Kemal Efendi gönderilmişti. Protokolden çıkmış olan pusulada ifade edildiği üzere daha önce Dersâdet'e gelmiş olan Hokand Elçisi ve teb'asına yirmi beş bin kuruş verilmiş ise de elçinin kalabalığı olmadığından kendisine yedi bin beş yüz kuruş, uşaklarına ise beş yüzer kuruş, toplam on bin kuruş hamam harçlığı olarak atıyye-i seniyye verilmesi...”¹⁹⁷ kararı alınmıştır. Verilen bu on bin kuruş miktarında ki atıyye'nin masrafları için harçlık

¹⁹⁴ BOA, Cevdet, Hâriciye, nr., 102/5087.

¹⁹⁵ BOA, Cevdet, Hâriciye, nr., 166/8291; BOA, A.)MKT., nr., 138/1.

¹⁹⁶ BOA, A.) MKT, nr., 136/97.

¹⁹⁷ BOA, A.) AMD, nr., 4/96.

verilmiş olmasına rağmen ayrıca ‘hürmet ve itibar sahibi bir insan olan elçiye özel bir ikram ve Ramazan harçlığı’ şeklinde verildiğini görmekteyiz.¹⁹⁸

Sadık Bey, gerekli görüşmeleri tamamladıktan sonra Dersaâdet’e Hacc’a gitmek isteğini bildirir. Talebi kabul edilen Sadık Bey, Hacc ibadetini ifa ettikten sonra İstanbul’a tekrar döner. Saltanat-ı Seniyye’de misafir olmaları sebebiyle memleketine dönmek arzusunda ise de sıkıntı içerisinde olduğundan bir miktar daha atıyye talebinde bulunur. Bu sıkıntının sebebini şöyle izah eder:

“Daha önce Muhammed Şah’ın vâlidisiyle Hacc’a gidip sonrasında İstanbul’a geldiğimden, Bağdat’ta gerçekleşen olaylar sebebiyle İran ile yaşanan siyâsî bunalım sonucunda memleketime İran üzerinden dönmemin mümkün olmaması beni çok fazla sıkıntıya düşürmüştür. Yaşadığım bu sıkıntıların izalesi için harcırah olarak şahsıma 5000 kuruşun verilmesi hususunda emir efendimimdir.”¹⁹⁹ Elimizde bulunan arşiv belgesinden de anladığımıza göre Sadık Bey’in bu talebi, Mâliye Nezâreti tarafından karşılanmıştır.²⁰⁰

Memleketine dönmek için talep ettiği harcırah verilmeden önce, Sadık Bey’in bu sıkıntının izalesi için kendisine günlük bin yüz seksen kuruş tahsis edilir. Ayrıca yukarıda yol harçlığı olarak kendisine tahsis edilen beş bin kuruşun yanında Trabzon’a kadar gidecek olan vapurun dahi ücretinin Dersaâdet tarafından ödenmesinin kendisini ziyâdesiyle memnun edeceğini bildirir.²⁰¹

¹⁹⁸ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 2206.

¹⁹⁹ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 53/2519.

²⁰⁰ Aynı vesika.

²⁰¹ BOA, A.)AMD, nr., 89/19.

Bütün bu müzakereler ve mütalaalar sonucunda Sadık Bey'in kış mevsimi gelmeden önce memleketine dönmek istediği ve bu sebeple Sultan Abdulmecîd'i dünya gözü ile bir kere daha görmek istediği Mabeyn-i Hümayûn'a bildirilir. Ayrıca memleketlerine dönmek için harcırah olarak kendisine verilmesi uygun bulunan beş bin kuruşun yanı sıra, otuz bin kuruş miktarı atıyye ihsan buyurulması temenni edilir.²⁰²

Hokand muteberânından Nurullah Efendi, akrabası, iki evladı ve bir hizmetçisi ile Haşımağazade Ahmet Bey'in evine misafir olarak verilir. Bunların masrafları için günlük kırk kuruş atıyye, Mâliye Nezâretinden tahsis olunur.²⁰³

Elimizde olan belgelerde, Haşımağazâde Ahmet Bey'in evine misafir olarak verilen Hokanlı Alaaddin Efendi'nin ve bir yakınının da masrafları, Mâliye Nezâretince karşılandığını görmekteyiz. Ayrıca elçinin isteği üzerine Dersaadet'te kalma süresinin iki "mah" (60 gün) daha uzatılması da kabul edilmiştir.²⁰⁴

Hokanlı Alaaddin Efendi ile aynı dönemde İstanbul'da bulunan, Hacc-ı Şerîf'e gidip farz ibadetini yerine getirdikten sonra misafir olarak Dersaadet'e gelen Hokand Şeyhülislâm Zâdesi Hacı Ahmet Efendi, memleketine dönmek arzusu sebebiyle Dersaadet'e vermek için bir arzuhâl ve mazbata hazırlar. Hacı Ahmet Efendi, kendisine atıyye verilmesi için kaleme aldığı arzuhâl ve mazbatayı önce Meclîs-i Vâlâ'ya sunar ve beş yüz kuruş atıyye verilmesini istirham eder. Bu durum Meclîs-i Vâlâ ve Hâriciye Nezâreti'nde görüşüldükten sonra talebin gereğinin yerine getirilmesi için Mâliye Nezâreti'ne havale edilir. Nihayetinde Hacı Ahmet Efendi'ye Mâliye Nezâreti'nden atıyye olarak, beş yüz kuruş ihsan olunur.²⁰⁵

²⁰² BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 327/21154.

²⁰³ BOA, A.)MKT:MHM:, nr., 33/21; Ayrıca bkz. BOA, A.)MKT.NZD., nr., 14/14.

²⁰⁴ BOA, A.)AMT.NZD., nr., 30/27.

²⁰⁵ BOA, İrâde, Meslîs-i Vâlâ, nr., 6928.

Hokand Han'ı Seyyid Muhammed Ömer Han (1809-1822) zamanında Sefîr olarak Dersaâdet'e gelip gitmiş olan Hoca Kurban Efendi, bu sefer Osmanlı Devleti aracılığı ile Mekke-i Mükerrreme'ye gitmek için İstanbul'a üçüncü defa gelir. Kendisi, hanımı, çocuğu ve dokuz adet hizmetlisi ile birlikte, günlük masrafları için Dersaâdet'e ulaştıkları 1853 senesinin Ağustos'unun 9. gününden itibaren münâsîp bir miktar atıyye tahsis edilmesini Misafirhane Müdürü Ahmet Bey talep eder. Meclîs-i Vâlâ tarafından kabul edilen bu istek yani geldiği günden itibaren, miktarı, günlük 150 kuruş atıyye ve iki aylık yiyecek tâyini verilmesi olmak üzere, Mâliye Nezâreti'ne sevkolunur. Mâliye Nezâreti karar verilen atıyyeyi Hoca Kurban Efendi'ye takdim eder.²⁰⁶ Hokand sâbık Sefîri Hoca Mir Kurban Efendi Dersaâdet'e arzuhâlini yazarken Hokand'ın içinde bulunduğu sıkıntılı süreci izah etmek için Osmanlı Devleti'nin durumunu överek şunları söyler;

“...Allah'a hamd olsun ki; bu coğrafya (Osmanlı Devleti) fesat ve ihtilal eserlerinden korunmuş, ahâlisinin asayiş ve istirahatlarını sağlamış, bu sayede tebasının ebed müddet dualarını almıştır.²⁰⁷

Ancak Dersaâdet'e gelirken Bayburt yakınlarında bir köy de altınları gasp edildiğinden Dersaâdet'e geldiğinde bu durumun da ifade edildiği bir arzuhâl Meclîs-i Vâlâ'ya takdim edilir:

“ Kurban Efendi, Fergana diyarından olup, ilk olarak bundan 40 sene evvel Hokand Şahı Ömer Han'ın Pâdişâh hazretlerine ülfet, bağlılık ve muhabbetini içeren mektubu, Atabe-i Ulya'ya takdim etmişti. İkinci olarak üç sene evvel Devlet-i Aliyye'ye misafir oluştu. Üçüncü olan bu ziyaretinin sebebi, Hacc görevini yerine getirme isteğidir. Bu sebeple Medine-i Münevvereye gitmek, Kuds-i Şerîf'i ziyaret

²⁰⁶ BOA, İrâde, Meslîs-i Vâlâ, nr., 259/9114.

²⁰⁷ Aynı vesfika.

etmek için müsaâde olunmasını temenni etmektedir. Bir de Devlet-i Aliyye'ye gelirken yolculuğunda meydana gelen hırsızlık sebebiyle çalınan paranın bulunamaması sebebiyle emrinde bulunan iki hizmetlisini burada bırakacağından onların misafirliği için gerekli icraatın yapılmasında emr-u ferman efendimindir.”²⁰⁸

Ayrıca Misafirhane Müdürü Ahmet Bey tarafından Mâliye Nezâretine, Hokand sabık sefîri Kurban Efendi'nin misafirliğinin iki “mah” (60 gün) daha uzatılmasını ve kendilerine yol harçlığı verilmesini de içeren 5 Ramazan 1269 (m. 1853) tarihli bir yazı kaleme alınır:

“Hokand Sefîri Kurban Efendi'ye Mekke-i Mükerrreme'ye giderken verilmesi kararlaştırılan dokuz bin kuruş taamiyyenin üzerine altı bin kuruşun daha eklenmesi ile on beş bin kuruşun ihsan buyurulmasına Meclîs-i Vâlâ'da da karar verildiğinden belirlenmiş miktarın Hazine-i Celile'den verilmesi için emr-u ferman efendimindir”²⁰⁹

Hokand Hanlığı, 1842 yılında Buhâra Hanlığı tarafından işgale uğraması sonrasında siyasî kargaşanın üst seviyede yaşandığı bir döneme girmiştir. Hokand Hanlığı, gerek Buhâra Hanlığı'nın, gerek Rusya Devleti'nin müdahaleleri, gerekse de Hanlığın içerisinde bulunan kabilelerin kendi aralarındaki taht mücadeleleri sebebiyle işgale uğrayacağı 1865 tarihine kadar siyasî kaos dönemini yaşamıştır. Bu durum tahta çıkan Han'ların Osmanlı Devleti'nden yardım isteyen elçilerinin oran olarak artması ile neticelenmiştir. Bu kaos döneminin en renkli siması, üç defa tahta oturan olan Hudâyar Han olmuştur. Hudâyar Han'ın tahttan indirilmesi (1858) sonrasında Hanlığa geçen Molla Ali Han'ın (1858-1962) elçisi olarak Hacı Mirza Abdurrahman Can, 20 kişilik heyet ile İstanbul'a gelir. Hacı Mirza Can ve maiyeti Ahmet Bey'in müdürlüğünü yaptığı misafirhaneye yerleştirilir. Ahmet Bey'in, kendisine yapılan yevmiye istirahatı

²⁰⁸ BOA, İrâde, Meclîs-i Vâlâ, nr., 254/9430.

²⁰⁹ BOA, A.)MKT. NZD, nr., 24/69.

üzerine elçi ve teb'asına günlük beş yüz kuruş tahsis edilir.²¹⁰ Hacı Mirza Can, Dersaâdet'te gerekli görüşmeleri yaptıktan ve işlemleri tamamladıktan sonra memleketine dönmek için talepte bulunur. Bu talebinde, İskenderiye'ye gidecek bir vapurdan kendisine vapur bileti alınması da yer almaktadır. Hazine-i Has Nezâreti'ne bildirilen bu talep yerine getirilir ve İskenderiye'ye gidecek vapurdan kendisi ve teb'asına bilet alınır.²¹¹ Hokand Elçisi ve teb'asına, Hazine-i Has Kumpanya vapurlarından alınan biletlerin yanında vapur bahşışı olarak sekiz bin dokuz yüz doksan kuruş atıyye de verilir.²¹²

Hokand Hanlığı'ndan resmi elçi sıfatıyla gelen şahısların dışında Hacc görevini ifa etmek isteyen şahısların varlığına da, arşiv belgelerinde rastlamaktayız. Bunların dışında ilim tedrisatını gerçekleştirmek maksadıyla gerek İstanbul'a gerekse de İstanbul üzerinden Hicaz veya Kudüs'e gitmek isteğiyle Dersaâdet'e gelen şahıslarda bulunmaktadır. Bu istek sebebiyle Hokand ahâlisinden Muhammed Yunus Efendi; ilim tedrisatı gerçekleştirmek için, Dersaâdet üzerinden Hicaz'a gitmek üzere önce İstanbul'a gelir. Dersaâdet'te kaldığı müddet içerisinde kendisine fakir olması sebebiyle yeterli miktarda maaş tahsis edilir.²¹³ Ayrıca Hicaz'a gitmek amacıyla olduğundan durumunu anlatan bir arzuhâl hazırlar ve Sadâret Mektûbî Kalemî'ne takdim eder. Bu talebi üzerine Sadâret Mektûbî Kalemî, Yunus Efendi'ye Hicaz'a gitmesini sağlayacak Mürur Tezkeresi'ni takdim eder.²¹⁴

Hokand Han'ı Molla Ali Han (1858-1862), özel seferat ile Seyyid Mahmud Han'ı Devlet-i Aliyye'ye gönderir. Seyyid Mahmud Han, eşi ve 18 kişilik teb'asıyla Ahmet Bey'in müdürlüğünü yaptığı Misafirhane'ye yerleştirilir. Elçi'nin Dersaâdet'e sunduğu mektubunda Hokand Han'ı Molla Ali Han; *'Hokand'ın Dersaâdet'e uzaklığı sebebiyle elçinin geri gönderilmesi ve bu hususta gerekli masrafın karşılanması'* için

²¹⁰ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 173/9441.

²¹¹ BOA, A.)MKT.MHM, nr., 73/199.

²¹² BOA, A.)MKT:MHM, nr., 24/761.

²¹³ BOA,A.) MKT.UM, nr., 5/440.

²¹⁴ BOA, A.)MKT.NZD, nr., 43/319.

talepte bulunmuştur.²¹⁵ Dönüş için yol harcırahı talebinde yer aldığı mektubu Dersaâdet'e sunan Seyyid Mahmud Han 'özel elçi' olma sıfatıyla kendisine günlük yedi yüz elli kuruş taamiyye tahsis edilir.²¹⁶ Ayrıca Hokand Hanı Molla Ali Bey'in, gönderdiği fermanda, mesafenin uzaklığı sebebiyle dönüş yolculuğu için elçiye yapılmasını isteği yol masrafı yardımında yapıldığını görmekteyiz. Seyyid Mahmud Han'a nakdi olarak elli bin, maiyetinde bulunanlara ise yirmi beş bin olmak üzere toplam yetmiş beş bin kuruş yol masrafı yardımı ihsan buyurulur.²¹⁷

Seyyid Mahmud Han'ın memleketine dönmesi sonrasında (1864) Hicaz'a gitmek maksadıyla Dersaâdet'e, Hokand bölgesinden Seyyid Muzaffer Han gelmiştir. Seyyid Muzafer Han, Muhammed Paşa Yokuşu'ndaki Dergâha yerleştirilir. Orada kendisine iki aylık yüz kuruş ve dört aylık elli kuruştan iki yüz kuruş miktarlarında yevmiye tahsis edilmiştir. Daha sonra gelecek olan Seyyid Yakûp Han, Dersaâdet'e teşrif ettiklerinden sonra Seyyid Muzaffer Han'ı yanına almıştır. Seyyid Muzaffer Han'a ve yanında bulunan iki hizmetçisine ilk geldiklerinden itibaren tahsis olunan yevmiye, Seyyid Yakûp Han'ın yanına yerleştikten sonra verilmemiştir. Seyyid Yakûp Han, Hicaz'a gitmeden evvel Seyyid Muzaffer Han'a verilen yevmiyenin devam etmesini şifahen rica ve talep etmiş ancak durumun görüşülüp kararın kendisine bildirileceği ifade edilmesine rağmen vadin bir sonucu alınamamıştır. Bunun sonucunda Seyyid Muzaffer Han bir hayli fakr-u zarurata düşmüştür. Bu sebeple bir arzuhâl hazırlayarak, ya Hicaz'a gidebilmesi için gereken harcırahın verilmesini ya da Dersaâdet'e geldiği günden itibaren verilmeyen yevmiyenin tahsisini talep etmiştir. Bu talep sonrasında Muzaffer Han'a beş bin kuruş yol harcırahı verilmesine karar verilmiştir.²¹⁸ Aynı vesîkanın bir başka bölümünde bu miktar dört bin kuruş olarak geçmektedir.²¹⁹ Aynı zamanda kendisine verilen atıyye, kesildiği andan itibaren iki ay daha uzatılmıştır.²²⁰

²¹⁵ BOA, Hâriciye, Siyâsî, nr., 4/14.

²¹⁶ BOA, A.)MKT. NZD, nr., 397/15.

²¹⁷ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 194/10956.

²¹⁸ BOA, İrâde, Dâhiliye, nr., 713/49880.

²¹⁹ Aynı vesîka.

²²⁰ Aynı vesîka.

Hokand Hanlığı'nın siyasî istikrarsızlığının doruk noktası olan Rus işgali yani 1865'in başlarında, Türkistan illerinin yetiştirdiği en muktedir diplomatlardan biri olan Seyyid Yakûp Han Töre, Seyyid Muhammed Sultan tarafından, Türkistan'da vuku bulan son üzücü gelişmeleri haber vermek ve gerekli yardımları elde etmek için Dersaâdet'e gönderilmişti.

Uzun ve meşekkatli bir yolculuk sonrasında Dersaâdet'e ulaşan Seyyid Yakûp Han Töre, kendisi için hazırlanan haneye yerleştirilir. Günlük ihtiyaçları için kendinden önceki Sefir Seyyid Mahmut Han'a ihsan buyurulan günlük taâmiyye miktarı verilir.²²¹ Bunun yanında Hokand Elçisi Seyyid Yakûp Han'ın konak kirası ve sair ihtiyaçları için Dersaâdet'e şu arzuhâl yazılır:

“Hokand Hâkimi tarafından Dersaâdet'e gelmiş olan Yakûp Efendi için tutulan konağın teşrifatı ve ihtiyaç için alınan eşyaların masrafı dokuz bin dokuz yüz kırk dört kuruş'tur. Bunun yanında beş parça ile Salkım Söğüt'te kira olarak tutulan konağın harem tarafının 15 günlük kirası ve daha önceki Sefir Seyyid Mahmud Han'ın oturmakta olduğu selamlık bölümü için iki aylık ikişer bin kuruştan icap eden kira bedeli ile ayrıca Seyyid Yakûp Han'ın günlük beş yüz kuruşun tahsisi bulunmaktadır. Bunların yanında geçmişe ait olan dört adet serginin bedeli ile Seyyid Yakûp Efendi'ye tahsis olunan sergilerin bedellerinin Ticaret Veznesi'ne gönderilmesine, Nafia (Bayındırlık) Nezâreti tarafından karar kılınmıştır. Bir adet sergi pusulası karşılığı, benzerlerine atfen, 21.500 kuruş olarak kararlaştırılmıştır. Bu miktarın İrâde-i Seniyye'ye faiz uygulamasından kaçınarak %40'ının peşin olarak, %60'ının ise 'konsolit'²²² ödenmesi şeklinde neticelendirilmesi için Mâliye Nezâreti'den alınacak

²²¹ BOA, A.)MKT.MHM, nr., 99/333.

²²² Konsolit: Ana sermayenin ödeme tarihi belli olmayan ve yalnız faizi ödenen devlet tahvili.

izin ve onay belgesinin Seyyid Yakûp Efendi'ye takdimi hususunda îrâde efendimindir.”²²³

Seyyid Yakûp Han'ın kendisine refakat ile Dersaâdet'e gelmiş olan Eşik Ağası Lutfullah Efendi'ye de günlük yüz kuruş yemek masrafı verildiğini belgelerde görmekteyiz.²²⁴

Hokand Sefiri Seyyid Yakûp Han Töre'ye geldiği günden itibaren 500 kuruş²²⁵ ve rafekatinde bulunan Lütfullah Efendi'ye de 100 kuruş yevmiye verilmiştir. Ancak, işgal altında bulunan memleketlerinin sıkıntılı durumu, görüşmelerde istenilen sonucun alınamaması gibi etkenler memleketlerine dönmeyi tehir etmiş, ikametlerinin uzamasına neden olmuştur. Bundan dolayı kendilerine verilen yevmiyelerin maaşa dönüştürülmesi için talepleri olmuştur.²²⁶ Bu talep kabul edildiği gibi Seyyid Yakûp Han'ın ilim ve fazilet olarak hürmet edilecek bir şahıs olması sebebiyle zikrolunan yevmiyenin, Hacc-ı Şerîf'te olduğu zaman diliminde 8000 kuruşa ulaştığı ancak döndüğünde bunun hazine tarafından toplu bir şekilde ödenmesinin çok ağır olduğu ifade edilmiştir. Seyyid Yakûp Han'a, birikmiş olan yevmiye miktarını da az çok karşılaması düşünülen, birikmiş olan toplam dört bin kuruş ihsan edilmiştir.²²⁷

Seyyid Yakûp Han, siyâsî, askeri taleplerden sonra 18 Rebiülevvel 1282'de (m. 1866) Sadârete bir takrir vererek Hacc-ı Şerîf'e gitmek için gerekli yardımların yerine getirilmesini rica eden nâmeysi Dersaâdet'e takdim eder. Sadâretin tezkiresinde cevap olarak yardım konusunda şu hususlar zikredilmiştir:

²²³ BOA, İrâde, Dâhiliye, nr., 539/37468.

²²⁴ BOA, A.)MKT.MHM, nr., 77/347.

²²⁵ Aynı vesîkanın başka nüshasında bu miktar, 600 kuruş olarak geçmektedir.

²²⁶ BOA, İrâde, MMS, nr., 33/1340.

²²⁷ Aynı vesîka.

“... Dersâdet’ten İskenderiye’ye kadar refakatimde bulunan 20 kişi için gerekli vapur ücretinin ve diğer yol masraflarının karşılanması ve orada da lüzumlu yardımının yapılabilmesi için Mısır Hidivi’ne ve Bombay Vâliliğine iki adet tavsiyenâme yazılmasına yüksek müsaâdelerinizi istirham ederim.”²²⁸ Buna ilave olarak, kendisine maaş olarak verilen dört bin kuruşun Hacc- Şerîf’te olacağı üç aylık zaman dilimindeki toplam miktarının ve İskenderiye’ye kadar gerçekleşecek masrafı için üç bin kuruşun peşin ödenmesini talep etmiştir.²²⁹

Bu takriri değerlendiren vekiller, elçinin talepleri karşısında şu karara varmıştır:

“...gelen elçilerin memleketlerinin muteber adamları olması hasebiyle kendilerine gayr-i resmi olarak bir defa huzura kabul edilip sonra kendilerine yetmiş-beşer bin kuruş harcırah verilerek iade olunmaları hakkında ferman buyrulması...”²³⁰

Sadâret tezkiresinin Sultan Abdulazîz (1861-1876) tarafından görüldüğü, elçilerin huzura kabulü ve zikredilen harcırahın ödenmesi hususları hakkında ferman sadır olduğu, 9 Ramazan 1282 (m. 1866) tarihli bir Hatt-ı Hümayûn ile Pâdişâh’ın sır kâtibi tarafından bildirilmiştir.²³¹ Sadâret’in cevabından elçiye yetmiş-beş bin kuruş verileceğinin uygun görüldüğünü anlamaktayız.²³²

Hokand Sefîri Seyyid Yakûp Han’ın Hicaz’a yolculuğu sonrasında, uzun yolculuklara tahammül edemeyen kırılğan mizacının sebebiyle Eşik Ağası Lütfullah Efendi Hicaz’a gidememiştir. Lütfullah Efendi, Rusya üzerinden memleketine gitme

²²⁸ Seyyid Yakûp Efendi’nin Takriri, 18 Rebiülevvel 1282, BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 233/13785, Lef, 1.

²²⁹ BOA, İrâde, Dâhiliye, nr., 560/38991.

²³⁰ Sadâret Tezkeresi, BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 215/12493.

²³¹ Pâdişâh’ın Hatt-ı Hümayûnu, aynı vesîka.

²³² BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 233/13785

isteğini yazdığı arzuhâl ile Dersaâdet'e bildirmiştir. Kendisine tahsis edilmiş olan yüz kuruş yevmiyenin, Seyyid Yakûp Han'ın Hicaz'a seferi sonrasında kesilmesi sebebiyle bir hayli sıkıntı çeken Lütfullah Efendi memleketi Taşkend'e dönebilmek için yol masrafının karşılanmasını talep etmiştir. Yol masrafı olarak da Dâhiliye Nezâreti'ndeki belge de sekiz bin kuruş²³³; Mektûb-i Kalem'de yer alan belge de ise beş bin kuruş olarak geçmektedir.²³⁴ Mâliye Nezâreti'nden istenilen bu meblağın yol harcırahı olarak Lütfullah Efendi'ye tahsis edildiğini görmekteyiz.²³⁵

Elimizde bulunan bütün bu arşiv belgelerinde de gördüğümüz üzere, Hokand Hanlığı'ndan gerek resmi veya özel sıfatla elçi olarak, gerek ziyaretçi veya ilim tedrisatı tâlibi olarak, gerekse de Hacc ibadetini yapmak üzere Dersaâdet'e gelmiş olan tüm insanlara maddî yardımda bulunulması için yapılan tüm ricaların hemen hemen tamamı yerine getirilmiştir. Bu talebin yerine getirilmesinde Hokand Hanları'nın mektuplarının veya bizâtihi şahısların kendilerinin başvurusu arasında çok fazla fark gözetilmemiştir. Bu hususta Osmanlı hükümetinin gelen şahıslara oldukça misafirperver oldukları ve cömert davrandıkları belgelerden anlaşılmaktadır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin, tüm Müslümanların hâkimi ve hâdimi olma vasfının zuhur etmiş olan bir uygulamasıdır.

2. 4. SEFİRLERİN YOLCULUKLARINA DAİR YAZIŞMALAR

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında münasebete konu olan bir diğer hususta, Hokand elçilerinin özellikle Hacc ibadeti için Hicaz'a yolculuklarında, bölgenin yetkililerine ulaştırarak gerekli işlemlerin hızlanması için istedikleri ferman, emir veya şukka'lardır. Özellikle Hicaz'a giden güzergâh üzerindeki valilere veya emirlere gönderilen bu yazılarda, sefirlere yardımcı olmaları, onların ikamet, yiyecek ve yol ücretlerini karşılamaya yardımcı olmaları gibi talepler iletilmekte idi.

²³³ BOA, İrâde, Dâhiliye, nr., 588/40902.

²³⁴ BOA, A.MKT.MHM, nr. 71/437.

²³⁵ Aynı vesîka.

H. 1264 (m. 1848) tarihinde Hokand ahâlisinden ve Nakşi tarikatından olan Hacı Muhammed ve arkadaşı, İstanbul üzerinden Kuds-i Şerîf'i de ziyaret ederek Mekke-i Mükerrreme'ye gitmek ve Hacc görevini ifa etmek arzusuyla Dersaâdet'e gelirler. Dersaâdet'te buldukları süre içerisinde bu taleplerinin karşılanması için resmi müracaatlarda bulunurlar. Bu hususta Dersaâdet'ten Mekke-i Mükerrreme'ye, Kudüs üzerinden gitmek arzularını ve bu hususta gerekli müsaâdenin verilmesini talep ederler. Ayrıca yolculuk güzergâhlarında olan Beyrut'un güneyinde Akdeniz sahilinde yer alan Sayda Vâlisine ve Kuds-i Şerîf Mutasarrıfına bir yazı yazmalarını isterler. Bunun üzerine Dersaâdet, Sayda Vâlisi ve Kuds-i Şerîf Mutasarrıfına verilmek üzere bir 16 Şevval 1264 tarihli bir Şukka²³⁶ hazırlar. Bu 'Şukka' ile talebin yerine getirilmesini istirham eder:

“Nakşi tarikatından ve Hokand ahâlisinden olan Hacı Muhammed Efendi ve arkadaşı Zekeriya Efendi, Kuds-i Şerîf'e gitmek istediklerinden, ayrıca kendileri hürmete layık ulemadan olduklarından, kendileri ve maiyyetleri memleketinize ulaştıkları zaman hürmetin ve misafirperverliğin yerine getirilmesi hususunda Sayda Vâlisine şukkadır.”²³⁷

Hokand Han'ı Seyyid Muhammed Ömer Han (1809-1822) zamanında Sefîr olarak Dersaâdet'e gelip gitmiş olan Hoca Kurban Efendi, üçüncü sefer Osmanlı Devleti aracılığı ile Mekke-i Mükerrreme'ye gitmek için İstanbul'a gelir. Ancak Dersaâdet'e gelirken Bayburt yakınlarında bir köy de altınları gasp edildiğinden, Dersaâdet'e geldiğinde bu durumunu ifade eden bir arzuhâl kaleme alır ve Meclîs-i Vâlâ'ya takdim eder. Meclîs-i Vâlâ'da, konu, müzakere edilir ve Trabzon Vâlisine bildirilmesi ve gereğinin icra edilmesi kararı alınır. Trabzon Vâlisi'ne gönderilen yazıda şu hususlar ifade edilir:

²³⁶ Şukka: Fermandan daha küçük, özel taleplerin yer aldığı tezkere.

²³⁷ BOA, A.)MKT, nr., 148/42.

“Hokand Elçisi Hoca Kurban Efendi'nin Dersaâdet'e yolculukları sırasında bir köyde miktarı malum olan altınları gasp edilmiştir. Bu olayın gerekli araştırması sonrasında altınların, Bayburt ilinde gasp edildiği ortaya çıkmıştır. Olayda çalınan altınların, Erzurum eyâletinde bulunması üzerine bu durumun keyfiyetini Erzurum Vâlisine bildirmiş ve bu hususta her ne araştırma yapılması gerekiyorsa onun yapılması hususunda emrimizi bildirmiş bulunmaktayız. Bâhusus yapılan araştırma sonucunda Ferganalı Kurban Efendi'nin altın ve paralarının çalınmasının Belâzur köyünde gerçekleştiği ortaya çıkmıştır. Bu köy Trabzon eyâleti sınırlarında bulunduğu için bu olayın tarafınızca açıklığı kavuşturulması gerekli görülmüştür. Hoca Kurban Efendi Saltanat-ı Seniyye'nin hürmetli bir elçisi olduğundan, ayrıca elçinin Dersaâdet ziyaretleri sonrasında Hacc-ı Şerîf'e azimet etme niyetleri olduğundan gasp edilen altınların bulunmasını ziyâdesiyle temenni etmektedir. Bu hususun araştırması ve neticelendirilmesi, aynı zamanda olayın keyfiyetinin ne şekilde olduğunu izah eden tezkirenin tarafımıza bildirilmesine dair ferman efendimimdir.”²³⁸

Hoca Kurban Efendi, Mekke-i Mükerrreme'nin yanında ayrıca Medine-i Münevvereye gitmek, Kuds-i Şerîf'i ziyaret etmek arzusuyla kendisine, ailesi ve hizmetlilerine müsaâde olunmasını temenni eder. Bu talebinin yanında yolculuğu ve oradaki ikameti esnasında sıkıntı ile karşılaşmaması için Mısır ve Hicaz Vâililiklerine bir yazı yazılmasını ister. Bunun üzerine Dersaâdet, Mısır ve Hicaz Vâililiklerine bir yazı yazarak, Hoca Kurban Efendi ve hanımı ve sekiz kişi olan maiyyetinin Hicaz'a yolculuk yapacağından, oralara ulaştıkları zaman gerekli hürmetin gösterilmesini, ayrıca kendilerine günlük yemek ve barınak ihtiyaçlarını karşılamada yardım edilmesini ve bu hususta gerekli atıyyenin verilmesini dile getirir.²³⁹

²³⁸ BOA, A.)MKT.UM, nr., 111/47.

²³⁹ BOA, Hâriciye, Mektûb-i Kalem, nr., 54/40. Ayrıca bkz., BOA, İ.MVL, nr., 9114/249.

Sultan Abdulmecîd Han'ın (1839-1861) pâdişâhlığının son senesi olan 1861 tarihinde Hokand'lı Mehmed Yunus Efendi, Hacc vazifesini yapmak arzusuyla Dersaadet'e gelir. Mehmed Yunus Efendi'nin Hicaz'a giderken Cidde Vâliliği'ne talebi üzerine yazılan fermanla, bu kişinin Hicaz tarafına sefer gerçekleştireceğinden ve mali durumunun iyi olmaması sebebiyle kendisine münâsip bir yardımın yapılması talep edilmiştir. 9 Cemaziye'l-ûlâ 1277 (m. 1861) tarihli fermanla geçen hususlar şu şekildedir:

“Bu elçi, Hokand ileri gelenlerinden olup Rahmet-i İlâhî'ye nail olmak arzusu ile İskenderiye üzerinden Dersaadet'e gelmiş ve Ramazan-ı Şerîf'te Mekke-i Mükerreme'de ibadet, ilm-i şerîf ile meşgul olmak istemektedir. Gayesi medresede ilim tahsil etmek olan bu zatın, orada ikamet edeceği iki aylık süre içerisinde kendisine ikamet, yemek ve talebi hususunda yardımın yapılması arzumuzdur. Bu talebin yerine getirilmesi sadedinde bu ferman, Cidde Vâlisine hitaben yazılmış bir emirnâme-i seniyyedir. Bu fermana cevabın verilmesi ve gereken ihsanın gerçekleştirilmesi taraf-ı hazreti Pâdişâhinin arzusudur.”²⁴⁰

Osmanlı Hükümeti, Hokand Hanları'nın siyasî ve askeri hususlardaki taleplerini arzu edilen derecede karşılayamamasına rağmen, sefirlerin gerek yardım isteklerini, gerekse de gidecekleri memleketlerin idarecilerine yazılmasını istedikleri fermanları vermekten geri durmamıştır. Hokand elçilerinin talepleri doğrultusunda Osmanlı Devleti tarafından valiliklere veya emirliklere gönderilen bu fermanlar yerine ulaştığında, bölgenin idarecileri bunları, Devlet-i Aliyye'den gelen bir emir telakkisiyle gereği ne ise yerine getirmişlerdir.

²⁴⁰ BOA, A.)MKT.UM, nr., 78/443.

2. 5. SINÂÎ ALANINDAKİ MÜNÂSEBETLER

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında cereyan eden ilişkilerde sanayi ile ilgili olan münasebet daha çok askeriye ve madencilik alanlarında gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Türkistan coğrafyasında her türlü alanda etkin bir durumda olmaya başlayan Hokand Hanlığı, askeri ve ekonomik durumunu daha da güçlendirmek amacıyla maden yataklarının tesbiti ve geliştirilmesi alanlarına yönelmiştir. Ancak Türkistan coğrafyasında yaşanan olumsuzluklar bu alanlarda çalışma yapılmasına ve madenci ustalarının yetiştirilmesine engel oluşturmuştur. Bu hususta Hokand Hanları Osmanlı Devleti'nden özellikle bölgelerinde bulunan maden ocaklarının işletilmesini sağlayacak ustalar istemişlerdir. Ancak arşiv belgelerinde de görüleceği üzere, Hokand'ın Dersâdet'e mesafe olarak uzaklığı, Devlet-i Aliyye'de bulunan ustaların sayısı olarak yetersizliği ve mevcut olan ustaların gönderildiğinde ya dinleri ve ırkları sebebiyle (madenciler çoğunlukla Rum ve Ermeni idiler) kendilerine ortam oluşturamacakları ya da maliyetlerinin çok yüksek miktarlara ulaşacağı gibi sebepler, madencilik alanındaki ustaların gönderilmesi için çok büyük engeller teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti, Hokand Hanları'nın istediği ustaların gönderilememesi eksikliğini, hanların talepleri doğrultusunda bu alanla ilgili tab' edilmiş kitapları göndererek gidermeye çalışmıştır.

Daha evvelde belirtildiği gibi, Hokand Hanı Muhammed Ali Han (1822-1842) , Dersâdet'e bağlılığını izhar etmek ve bazı taleplerde bulunmak üzere Muhammed Zâhid Hoca'yı İstanbul'a göndermişti. Muhammed Ali Han, II. Mahmud'a (1808-1839) yazdığı mektubunda, Hokand'da bulunan maden yataklarının işletilmesi için memleketlerine madencilikten anlayan ustaların gönderilmesini talep etmiştir. Sadâret, baş tercüman Örfî Efendi'nin elçi ile yaptığı bu mülakatı da değerlendirip durumu görüştüktan sonra bu taleplerinden -geçerli nedenleri de izah ederek- vazgeçmelerini, Hokand Hanı'na şu şekilde cevap vermiştir:

“Hokand Elçisinin memleketine dönmek arzusunda olduğundan buna müsaâde istemesi üzerine, Hokand Hanı'nın taleplerinin Mecliste görüşülmesi sonrasında taleplerin mütalaası hususunda Zâhid Hoca ile bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşmede elçiye madenci istekleri hususunda şunlar ifade edilmiştir. Bölgede cereyan eden bazı olumsuz olaylar sebebiyle diyarlarında maden işlemlerini bilen adamlar kalmamış ve maalesef ki yetişmemiştir. Bu nedenle, Devlet-i Aliyye'de bulunan madenci ustalarından birkaç adet istemelerine rağmen memleketlerinin uzak olması sebebiyle Hokand Hanlığı'na gönüllü kimse gitmek istememektedir. Zorunlu gönderilse bile genellikle madenciler Rum ve Ermeni milletlerinden olduklarından orada aynı millet ve dinden kimse bulunmadığından orada durmayacaklardır. Bu sebeple bu taleplerinden vazgeçilmesi îrâd olunmuştur.”²⁴¹

Muhammed Ali Han (1822-1842) döneminde bu alan ile ilgili başlayan talepler, 1842 yılında başlayan ve yüzyılın sonuna kadar artarak devam eden kargaşada gündeme çokda fazla gelemeyecektir. Ancak bu hususta talepleri ısrarla sürdüren Hanlardan birisi Hudâyar Han'dır. Hokand hükümdarı Hudâyar Han (1845-1858) döneminde, Hacı Rûzî Bey ile aynı dönemde Hacc ibadetini yapmak üzere Dersâdet'e gelen elçi Sadık Bey, bu alan ile ilgili gerekli gözlemler yapma sebebiyle Tersâne-i Âmire'yi ziyaret etme ve inceleme talebinde bulunmuştur. Elçinin bu talebi, Kapudan Paşa'ya h. 24 Cemâziye'l-Evvel 1265 (m. 1849) tarihli Tezkire-i Sâmiye ile bildirilmiştir. Yapılan görüşmeler sonrasında Hârezm Elçisi Rıza Kulu ile Hokand'ın muteber zâdelerinden olan Sadık Bey'in Perşembe günü Tersâne-i Âmire'yi gezmelerinde herhangi bir sakınca görülmemiş, iki elçinin gezdirilmelerinin münâsîp olduğu bildirilmiştir.²⁴² Sadık Bey'in Tersâne-i Âmire ziyareti gayet verimli geçmiş ve bu durumu gözlemleri ile birlikte Hudâyar Han'a bildirmiştir.

Hokand hükümdarı Hudâyar Han'ın (1846-1858) tahta geçtiği dönemde hanlık, çok yoğun bir kargaşanın içerisinde olduğundan Hudâyar Han bir müddet bunun izalesi

²⁴¹ BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr., 781/36550.

²⁴² BOA, Hâriciye, Siyâsî, nr., 4/3.

ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Sonuçta memleketinde otoriteyi sağlar sağlamaz ulemadan Hacı Rûzî Bey’i 1846 yılının Kasım’ında İstanbul’a göndererek Sultan Abdulmecîd’e (1839-1861) bağlılığını ve muhabbetini, ayrıca memleketinin başına gelen felâketi arz etmiştir. Ayrıca ülkesinde bulunan maden yataklarının işletilmesi arzusuyla sanayiye dairde şu taleplerde bulunmuştur:

“... İdarem altında bulunan bölgede Delkan adlı bir yerde altın, gümüş, yakut, firûze, bakır, kalay ve benzeri madenler pek çok olmakla birlikte bu taraflarda maden işlerinden anlayan kimse bulunmadığından bu hususun halli için zât-ı âlilerinizi rahatsız etmek zorunda kaldık. Vaktiyle pederiniz Sultan Mahmud Han’ın, bîrâderim merhum Muhammed Ali Han hakkında buyurduğu lütfa benzer bir yardım sizden bu kullarına yönelmesi dileğiyle madencilikten anlayan 2-3 ustanın memleketimize gönderilmesi hususunda müsaâdelerinizi rica ederiz.”²⁴³

Bu talep üzerine yapılan görüşmeler sonrasında istenilen madencilerin ayarlanması hususunda emrin, h. 25 Şaban 1264/ m. 27 Temmuz 1848 tarihinde verildiğini görmekteyiz:

“... Nazır ile Rûzî Bey’in birlikte bu cumartesi saat 15.00 sularında Mabeyn-i Hümâyûn’a gelmesi, belirlenen madencilerin tedarik edilmesi ve gönderilmesi hususu Serasker Paşa ile de müzakere edilerek gerekli işlemlerin yapılmasına bakılacağına karar verilmiş olduğundan...”²⁴⁴

²⁴³ Hokand hâkimi tarafından mübarek hâkipay-ı Hümâyûn-ı hazret-i şâhâneye takdim olunan Fârisî arızanın tercümesidir. BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr., 12, 58. Elçi ile yapılan mülakat için bkz., BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 2206, Lef, 2.

²⁴⁴ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 2260.

Karar bu şekilde verilmesine rağmen Sadrazam, elçinin dönüşü ve dilekleri hakkında I. Abdulmecîd'e (1839-1861) arz ettiği tezkiresinde maden işçilerinin azlığı sebebiyle bu talebin karşılanamayacağını, mesafenin uzaklığını da hesaba katarak, şu şekilde ifade eder:

“Hokand Hükûmeti tarafına gönderilmesi İrâde-i Seniyye'den emir olan birkaç adet madencinin tedarik edilmesi ve gönderilmesi emrinde bu hususun mütalaası Tezkire-i Seniyye'dendir. Erkân-ı Harbiye Zâbitası'nda 'Madencilik İlmî' hususunda çalışmış iki kimse bulunmaktadır. Ancak birisi burada değildir. Diğeri ise rütbece yüksek bir konumda bulunduğundan arz ve gönderilmesi çok ziyâde miktarda masraf tutacaktır. Ayrıca Hokand diyarında maden çıkıp çıkmayacağı da belli değildir. Bu sebeple Trabzon eyâletindeki madenci ustalarından münâsîp olan bir tanesinin tâyin edilmesi en uygun olarak gözükmektedir.”²⁴⁵

Hokand Elçisi Rûzî Bey ile Osmanlı Hükümeti yetkilileri arasında cereyan eden görüşmelerin neticesinde “...Ancak, istenmiş olan madencilerin temin edilmesinin ve gönderilmesinin şimdilik uygun olmadığı bildirildiğinden, bundan vazgeçilmesi...”²⁴⁶ kararı ile madenci ustaları gönderilmemiştir.²⁴⁷

Yazışmalarda yer aldığı üzere Hokand Hanlarının talep ettiği maden ustalarının gönderilememesi, Hanlıkta bulunan maden yataklarının işletilememesine neden olmuştur. Netice de, sanayi alanında ilerleme katedemeyen Hokand Hanlığı, askeri alan ile ilgili silah yapımı ve geliştirilmesi, top, tüfek gibi ateşli silahların niteliğinin ve etkisinin artırılması gibi alanlarda geri kalmıştır. Bu durum, Rusya'nın ateşli silahlarına karşı mukavemet etme gücünü azaltmış ve işgalin sebeplerinden birisi olmuştur.

²⁴⁵ BOA, A.MKT, nr., 16/160.

²⁴⁶ BOA, Nâme-i Hümayûn Defteri, nr., 12, 58-59; BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 327/21154.

²⁴⁷ Hacı Rûzî Bey ile aynı dönemde Dersaâdet'te olan Sâdık Bey'in getirdiği mektubunda da madenci ustaları ile ilgili talebin yinelenildiğini görmekteyiz. Bunun için bkz. BOA, A. AMD, nr., 96/1.

Hokand Hanlığı'nın içine düştüğü bu durumu ifade etmesi bakımından Molla Ali Han'ın Pâdişâh'a yazdığı mektup dikkate şayandır. Hatırlanacağı üzere, Hokand Hanlığı'nın siyasî istikrarsızlık ve kargaşa içerisine düştüğü dönemde idareyi ele alan Molla Ali Han (1858-1862), 'özel seferat' ile Dersaâdet'e Seyyid Mahmud Han'ı göndermişti. Seyyid Mahmud Han, Pâdişâh I. Abdulmecîd'in (1839-1861) huzuruna çıkarak saygı ile selam vermiş ve Hokand'da gerçekleşen saldırı ve işgallerin ülkeyi her alanda sürüklediği olumsuz durumu şöyle izah etmiştir:

“ ... Ancak acıdır ki bir müddettir, Rusya Devleti, Özbekistan çevresine aralıklı müdahale ve hücumlar yapmakta ve sonuçta oralarda tecavüzler etmektedir. Çeşitli desise ve oyunlar ile Hokand ve çevresini işgal etmeye çalışmaktadır. O bölgenin ahâlisi ise Devlet-i Aliyye'nin eskiden beri duacısıdır. Her ne kadar asker ve mühimmatı, maden yatakları v.s. mülkleri idâre altında olsa da bunların tamamının kullanımı ve idâresi hususunda eksiklik olduğundan madenler terk edilmiş, askerler düzensiz bir halde bulunmaktadır...”

2. 6. KARŞILIKLI HEDİYELEŞMELER

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında gerçekleşen münâsebetlerde her iki tarafında birbirlerine karşı, ilişkileri daha samimi bir düzeye taşımak ve siyasî münâsebetlerde ki hediyeleşme usûlünü yerine getirmek maksadıyla, hediyeler takdim ettiklerini görmekteyiz. Arşiv belgelerinden gördüğümüz kadarıyla, Osmanlı Devleti ile münâsebetlerin çoğunlukla XVIII. asrın ilk çeyreğinden itibaren başlaması sebebiyle hediyeleşmenin de bu dönemden itibaren gerçekleştiğini ifade edebiliriz. Bu hususta elimizde olan belgelerden hareketle ilk hediyeleşme, Hokand Hanı Muhammed Ömer Han'ın (1809-1822) elçisi Kurban Efendi'nin hediyelerini takdim etmesi ile başlamıştır.

Osmanlı Pâdişâhları, ister Hristiyan ülkelerin elçileri, isterse de Ehl-i İslam olan ülkelerin elçileri olsun, getirdikleri hediyelerin, bizzat elçiler tarafından takdimini yaptırmıştır. Dersaâdete'e gelen Kurban Efendi'ye de, Fârisî tercüman Örfî Efendi ile birlikte huzura kabulünün yapılacağı ve Hokand Hanı'nın mektûbunu sunması sonrasında, hediyelerini takdim hususunda kendisine müsaâde edileceği bildirilmiştir.²⁴⁸.

İlişkilerin belirli bir seviyeye getirildiği Muhammed Ömer'in Hanlığı sonrasında tahta geçen Muhammed Ali Han (1822-1842), Dersaâdet'e Muhammed Zâhid Hoca'yı göndermiştir. Muhammed Zâhid Hoca, II. Mahmud'a (1808-1839) sunmak üzere getirdiği hediyelerin takdiminin kendisi tarafından yapılmasını talep etmiştir. Bu arzuhâli kabul edilen²⁴⁹ Muhammed Zâhid Hoca'nın getirdiği hediyelerin listesi şunlardan oluşmaktadır:

“Haşmetli, Kudretli Pâdişâh hazretlerinin mübarek zât-ı şâhanelerine takdim edilecek hediyein defteridir: 1 adet Mushâf-ı Şerîf; 7 adet Şal; 5 adet Çin yapımı Seylan Sevâi Top; 2 top Atlasa benzer, altın ile yuvarlanmış çiçekleri olan Çin yapımı mavi ve mor renk düz kumaş; 2 adet Tehvâr sarılı Top; 27 çift Alacalı ipekli kumaştan, Hokand yapımı Al çenber top; 7 Adet Elbise; 75 adet Safra Kökünden çizilmiş Çini Resim; 3 adet Hitây-ı Hoten kokuları; 3 adet Tenevvûh-ı Hitayi.

“...Ayrıca şehzade efendilere, eğer şehzade yoksa Devlet-i Aliyye'nin ileri gelenlerine takdimi münâsip görülen hediyelerin defteridir: 4 adet Sevâi Top; 2 adet

²⁴⁸ Ancak elimizde olan arşiv belgesinde hediyelerin neler olduğu belirtilmediğinden, hediyelerin cinsini, ebatını, miktarını ve çeşidini bilememekteyiz. Bunun için bkz., BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr., 781/36553.

²⁴⁹ BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr., 781/36566.

Şal; 2 adet Elbise; 4 adet Tehvâr; 6 adet Hokand yapımı Erşin-Ber...”²⁵⁰ Bu hediyelerin Seyyid Zâhid Hoca tarafından, Pâdişâh II. Mahmud’a takdimi gerçekleşmiştir.²⁵¹

Bu hediyelerin takdimi ve gerekli işlemlerin tamamlanması sonrasında Zâhid Hoca memleketine dönme kararını vermiş ve bu arzusunu Dersaâdet’e ifade etmiştir. Bu arzusunun kabulü sonrasında Hokand Hanı Muhammed Ali Han’a, bir Nâme-i Hümayûn, Eşref-i Şahane’den olmak üzere bir kılıç, bir nişan-ı âli ve gönderilen mektûba bir Cevapnâme-i Hümayûn verilmesine karar verilmiştir.²⁵²

Hokand Hanı Hudâyar Han’ın (1845-1858) 1846 yılında Dersaâdet’e elçi olarak gönderdiği Hacı Rûzî Bey, mektûbu ve hediyeleri takdim etmiştir:

“Hokand Hâkimi tarafından gelen elçi birkaç gün önce Bâb-ı Âli’ye gelerek görüşme yapılmış, getirdiği mektup ile Mushaf-ı Şerîfin takdimi sonrasında Pâdişâh hazretlerine selam verip yüz sürdükten sonra getirdiği mektubun bir nüshasını takdim etmiştir. Bunun yanında bir seccade, bir kumaş, Hâriciye Nâzırı’na dahi bir kat elbise ile bir adet şal sunmuştur.”²⁵³

Hacı Rûzî Bey Dersaâdet’te ki görüşmelerini tamamladıktan sonra memleketine dönmek ve I. Abdulmecîd’in (1839-1861) huzuruna kabul edilmek istediğini bildirmiştir. Bu isteği kabul edilen elçi önce Mabeyn-i Hümayûn’a kabul edilmiş ve Hokand Hâkimi Hudâyar Han’a hediye olarak götürmesi için birer adet

²⁵⁰ BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr., 32100-D.

²⁵¹ BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr., 781/36572.

²⁵² BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr., 781/36550.

²⁵³ BOA, İrade, Hâriciye, nr., 46/2206. Ayrıca bkz., BOA, A. AMD, nr., 96/1.

Nişan-ı Âli, Lihye-i Şerîf ve Poşide-i Âli (örtü) hazırlanarak kendisine teslim edilmiştir.²⁵⁴

Hudâyar Han'ın tahttan indirilmesi sonrasında Hanlığa geçen Molla Ali Han (1858-1862), İstanbul'a gerek Hokand Hanı olduğunu, gerekse de Hokand'da cereyan etmekte olan sıkıntılı olayları bildirmek üzere Hacı Mirza Can'ı sefir olarak görevlendirmiştir. I. Abdulmecîd'e bağlılığını da ifade eden bir nâme ile birlikte bazı hediyeler de göndermiştir. Bu nâme ve hediye takdimi sonrasında sefire verilen Nâme-i Hümayûnda; muhabbet ve bağlılığını ifade eden Hokand Hanı'nın fermanının Dersaâdet'e gönderilmesinden dolayı memnuniyet ifade edilmiş, gönderilen hediyelerden Mushaf-ı Şerîf'in memnuniyetle kabul edildiği ve Dersaâdet'ten gönderilen hediyelerin de kabul edilmesi temenni edilmiştir."²⁵⁵

Bunun sonucunda Sadâret, Pâdişâh I. Abdulmecîd'in, Hokand Hâkimi Molla Ali Han'a gönderilmesine karar verdiği İrâde-i Seniyye ve Lihye-i Saadet'i hazırlatarak Hoca Mirza Can'a tevdi etmiştir..²⁵⁶

Hokand'da yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen Hanlığı döneminde başarılı bir idâre ortaya koyarak ülkesinin düzenini sağlamaya çalışan Molla Ali Han, Hoca Mirza Can'ın Hokand'a dönmesi sonrasında özel seferat ile Seyyid Mahmud Han'ı Dersaâdet'e göndermiştir. Seyyid Mahmud Han, gönderilen mektûbu takdim ve gerekli görüşmeleri icra ettikten sonra memleketine dönmek arzusuyla Dersaâdet'e başvurmuştur. Talebi kabul edilen Seyyid Mahmud Han'a Hokand Hanı'na hediye sadedinde, takdim etmek üzere bir kabza murassa' kılıç verilmiştir. Ayrıca özel seferat

²⁵⁴ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 327/21154.

²⁵⁵ BOA, A. AMD, nr., 92/81.

²⁵⁶ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 177/9757. Ayrıca bkz., BOA, A. MKT. NZD, nr., 68/46.

görevi ile gelen elçi Mahmud Han'a ve hanımına verilmek üzere kutu bahaları Hazîne-i Celîle'den hazırlattırılmıştır.²⁵⁷

Hokand Hanı Seyyid Muhammed Sultan (1863-1866) döneminde Türkistan illerinin yetiştirdiği en muktedir diplomatlardan olan ve Hokand Sefîri olarak Dersââdet'e gelen Seyyid Yakûp Han Töre, Türkistan'da vuku bulan son üzücü gelişmeleri ifade eden mektûbu ve bazı hediyeleri²⁵⁸ sunduktan sonra Sadâret'e h. 18 Rebiülevvel 1282 (m. 1865) tarihli bir takrir vermiştir. Bu takririnde, Kâşgar bölgesinin müstakil hükümdarı olan Yakub Han'a ve Hokand saltanatının hanı olan Hudâyar Han'a bir aded Nişân-ı Osmanî verilmesini talep etmiştir. Aynı zamanda yanında kendisine refakat eden Eşik Ağası Lütfullah Efendi'nin de bir adet Nişân-ı Âli ile taltif edilmesini temenni etmiştir.²⁵⁹ Sadâret, Seyyid Yakûp Han Töre'nin bu talebini değerlendirmiş ve nihayetinde Kâşgar Hanı Yakûp Han'a, Hokand Hanı Hudâyar Han'a²⁶⁰ ve Eşik Ağası başı Lütfullah Efendi'ye birinci rütbeden, oğlu Kasım Bey'e ise dördüncü rütbeden bir kat'a Mecidiye nişanı ihsan buyurulmasına karar vermiştir.²⁶¹

2. 7. EĞİTİM ALANINDAKİ MÜNÂSEBETLER

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki eğitim ile ilgili münâsebetler diğer alanlar kadar yoğun bir gündem oluşturmamıştır. Bu hususta Türkistan coğrafyasının XIX. yüzyılda içinde bulunduğu durumlarında etkisi olmakla birlikte, Hokand Hanlığı'nın bu alana yeterli ehemmiyeti veremediğini de göstermektedir.

²⁵⁷ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 193/10890. Bu hediyelerin Hazine-i Celile'den verilmesine dair belge için bkz., BOA, İrâde, Dâhiliye, nr., 492/33324.

²⁵⁸ Seyyid Yakûp Han'ın getirdiği hediyelerin neler olduğunu belgede görememekteyiz. Bkz. BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 233/13785.

²⁵⁹ Seyyid Yakûp Efendi'nin Takriri, BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 233/13785, Lef, 1.

²⁶⁰ Seyyid Yakûp Han Töre, Seyyid Muhammed Sultan (1863-1866) tarafından Dersââdet'e elçi olarak gönderilmesine rağmen, orada iken Muhammed Sultan'ın yerine Hudâyar Han (1866-1875) üçüncü defa Hanlığa geçmiştir. Bu sebeple hediye Han adına istemektedir.

²⁶¹ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 217/12583.

Taraflar arasında yazışmaya mevzu olan eğitim hususundaki taleplere baktığımızda, dini ve akli ilimler ile ilgili kitaplardan ziyade daha çok askeri veya sanayi alanlarını (özellikle madencilik) ilgilendiren, bu alanlar ile ilgili tab' edilmiş kitapların teşkil ettiğini görmekteyiz.

Bu alanla ilgili ilk talepler, Hokand Hanı Muhammed Ali Han (1822-1842) döneminde başlamıştır. Muhammed Ali Han'ın hükümranlığında Hokand Hanlığı, her alanda yükselme dönemi yaşamaya başlamıştır. Muhammed Ali Han bu yükselme döneminde siyasi, ekonomik ve sanayi alanlarında olduğu gibi eğitim alanında da çaba sarfederek Hanlığı güçlendirmeye çalışmıştır. Özellikle ordunun teçhizat ve nitelik olarak geliştirilmesi hususunda Osmanlı Devleti'nden çok fazla yardım talebinde bulunmuştur. Hokand Hanı'nın 1837 baharında İstanbul'a gönderdiği elçisi Zâhid Hoca, Osmanlı Hükûmetinden, Rusya ile uğraşabilmek için, Hokand Hanlığı'nın ordusunun eğitimini gerçekleştirecek topçu ustaları ile piyade, süvari ve topçu tâlimlerine ve diğer savaş tekniklerine dair basılmış veya basılacak olan kitaplardan birer nüsha ihsan buyurulmasını rica etmiştir.²⁶²

Sadâret, baş tercüman Örfî Efendi ile yaptığı bu mülakat sonrasında 25 Şevval 1254 (m. 1838) tarihli bir tezkere ile bu talebe şöyle cevap vermiştir:

“...Bilindiği gibi ve Meclis'te müzakere olduğu üzere Hokand hükûmetinin istediği muallimler ile harbe dair kitapların gönderilmesi Osmanlı Saltanatının şevketine uygun olacağından istenen muallimler ile kendilerinin işlerine yarayacak birkaç tane harb kitabının gönderilmesi hususunda Pâdişâh'ın izni alınarak daha önce tekaüt (emekli) olan ve gitmek isteyenlerden muallim seçilip gönderilmesi hususunda sizinle haberleşip gereğinin yapılması ve adı geçen kitaplardan birkaç tanesinin gönderilmesi

²⁶²Hokand Sefîri Zâhid Hoca daileriyile olan mülakatın suretidir, BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 36565-A.

hususunda Pâdişâh'ın îrâdesinin çıkmasıyla gereğinin icrası hususunda emir efendimizindir.”²⁶³

Hokand Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile münasebet kurmasına sebep olan bu talebinin yanında, eğitim ile ilgili daha başka konularda bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Hokand ahâlisinden olup Osmanlı Devleti'nin medreselerinde eğitim görmek isteyen öğrencilerin müracaatlarıdır. Bununla alakalı Osmanlı Devleti Harbiye Nezâretine, Hokand Ferganalı Taş Polat Bey'in Osmanlı Mekâtib-i Askeriyyesi'nden birine müracaatı ile ilgili Petersburg Ataşeliği'nden gelen tahrîrâtın melfûfuyla beraber Harbiye Nezâreti'nin 29 Cumâde'l-ûlâ, sene 1328 târîhli ve 690 numaralı tezkiresi hususunu içeren bir yazı gelmiştir. Yapılan görüşmeler sonrasında masrafının önce özel bütçeden sonra Bâb-ı Âli tarafından karşılanarak, gencin okula kaydının yapılabileceği kararı çıkmıştır. Yapılan görüşmeler nihayetinde alınan kararda; Taş Polat Bey'in Dersaâdet'te ki Askeri Mekteplerinden birine kabulü münâsip ve faydalı olacağından ona göre gereğinin yapılması, eğitimini tamamlayıncaya kadar gerekli masrafları özel bir bütçeden karşılanacağı geçmektedir. Ayrıca, öğrenciliğe müracaatı gerçekleştiğinde Bâb-ı Âli'ye durum bildirilerek tebliğ edilecek, alınacak karara göre davranılacağından Harbiye Nezâretine cevaben tebliği karar kılınmıştır.”²⁶⁴

Bunlara ilave olarak, Osmanlı Devleti medreselerinde eğitimi devam eden veya eğitimini tamamlayıp hocalık veya idârecilik yapan Hokandlıların tâyin, atama veya vefatları sebebiyle yerlerine başkalarının atanması gibi uygulamalar vuku bulmuştur. H. 1265/ M.1849 yılında, Hokand ahâlisinden olup uzun zamandır Tıbbiye Mektebi'nde Fârisî Hocalığı yapan Hacı Rahmet Efendi, yerine Tıbbiye öğrencisi Cevdet Efendi'yi tâyin ederek memleketi tarafına geçici olarak, belirli bir vakit içerisinde gitmek arzusunu Dersaâdet'e bildirmiştir.²⁶⁵ Bu durum Dersaâdet'te görüşülmüş ve sonucunda

²⁶³ Harbiye Nazırından Sadârete, BOA, Cevdet, Hâriciye, nr., 1098.

²⁶⁴ BOA, MV, nr., 141/72.

²⁶⁵ Ayrıca o dönemde Dersaâdet'te elçilik görevi ile bulunan Hacı Rûzî Bey, Hacı Rahmet Efendi'ye, dördüncü rütbeden bir adet Nişân-ı Âli verilmek üzere bir talepte bulunmuştur. Bunun için bkz., BOA, HR.MKT. nr., 24/50.

Hacı Rahmet Efendi'nin yerine vekâleten Cevdet Efendi'nin atanmasına ve Hokand elçisi Hacı Rûzî Bey'in, Hacı Rahmet Efendi'ye verilmesini talep ettiği dördüncü rütbeden Nişân-ı Âli'nin takdimine karar verilmiştir.²⁶⁶

H. 1271/ m. 1855 tarihinde Saray Bosna Mekteb-i Rüştîye'si müdür yardımcısı olan Ahmet Efendi'nin bu görevinden istifa etmesi sebebiyle boşalan bu makama Hokand muhacirlerinden Sırrı Efendi tâyin edilmiştir. Dersaâdet bu durumu Saray Bosna Vâliliğine bir yazı ile bildirmiş Sırrı Efendi'nin Saray Bosna'ya ulaşması biraz vakit alsa da gereğinin yerine getirilmesini emir buyurmuştur.²⁶⁷

3. XIX. ASIRDA OSMANLI DEVLETİNE GÖNDERİLEN HOKAND ELÇİLERİ

3. 1. ELÇİLERİN GÖNDERİLME SEBEPLERİ

Hokand Hanlığı'nın Osmanlı Devleti, diğer Hanlıklar, Rusya ve İngiltere gibi devletlere elçi göndermesinin XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren başladığını, yapılan yazışmalardan görmekteyiz. Lüzum görüldükçe yapılan ve gönderilen '*sefir*'²⁶⁸ veya *sefaret* heyetlerinin muvakkat (belirli vakitlerle) gönderildikleri anlaşılmaktadır. Bu *sefir*lerin gönderiliş sebeplerine baktığımız zaman şu durumlardan kaynaklandığını ifade edebiliriz:

²⁶⁶ Aynı vesika.

²⁶⁷ BOA, A)MKT.MHM, nr., 4/72.

²⁶⁸ Osmanlı tarihine ait kaynaklarda '*sefir*' sözü yerine daha çok *elçi* tabiri kullanılmakla beraber memuriyet veya vazifeye de çok kere *Sefârat* denilmiştir. Bu hususta bkz. Şemsettin Sâmî, "Sefir", *Kâmûs-i Türki*, İstanbul, 1985.

Hokand tahtına geçen bir kısım Han'lar, bu durumu Osmanlı Pâdişâhına bildirmek, ayrıca kendilerine biat ettiklerini de ifade etmek için sefir göndermişlerdir. Seyyid Muhammed Ömer Han'ın (1809-1822), Elhac Seyyid Kurban Efendi'yi 1837'de²⁶⁹; Molla Ali Han'ın (1858-1862) Seyyid Mahmud Han'ı h. 1278 / m. 1862'de İstanbul'a göndermesi²⁷⁰ ve biatlarını ifade etmeleri bu maksatlardır.

Bir kısım Han'lar, Hokand'da vuku bulan olayları bildirip, bunun için gereken yardımın ulaştırılmasını talep etmişlerdir. Bu olaylar karşısında istenilen yardımlar sadece Osmanlı Devleti ile sınırlı kalmamış bizzat İngiltere Kraliçesi ve İngiltere'nin Hindistan Genel Vâlisinden de istenmiştir. Bu olaylar, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın işgal hedefi için attığı adımlar ve Buhâra Hanları'nın Hokand'a karşı kinlerinin ürünü olan fırsatçılığı sonucunda devamlı olumsuz olarak cereyan etmiştir. Hudâyar Han (1845-1858), Hacı Rûzî Bey'i, Buhâra Emîrinin Hokand'da gerçekleştirdiği katliam ve işgali anlatmak ve bu hususta Buhâra Hanlığı'na gerekli ikazların iletilmesini talep etmek için İstanbul'a göndermiştir.²⁷¹ Yine aynı şekilde Hokand Hanı Seyyid Muhammed Sultan (1863-1866), h. 1281/m. 1864 tarihinde Seyyid Yakub Han'ı, Hanlığın içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtarılması ve bu hususta kendilerine yardım edilmesi talebini bildirmek üzere acilen İstanbul'a göndermiştir.²⁷² Ayrıca Seyyid Sultan Muhammed Han (1863-1866), Rusya'nın Hokand'a işgalinin hızlı bir şekilde devam ettiği bu dönemde, Hacı Beg İshak Ağa'yı Hindistan İngiliz Vâliliği'nden yardım almak üzere Hindistan'a göndermiştir. Bunun yanında Hokand Hanları daha çok Hokand işgali öncesi veya esnasında, işgali durdurmak veyahut antlaşma yapmak üzere elçiler göndermişlerdir. Muhammed Ali Han (1822-1842), 1842 yılında Buhâra Emiri'nin Hokand'ı işgali devam ederken Buhâra Emiri'ne istediği şartlarda antlaşma imzalamaya razı olduğunu bildirmek için elçi göndermiştir.²⁷³

²⁶⁹ BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr., 36579.

²⁷⁰ BOA, A.) AMD, nr., 92/81.

²⁷¹ BOA, Nâme-i Hümayûn Defteri, nr., 12, 58.

²⁷² Sadaret Tezkiresi, BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 12493.

²⁷³ Gönderilen elçinin ismi, arşivlerde ve bu hususta yazılmış kitaplarda bulunamamıştır.

Bir kısım Han'lar, Hokand'da var olan orduların eğitiminin kalitesinin ve niteliğinin artırılması için eğitici veyahut bu hususta yazılmış eserlerin gönderilmesini rica etmek üzere sefir göndermiştir. Bunun yanında, Hokand'da bulunan maden yataklarının işletilmesi için madenci veya neşredilmiş kitap talepleri de olmuştur. Muhammed Ali Han (1822-1842), Muhammed Zahid Hoca'yı h. 1254/m. 1837 tarihinde ülkesinde vuku bulan gelişmeleri arz etmesi ve ordusunun eğitimini geliştirmek maksadıyla bazı öğretmenler ile eğitim malzemesi talep etmesi için İstanbul'a göndermiştir.²⁷⁴ Molla Ali Han (1858-1862), Seyyid Mahmud Han'ı h. 1278 / m. 1862'de "Sefarât-ı Mahsûsa" ile İstanbul'a göndererek ülkesinde bulunan çok değerli maden yataklarının işletilmesi için madenci ustalarının gönderilmesini talep etmiştir.²⁷⁵

Bir kısım Han'lar da, Hacc görevini ifa etmek üzere yolculuğu sırasında gerek harcırah yardımı yapılması gerekse de güzergâhı üzerinde bulunan vilayetlerin emirlerine iletilip onlardan ikamet, taamiye, güvenlik gibi yardımlar almak için ricada bulunan şahısların bu taleplerini yerine getirmek üzere İstanbul'a göndermiştir. Hacc ibadetini yerine getirmek için talepte bulunan bu şahıslar, Hanlığın gönderdiği sefirler arasından olduğu gibi, sefirlik görevi olmayan insanlardan da olmuştur. Muhammed Ömer Han (1809-1822) döneminde sefir olarak Dersaadet'e gelip gitmiş olan Elhac Kurban Efendi, h. 1269/m. 1853 tarihinde bu seferde Hac ibadetini yapmak üzere Dersaadet'e gelmiştir. Molla Ali Han (1858-1862) döneminde sefirlik görevi olmayan Hacı Mirza Abdurrahman Can, yine aynı taleple h. 1276/m. 1860 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Aynı tarihlerde Hoca Kurban Efendi, Mekke-i Mükerreme'nin yanında ayrıca Medine-i Münevvereye gitmek için yaptığı müracaatta yolculuğu ve oradaki ikameti esnasında sıkıntı ile karşılaşmaması için Mısır ve Hicaz Vâililiklerine yazılmasını istediği şukka kendisine takdim edilmiş ve kendilerinin günlük yemek ve barınak ihtiyaçlarının karşılanması ve bu hususta gerekli atıyyenin verilmesi dile getirilmiştir.²⁷⁶

²⁷⁴ BOA, A)AMD, nr., 4/96.

²⁷⁵ BOA, HR, SYS, nr., 4/14; BOA, A)MKT.NZD, nr., 397/15.

²⁷⁶ BOA, Hâriciye, Mektûb-i Kalem, nr., 54/40. Ayrıca bkz., BOA, İ.MVL, nr., 9114/249.

Elçilerin gönderilme sebepleri veya vazifeleri her ne olursa olsun daima gönderildikleri memleketlerin hükümdarına ve o memleketin ileri gelenlerine bir takım kıymetli hediyeleri de birlikte götürmelerinin bir adet olduğu görülmektedir. Bu hususta gerek Hokand Hanlığı'nın gerekse de Osmanlı Devleti'nin, hiçbir fedakârlıktan çekinmediğini ve özellikle Osmanlı Devleti'nin daima servet ve cömertliğini övdürecek bir eliaçıklıkla müstesna ve nadir hediyeler seçmekte ve yollamakta olduğunu da ifade etmeliyiz.

Elçilerin aynı zamanda vazifeleri sebebiyle gittikleri memleketlerin Hükümdarına veya vekillerine Hokand Hanı tarafından yazılmış mektuplar götürdükleri ve Nâme-i Hümâyûn denilen bu Hükümdar veya Han mektuplarının gerek seyahat esnasında, gerek alay ve kabul merasiminde takdim ettiklerini görmekteyiz. Hokand Han'larından Osmanlı Pâdişâhlarına gelen mektuplar, Hindistan İngiliz Vâlisine gönderilen mektuplar bu maksada dayanmaktadır.

Bunun yanında sefirlerin, gönderildikleri memleketlerin Hükümdar'larının, kendi Han'larına gönderdikleri hediyeleri veya mektupları da aynı hassasiyetle getirme görevleri bulunmaktadır. Ayrıca bu sefaretlerde, çoğu zaman sefirlerin şahıslarına da hediyelerin verildiğini görmekteyiz. Buna örnek; h. 1281/m. 1864 tarihinde İstanbul'a gelen Seyyid Yakûp Han Töre'nin, refekatinde bulunan Eşik Ağası başı Lütfullah Efendi'ye verilmesini istediği Mecidiye Nişânı'nın birinci rütbeden, oğlu Kasım Bey'e verilmesini isteği nişânın ise dördüncü rütbeden bir kat'a olarak ihsan buyurulduğudur.²⁷⁷

²⁷⁷ BOA, İrade, Hâriciye, nr., 217/12583.

3. 2. ELÇİLERİN VASIFLARI

Hokand Hanlığı'nın, özellikle Osmanlı Devleti'ne yolladığı sefirlerin, sınıf ve derecelere ayrıldığı hakkında, arşiv belgelerinde açık bir malûmata rastlanmamaktadır. Elçilikle dışarıya gönderilen şahısların muayyen bir sınıfa münhasır bulunmadığı ve zaman zaman işin icabına göre muhtelif mesleklerden mevki ve şöhret sahibi kimselerin sefaretle vazifelendirilmiş oldukları görülmektedir. Şunu da ifade edelim ki, sefir seçiminde şahsiyete çok fazla önem verildiği, seçilen kimselerin vasıflarından anlaşılmaktadır. Hokand'dan gönderilen sefiirlere baktığımız zaman, başvezir veya vezirlik makamında olan, ulemâ veyahut diplomat olan şahısların elçi olarak gönderildiğini görmekteyiz. Muhammed Ali Han döneminde (1822-1842) Hokand'ın sefiri olarak gelen Bahadır Han, 'Başvezir'²⁷⁸, yine aynı dönemde gelen Mehmet Şerif, 'Vezir'²⁷⁹; Hudâyar Han (1846-1858) döneminde gelen Hacı Rûzî Bey ise, 'Ulema'dandır. Seyyid Muhammed Sultan (1863-1866) döneminde İstanbul'a gelen ve ileride Kâşgar Hâkimi Yakûp Bey'in hizmetine girecek olan Seyyid Yakûp Han Töre ise, sadece Hokand'ın değil tüm Türkistan illerinin yetiştirdiği en muktedir 'diplomat'lardan birisidir.

3. 3. ELÇİLERİN MÂİYETLERİ

Hokand Hanlığı'ndan gönderilen elçilerin maiyetlerinin kaç kişiden terettüb ettiği hakkında kati bir sayı söylenemese bile, bu sayının elçilerin buldukları mevkilere göre değiştiğini görmekteyiz. Hudâyar Han'ın (1845-1858) sefiri olarak İstanbul'a gelen Hacı Rûzî Bey'in maiyyeti; eşi, üç oğlu, on sekiz hizmetli ve on beş binek hayvanından oluşmaktaydı.²⁸⁰ Molla Ali Han (1858-1862) döneminde 'özel elçi' sıfatı ile Dersaadet'e gelen Seyyid Mahmud Han'ın maiyeti ise eşi ve on sekiz kişilik

²⁷⁸ BOA, Cevdet, Hâriciye, nr., 46/2258.

²⁷⁹ BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr., 657/32100/C.

²⁸⁰ BOA, Cevdet, Hâriciye, nr., 166/8291.

hizmetlisinden ibarettir.²⁸¹ Hokand Hâkimi Muhammed Ali Han'ın (1822-1842) elçisi Zâhid Hoca'nın 1837 tarihinde İstanbul'a yolculuğunda yanında bulunan maiyyetinde, oğlu, Kethudâ'sı, Hazinedârbaşı'sı, Kâtibi ve kırk bir kişilik hizmetlisi bulunmakta idi.²⁸²

3. 4. ELÇİLERİN GÜZERGÂHLARI

Hokandlı elçi veya misafirler, memleketlerinden İstanbul'a veya özellikle Hacc ibadetini yerine getirmek amacıyla Hicaz'a olan yolculuklarını belirli güzergâhlardan gerçekleştirmek zorunda kalmışlardır. Sefirler, Türkistan'dan Hicaz'a gidebilmek için birkaç güzergâh kullanmaktaydılar. Bunlardan birincisi, Hîve ve İran üzerinden idi ki bu güzergâh devam eden İran-Türkistan mücadelesi sebebiyle pek fazla kullanılmamaktaydı. İkincisi, Rusya üzerinden Kafkaslar'a, oradan Osmanlı Devleti'ne, oradan da Hicaz'a idi ki bu bölge de Rusya tehlikesi altında olduğundan seyahata elverişli değildi. Rusya tehlikesini bünyesinde taşımasına rağmen, Hokand sefirlerinin en çok kullandığı güzergâh bu olmuştur. Üçüncüsü ise, Hindistan ülkesine giderek Hint okyanusundan hareketle deniz yolu ile İstanbul'a gelmekti. Bu güzergâhın mesafesi uzak, meşakkati fazla olduğu için Hokand elçileri bu yolu kullanmamışlardır. Bu güzergâhı kullanarak İstanbul'a yolculuk yapan elçiler daha çok Buhâra elçileri idi.

1865 Nisan'ı başlarında Seyyid Yakûp Han Töre, Hîve ve İran üzerinden çok uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra İstanbul'a ulaşabilmiştir. Rusların Hokand'ı işgal edip Buhâra'ya doğru harekete geçtiği 1866 tarihinde, Buhâra Emîri Muzaffereddin, Buhâra Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında fevkalâde özelliklerle oluşturulan elçilik heyetini acele yardım için İstanbul'a göndermişti. Muhammed Parsa Efendi, Afganistan ve Hindistan yolu ile İstanbul'a

²⁸¹ BOA, A) MKT.NZD, nr., 397/15.

²⁸² BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 32100/A.

ulaşmıştır. H. 1269/m. 1853 tarihinde Hacc ibadetini yapmak üzere Hokand'dan İstanbul'a doğru yolculuğunu yapmakta olan Hoca Kurban Efendi'nin Bayburt, Trabzon civarında altınlarının gasp edilmesi, İstanbul'a, Kafkasya ve Karadeniz bölgesinden geldiğini göstermektedir.²⁸³ İstanbul'dan Hicaz'a yapılan yolculuklarda çoğunlukla deniz yolu kullanılmakta idi. Sefirler, İstanbul'dan İskenderiye'ye yaptıkları deniz yolculuğu sonrasında, Mısır'dan Hicaz'a geçmekte idiler. Hokand eski sefiri Hacı Kurban Efendi'nin 1853 tarihinde Hacc görevini ifa etmek üzere tekrar geldiği İstanbul'dan Mısır Vapuru ile Hicaz'a gönderildiğini görmekteyiz.²⁸⁴

3. 5. ELÇİLERİN MİSAFİRLİK İLE İLGİLİ UYGULAMALARI

Elçiler, gittikleri memleketin sınırından içeri girdikten sonra o memleketin misafiri sayılmakta ve her türlü ikamet ve iâşe masrafları, misafir oldukları hükümetçe temin olunmaktadır. Hatta dönüşlerinde yukarıda ifade ettiğimiz gibi memuriyetleri ile münasip hediyeler de verilmektedir. Elimizde bulunan bütün arşiv belgelerinde Hokand Hanlığı'ndan -hangi sebeple olursa olsun- Dersaadet'e gelmiş olan tüm insanlara maddi yardım, barınak, iâşe, tayinat, atıyye, nevale, hamam ve yol harçlığı (harcırah) gibi gerekli tüm ihtiyaçları için yapılan bütün ricaların hemen hemen tamamının yerine getirildiğini ve bu hususta Osmanlı hükümetinin sonsuz cömertlik içerisinde misafirperverlikte bulunmuş olduğunu görmekteyiz. Bu hususa örnek olarak, h. 1254/m. 1839 tarihli Hazine-i Şâhâne'den hamam harçlığı ve Ramazan ihtiyaçları için Muhammed Ali Han'ın (1822-1842) elçisi Mehmet Zahid Hoca'ya ve tebasına 25.000 kuruş verildiği gösterilebilir.²⁸⁵ Ayrıca bu hususa örnek olarak, Hokand Hanı Molla Ali Bey'in 'Seferât-ı Mahsûsâ' ile gönderdiği Seyyid Mahmud Han'a nakdi olarak elli bin, maiyetinde bulunanlara ise yirmi beş bin olmak üzere toplam yetmiş beş bin kuruş yol masrafı yardımı ihsan buyurulduğunu ifade etmeliyiz.²⁸⁶

²⁸³ BOA, A)MKT.UM, nr., 111/47.

²⁸⁴ BOA, HR. MKT, nr., 54/40.

²⁸⁵ BOA, Hatt-ı Hümayûn Defteri, nr., 32100/A.

²⁸⁶ BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 194/10956.

SONUÇ

İrtibatın daha önceki yüzyıllara kadar gittiği Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetler, daha çok, XIX. asrın ilk çeyreğinden başlayarak yüzyılın sonuna doğru artarak devam etmiştir. Bu irtibatın sağlanmaya başladığı dönem, XVI. yüzyılın başlarıdır. Bu asırda, Şii İran'ın yarattığı huzursuzluğa karşı duyulan husumet sebebiyle başlayan Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki münasebetler, bilahare zuhur eden Rus tehlikesi karşısında veche değiştirerek devam etmiştir. İran'ın aksine Rusya, devamlı olarak güneye yayılma siyaseti takip edince bu durum, Osmanlı Devleti ile Türkistan'daki Müslüman Hanlıkların varlığını tehdit eder bir mahiyet kazanmıştır. Bu tehdit, Osmanlı Devleti'ne yöneldiği zamanlar İstanbul, Türkistan Hanlıklarını, Rus tehdidi Türkistan Hanlıklarına yöneldiği zamanlarda ise Hanlıklar, Osmanlı Devleti'ni yardıma çağırmışlardır. Fakat, taraflar arasındaki mesafenin uzaklığı ve Rus baskısı bu yardımın yapılmasına imkan vermemiştir. Bu yardımın gerçekleşmemesinde, Türkistan Hanlıklarının birbirleriyle mücadeleyi sürdürmeleri de rol oynamıştır. Zira, birlik ve beraberlik için yaptığı bütün ikazlara ve tavsiyelere rağmen Osmanlı Devleti, Hanlıkların birbirleriyle uğraşmaya devam ettiklerini görünce, Hanlıklara olan güveni zedelenmiştir. Bu durum ise, Hanlıklara yardım yollarını kapamış ve Ruslara karşı mücadelelerinde onların hiçbir yerden dış destek görmemelerine sebep olmuştur.

Özelde Hokand Hanlığı'nın, genelde ise Türkistan Hanlıklarının, Rus istilasına karşı kendilerini koruyamamasının pek çok sebepleri arasında en mühimlerinden birisi, Türkistan Hanlıklarının merkezi bir idareyi hâkim kılacak tek bir devlet yerine, parçalanmış üç dört küçük hanlıklar şeklinde bulunmalarıdır. Osmanlı hükümetlerinin ve Padişahlarının, onların birlik ve beraberlik halinde olmaları için yaptıkları tavsiye ve ikazlara rağmen, birbirleriyle uğraşmaları, varlık ve enerjilerini boşu boşuna harcamaları zayıf düşmelerine yol açmış, devletlerinin etrafı Rusya, İran, Çin ve İngiltere gibi hep hasım milletlerle çevrili olduğundan iktisâden zayıflamalarına ve

dolayısıyla eğitim, ilim ve askeri ilerlemede geri kalmalarına sebep olmuştur. Bu durumun neticesi olarak, Rusya'nın harp sanatından anlayan disiplinli ve ateş gücü yüksek kuvvetleri karşısında mağlup olmaktan kurtulamamıştır.

Bu mağlubiyet sürecinin başlangıç tarihi olan XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Hokand Hanlığı, Osmanlı Devleti'ne bu durumu engelleyecek pek çok yardım talebi için müracaatta bulunmuştur. Arşiv belgelerinde de gördüğümüz üzere hemen hemen her alanda gerçekleşen yazışmalar daha çok siyasî ve askeri alanlarda yoğunlaşmıştır. Bu talepleri, tedbiri elden bırakmadan yerine getirmeye çalışan Osmanlı Devleti, mesafenin uzaklığı ve özellikle Rusya ile olan mücadelesini göz önünde bulundurarak, uluslar arası hareketlilikte denge politikasının da gereği, daha tedbirli davranmıştır. Siyasî konular ve asker gönderme gibi talepleri yerine getirilemeyen Hokand Hanları, top, tüfek, barut, mermi imali için gerekli malzemeler ile gerek silahların, gerekse de madenlerin işletilmesi için usta ve madenciler istemelerine rağmen geçit vermez siyasî ve coğrafi sınır engelleri sebebiyle isteklerine cevap alamamışlardır.

Osmanlı hükümeti siyasî ve askeri alandaki taleplere istenilen şekilde cevaplar vermemesine rağmen, Hokand Hanları'nın kendilerine verilmesini istedikleri 'Hanlar Hanı, İller Hanı' gibi ünvanları Hanlara vermeyi uygun bulmuştur. Ayrıca, Müslümanların hâmisî ve hâkimi olan Osmanlı Devleti, Hokand Hanlığı'ndan gelen elçilerin hemen hemen tamamının tüm isteklerini yerine getirmeye çalışmış, ayrıca Hicaz'a gitmek isteyenlerde her türlü yardımı yapmaktan imtina etmemiştir. Bunun yanında hanlığın bünyesindeki medreselerin daha sağlıklı bir şekilde eğitim verebilmesi için ders kitapları taleplerini de yerine getirmiştir.

Netice olarak diyebiliriz ki; Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetlerin niteliği dini sâiklerin etkisiyle siyasî, askeri, sınaî gibi daha pek çok

mühim alanlarda olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yukarıda izah etmiş olduğumuz sebepler dolayısıyla temkinli davranmasına karşılık, Hokand Hanlığı Osmanlı Padişahlarına daima bağlı kalmış; Osmanlı ülkesinden gelen her isteği 'emir' telakki etmişlerdir.

EKLER

EK 1

Buhara'nın cânib-i simâlinde ve yirmi konak mesâfesinde vâkı' Hokand ve Dest-i Kıpçak ta'bîr olunur elde-i vâsi'anın mutasarrıfı bulunan asâletlü Hudâyâr Hân tarafından mübârek hâk-i pâyi-i hümayûn-ı hazret-i sâhâneye takdîm olunan arızanın tercümesidir.

Ba'de ez-elkâb,

Bundan akdem birâderim merhûm Muhammed Ali Hân Fergâne vilâyâtıyla hudûd-ı Dest-i Kıpçak'a tamâmîyle mutasarrıf ve hükümrân iken bu taraflarda "serdârân" nâmında bulunan bir takım hâ'in-i nemekbe- harâm ba'zı kabâ'il-i bed-fercâm ile akd-i ittifâk ve îkâz-ı fitne vü fesâd iderek emr-i idâreye îrâs-ı halel ve umûr-ı memleketi müsevves ve muhtell eyledikleri esnâda birâderim müsârun-ileyh irtihâl-i dâr-ı bakâ eylemiş olduğundan Hâkim-i Buhara fursatı ganîmet bilüp Fergâna memleketi cânibine itâle-i yed-i tasallut ve ta'addî iderek ulemâ vü fuzalâ ve sâdât-ı kirâm ve ecille-i mesâyih haklarında icrâ-yı mu'âmelât-ı nâ-revâ ve hakâret ve ba'zı bid'at ve hılâf-ı ser'-i serîf hâlleri kendüsüne âdet eylemiş olduğuna binâ'en bu keyfiyyet bendelerine mûcib-i teheyyüc-i gayret-i dîniyye ve hamîyyet ve bâ'is-i tehevür ve secâ'at olarak Mevlâ-yı Mûte'âl hazretlerinin avn ü inâyeti ve asdıkâ-yı kadîme ve tâyife-i Kıpçakiyyenin dahı gayret ve refâkatiyle a'dâ üzerine hücûm ve iktihâm ve müddet-i kalîle zarfında ahz-ı sâr ve intikâm olunarak bi-hamdî'llâhi'l-Meliki'l-allâm memâlik-i mevrûsemiz levâhik ve tevâbi'ile bi't-temâm tâ vilâyet-i Taskend ve _spicab ve Osrâd ve Dest-i Kıpçak ve Türkistân'a kadar âverde-i dest-i zabt ü teshîr ve ol havâlfide bulunan bi'l-cümle asâ'ir ve kabâ'il dahı mutî' ve itâ'at-gîr olduğundan el-hâletü hâzihî Mevlâ-yı Mûte'âl hazretlerine mütesekkiren leyl ü nehâr kâffe-i re'âyâ vü berâyâ ve âmme-i fukarâ vü zu'afâ haklarında bi-kadri'l-îmkân hüsn-i sülûk ve adâlet olunmakta ve bu havâlfide ba'zı bilâd-ı Müslimîne tasallut itmekde olan Hitâ keferesiyle dahı bi'l-muhâbere tahsîl-i ecr-i cihâd ve gazâ olunup du'â-yı vâcibül-edâ-yı hazret-i sâhâneleriyle istigâl olunmaktadır ve zîr-i idâre-i âcizânemde bulunan memâlikde vâkı' cibâlde altun ve gümüş ve yâkût ve fırûze ve nühâs ve kalay ve sâ'ir bu misillü seylerin ma'denleri pek çok olup hattâ Hokand sehrinde "lekkân" demek ile ma'rûf ve meshûrdur. Fakat bu taraflarda ma'âdin fennini bilür ve tefrîk ve ihrâcına muktedir ma'denciler olmadığından hâk-i pâyi-i hümayûn-ı sâhâneyi tasdî'a cesâret olundu. Vâlid-i mâcid-i hazret-i Pâdisâhî cennetmekân, rıdvân-âsiyân Sultân Mahmûd Hân -tâbe serâhu ve ce'ale'l-cennete mesvâhu hazretlerinin birâderim müteveffâ Muhammed Ali Han hakkında lütf ü âtîfet-i seniyye-i sâhâneleri bî-dirîg buyrulduğu misillü zât-ı merâhim-simât-ı sehîn-sâhîlerinin hakk-ı âcizânemde dahı enzâr-ı merâhim-nisâr-ı Hilâfet-penâhîleri sâyân buyrularak iki üç nefer ma'âdin fennini bilür üstâdın bu cânibe ta'yîn ve i'zâmına müsâ'ade-i seniyye-i sehîn-sâhîleri erzânî buyrulması müsted'â-yı âcizânemdir. Ve bu avân-ımeserret-iktirânda kadîmî du'â-güyân-ı sâdiku'l-cinândan fezzâ'il-me'âb-ı kemâlât-iktisâb Hacı Rûzî Beg ızhâr eylediği istiyâkına binâ'en hacc-ı serîfe dahı me'zûniyetile ol cânibe i'zâm kılınmış ve huzûr-ı hümayûn-ı sâhâneye haddim olmayarak bir aded Mushaf-ı serîf dahı takdîm olunmuşdur. Sefîr-i mûmâ-ileyhin hacc-ı serîfden avdet ve bu cânibe mürâca'atında kemâl-i bende-perverî ve âtîfet-güsterî-i sâhâneleri iktizâsınca cevâb-nâme-i âlf-i hümayûnlarının irsâliyle bende-i kemînelerini rehîn-i mübâhât ve iftihâr buyurmaları istid'â-yı bendegânemdir.

Fî 17 M., sene [126] 6

Hicri: 17 Muharrem (1264) / Miladi: 25 Aralık (1847)

BOA, İrâde Hariciye, 2206_2

EK - II

Hokand Sefîri Zâhid Hâce-i Gilân dâ'ileriyle olan mükâlemenin sûretidir.

"Hâk-i pâ-yi hümâyûn-ı hazret-i mülûkâneye Hokand Hânı Muhammed Hân hazretlerinin bu def'a takdîm eylediği nâmesinde ba'zı husûs, zât-ı serâfînizin sıfâhen ifâdesine havâle buyrulduğu muharrer

olmagla âna nazaran ifâde ve istid'ânız nedir?" deyü ilçiden sü'âl eylediğimde mûmâ-ileyh dahı; *"Bizim hânımızın zîr-i hukmünde olan memâlikin bir tarafı Buhara ve bir tarafı Çîn-i Mâçîn ve bir tarafı Rusya Devleti olmagla Buhara ile dâ'imâ sulh üzre olup Çîn-i Mâçîn'in dahı üzerine varılır ise muhârebeye kıyâm idüp varılmadığı hâlde kendü hudûdundan hârice tecâvüz itmek âdet-i müstemirresidir. Hattâ Kasgar ve Hoten vesâ'ir yedi şehir Çînîlerin zabtında iken gavgâ ve nizâ'*

*olunmasun için hâkim-i ser'ler bizim tarafımızdan nasb olunup ve hâkân-ı Çîn beher sene hânımıza def'-i belâ diyerek bir çok akça dahı virir. Ancak Rusya Devleti müddet-i medîdeden berü Dest-i Kıpçagınkonar-göçer Töre ve ba'zı hânlarını akça vesâ'ir hîle ile kendü tarafına celb ve ba'zıları bizim hânımıza itâ'at idüp zekâtlarını virirler ve ba'zıları hiç bir tarafa meyl itmeyüp kendü baslarına gezerler. " demekle kulunuz dahı "Dest-i Kıpçagın nüfusu sekiz milyondur; ne mikdârı hân hazretlerine ve ne kadarı Rusya Devleti'ne tâbi' olup ve ne mikdârı kendü basınadırlar ve bes-on sene mukaddem Hokand'a yirmi günlük mesâfede Bedbaht nâm çölün basında Rusya Devleti bir palanka insâ idüp hân hazretleri tarafından asker irsâliyle palankasını hedm ve Rusya askeri tard u def' olunmuş idi; şimdi ne hâldedir?" deyü sü'âlimde; *"Dest-i Kıpçagın nüfûs ve hânımız ile Rusya Devleti'ne ne mikdârı tâbi' olup ve ne kadarı kendü basına oldukları ma'lûmum degildir ve zikr olunan palanka mukaddemâ hedm olup, ben bu tarafa azîmetimden iki gün evvel; -Ol mahalle Rusyalu yine palanka insâ eyledi.- deyü âmed ü süd iden tüccârdan rivâyet olunmagla hânımız tahkîkına âdem göndermiş idi. _ste ma'lûmunuz olan mahzûrâtı def' için esbâbına tesebbüs lâzım geldüğinden ve bizim askerimizin cümlesi süvârî olup piyâdesi olmadığından ve mukâbele-i bi'l-misl sart idüğünden bir kaç seneden berü Hindistân'dan gelen Mu'allim Kerîm Hân vâsita ve delâletiyle Avrupa usûlü üzre piyâde ve topçu ta'lîmine süürü' olunmuş ise de cebren alınmayup el-hâletü hâzihî istekleriyle yazılan piyâde neferi bes yüz ve takımıyla çarha topu on iki kıt'aya resîde olup insâ'a'llâhü te'âlâ sâye-**

hazret-i sâhânedede ahâlî alısüp günden güne tezâyüd bulacağı ve askerin ta'lîmi _ngiliz kâ'idesi üzre olup hânımızın iltimâsı evvelen; taraf-ı esref-i sâhânededen iki piyâde ve iki süvârî ve iki topçu ta'lîmcileri irsâline inâyet buyurulmak ve eger bu mümkin olmaz ise piyâde ve süvârî ve topçu ta'lîmlerine ve sâ'ir harb ü kitâle dâ'ir tab' olunmuş ve olunacak kitâblardan birer nüsha ihsân buyurulması, sâniyen; hânımız ol tarafda zât-ı hümâyûn-ı sehin-sâhîlerinin bir ser'askeri olup seyf-i nizâmî-i sâhâne ve nisân-ı hümâyûn-ı mülûkâneleriyle müftehir ve bendelige kabûl buyrulduğu yedi-sekiz seneye bâlig olup sâ'ir bendegân misillü kat'-ı rütbe ve kesb-i nüfûz itmege istihkâkı olduğundan nâme-i hümâyûn-ı ma'delet-nümûn-ı sâhânelerinde kâffe-i mülk-i Fergana ve Dest-i Kıpçak-ı Kazâkıyye ve Dest-i Alâ-yı Kırgızıyye Hânlar Hânı

unvânıyla mu'anven buyurulması ve bu vesîle ile hiç bir tarafa itâ'ati olmayup kendü baslarına olan ilât hânlarına nasîhat ve üli'l-emre itâ'ate da'vet ile millet-i _slâmiyyeyi ittihâd-ı kulûba ragbete lutf u merhamet-i mülûkâneleri erzânî buyurulması, sâlisen; on iki yasında fakat bir olgum ve veliyy-i ahdim olan Muhammed Emîn Hân sehâdelerine dahı _ller Hâmî ta'bîr ve unvânıyla mesrûr ve bekâm buyurulmasını istid'â ve iltimâs eylediği" sefir-i mûmâ-ileyhin sıfâhen takrîr ve ifâdesinden ma'lûm olmusdur. Bâkî emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Hicri: (1254) / Miladi: (1839)

BOA, Hatt-ı Hümayûn, 36565-A

EK - III

“... Nezd-i âlf-i nezâret-penâhîlerinde ta'rîf ve tekrârdan müstagnî olduğu üzere mücerred âsâr-ı himem-i aliyye-i hudîvâneleri semere-i celîlesinden olmak üzere geçenlerde mübârek ve mes'ûd hâk-i pâ-yi seniyye-i cenâb-ı cihân-bânîye yüz sürmek şeref-i cihân-kıymetine nâ'il ve min- gayri istihkâk envâ'-ı iltifât-ı celîle-i hazret-i sehin-sâhîye dahı mazhar olmuş olduğumuz cihetle bu lutf-ı azîmin ne vechile tesekkürünü îfâ ideceğimizi sasırıp ömrümüz oldukça tezâyüd-i ömr ü ikbâl-i mülûkâne ed'iyye-i hayriyyesine hasr-ı evkât ideceğimiz derkârdır. Ancak bir müddetden berü Rusya Devleti'nin havâlf-i Özbekistân'a aralıkda hücum iderek ba'zı hudûdu tecâvüz itmek ve envâ'-ı desâyis ile Hokand ve ol havâlfîyi zabt idüp almak efkâr-ı sahîhinde bulduğuna ve ol havâlf ahâlfisi ise Devlet-i Aliyye'nin bir du'â-gûy-ı kadîmleri olduğuna ve her ne kadar asker ve mühimmât ve ma'deniyyât ve sâ'irece idâre-i mülküne iktidâr hâlinde ise de taht-ı terbiyede olmadıkları cihetle ma'denleri metrûk ve askerleri nizâmsız bir hâl ve hey'etde bulunup ahâlf-i Hokand, Devlet-i Aliyye-i ebed-müddete kadîmden berü min-ciheti'l-mezhebiyye tâbî'iyyet şerfiyle müftehir oldukları cihetle her hâlde himâye ve sahâbet-i saltanat-ı seniyyeye muhtac bulduğuna binâ'en düvel-i mütefika ile Devlet-i Aliyye beyninde cârî olan mu'âmelâta adem-i ma'lûmât mülâbesesiyle devlet-i müsârun-ileyhânın ber-minvâl-i muharrer vukû' bulmakda olan müdâhalesinin ref'i husûsunun sıfâhen istid'â ve iltimâsına me'mûriyyet-i kemterânem olup, ancak vakt ü hâlin revîs ü erfisine göre ne sûretle nizâm-pezîr olması mümkün olabilir ise ol sûretle îcâbının icrâsı re'y-i âlf-i âsafânelerine menût olup ancak Devlet-i Aliyye -eyyeda'llâhü te'âlâ ilâ-yevmi'l-kıy[â]me- hâmf-i dîn ve Halîfe-i rûy-ı zemîn şerf-i âlem-bahâsını hâ'iz oldukları cihetle hükûmet-i mezkûrenin vahîmü'lâkıbe bir hâlde kalmasına kemâl-i rahm ve sefkat-i seniyyeleri kâ'il olmayacağından ve çünkü Mâverâ'ü'n-nehr ahâlf ve tevâbi'âtı kâffeten Devlet-i Aliyye'ye meyl ü muhabbet ve kemâl-i ta'zîm ve hürmetleri olması cihetiyle bu bâbda her ne vechile tensîb ve irâde buyurulur ise olvehile îfâ-yı muktezâsı husûsuna müsâ'afe-i seniyyeleri erzân buyurulması arz ve niyâzına ictisâr kılınmış ve mahall-i mezbûrun bu'diyyeti münâsebetiyle çâkerlerinin dahı avdet-i kemterâneme müsâ'ade-i seniyye buyurulması temennî ve istid'â kılınmakda bulunmuş olmağla ol bâbda ve kâffe-i hâlde emr u fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 25 Ra., sene [1]278

El-Abdü'd-dâ'î Sefîr-i Hokand

[Mühür]

(Mahmûd Hâce . . .)

Hicri: 25 Rebiülevvel 1278 / Miladi: 30 Eylül 1861

BOA, HR. SYS, 4/14

EK - IV

Sevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü veliyy-i ni'metim efendim pâdisâhım

Ma'lûm-ı mekârim-melzûm-ı mülûkâneleri buyrulduğu üzere Buhara Hâkimi Haydarsâh tarafından bundan akdemce selef-i çâkerî zamânında Der-sa'âdetleri'ne vürûd itmiş olan Sefîri Hacı Muhammed Serîf Beg ile taraf-ı esref-i sehin-sâhîlerine gönderüp sefîr-i mûmâ-ileyhin Dîvân-ı Mu'allâ-erkân-ı husrevânelerinde atebe-i ulyâ-yı mülûkânelerine takdîm itmiş olduğu nâmesinde mukaddemâ taraf-ı bâhirü's-seref-i cihân-bânîlerinden kendüsüne irsâl ve ihsân buyurulan kütüb-i serîfenin vusûlünden bahisle ol tarafa dâ'ir ba'zı ahvâl sefîr-i mûmâ-ileyhin takrîrinden ma'lûm-ı âlî buyurulacağını inbâ ve taraf-ı esref-i mülûkânelerine olarak bir cild Mushaf-ı Serîf ve bir mikdâr Çînî kâse ve lenger isrâ ve ihdâ itmiş ve ol bâbda sâh-ı müsârun-ileyh ile vezîri Muhammed Hân'ın makâm-ı Sadâret'e dahı mektûbları vürûd birle sefîr-i mûmâ-ileyhin me'mûr-ı teblîği olduğu ifâdâtını mutazammın olmak üzere Bâb-ı Alîleri'ne takdîm itmiş olduğu bir kıt'a takrîri tercemesinde sâh-ı müsârun-ileyh zât-ı sevket-simât-ı Hilâfet-penâhîlerine bey'at ile ribka-i inkıyâd-ı sehin-sâhîlerini hamâyil-i dûs-ı itâ'at eyledigini ve kendüsünün düsman ve muhâlif-i dîni bir cihetle Acem ve bir cihetle Rusyalu ve Özbek tâ'ifesinden ba'zıları olmak mülâbesesiyle hakkında beyne'l-e'âdî ser-firâz olacağı mu'âmele-i seniyye erzân ve gönderdiği defter mücebince ol havâlîde bulunmayan ba'zı kütüb-i serîfe irsâl ü ihsân buyurulması niyâz ve müsted'âsı idüğünü inhâ eylemiş ve keyfiyyet meclisde bi'l-müzâkere hâk-i pâ-yi hümâyûn-ı mülûkânelerine arz u istîzân birle serref-efzâ-yı sudûr buyurulan hatt-ı hümâyûn-ı sâhâneleri mücebince sâh-ı müsârun-ileyhin iltimâs eylediği kitâblardan müteveffâ Sâkir Pasa'nın ol esnâda henüz fûrûht olunmayan kitâbları içinde bulunanları defterdâr efendi kulları ma'rifetiyle ifrâz ve anda bulunmayanlar dahı Yâsînci-zâde Efendi dâ'îleri ma'rifetiyle istirâ itdirilerek sefîr-i mûmâ-ileyhin avdetinde irsâl için mümkün olanları tehyi'e itdirilmiş ve bey'at mâddesi dahı semâhatlü seyhülislâm efendi dâ'îlerinin hânesinde selef-i çâkerî ve bulunan erbâb-ı sûrâ kulları beyninde lede'l-müzâkere sâh-ı müsârun-ileyhin bu husûsda murâdî mukaddemâ gönderdiği nâmesinde dahı telmîh ve iltimâs itmiş olduğu vechile kendüsi zât-ı Hilâfet-simât-ı zıllu'llâhîlerine bey'at ile beyne'l-e'âdî mücib-i imtiyâzî olmak için taraf-ı zâhirü's-seref-i mülûkânelerinden kendüsüne mensûr-ı hümâyûn ısdâr ve i'tâ buyurulması sûreti olup bu husûs ise vakt ü hâle göre ya'nî Buhara memleketi hudûd-ı Devlet-i Aliyye'ye mülâsık olmayarak Rusyalu'nun verâsında kâ'in ve Rusyalu ile sûret-i mu'âmeleleri mechûl olduğuna ve sâ'ir ba'zı mülâhazât ve mütâla'âta nazaran nice mehâzîri müstetbi'olmak ve meclis-i mezkûrda taraf-ı ser'den bi'l-istifsâr virilen müzekkireye nazaran bu husûsu kabûlde zarûret-i ser'iyye dahı olmamak ve bu keyfiyyeti sâh-ı müsârun-ileyh nâmesinde zikr itmeyüp içlisinin takrîrine havâle eylemiş olmak cihetleriyle hemân sâh-ı

müsârun-ileyhin nâmesine taraf-ı bâhirü'l-mecdi ve's-seref-i sehin- sâhîlerinden iktizâsına göre bir cevâb-ı iltifât-me'âb yazılıp ilçiyeye dahî sıfâhen cevâb i'tâsıyla sâh-ı müsârun-ileyh Devlet-i Aliyye'nin ez-kadîm mensûbâtından ve cihet-i câmi'a-i _slâmiyye takrîbiyle tâbi'iyet ve metbû'iyet ke'l-evvel hâsıl olup simdî yeni basdan mensûr i'tâsına hâcet olmadığı ve sâh-ı müsârun-ileyh hakkında hüsn-i teveccühât-ı seniyye-i cenâb-ı Hilâfet-penâhî der-kâr idüğü bast u ifâde ve yazılacak nâme-i hümayûnları ve istid'â eylediği kitâblardan tedârük olunanları ba'de't-teslîm i'âde olunması tezekkür ve istihsân olundugunu mübeyyin takdîm-i atebe-i ulyâyı mülûkâneleri kılınan takrîr bâlâsına seref-efzâ-yı sudûr olan hatt-ı hümayûn-ı sevket-makrûn-ı sâhânelerinde “*Sâh-ı müsârun-ileyhin bu istid'âsı zannına göre etrâfda olan dîsmanlarından bî-huzûr olup isti'ânet için olmak gerek; bu sûretde ba'zı gavâ'ili da'vet kabîlinden olacak adem-i kabûlüne ser'-i serîf cevâz virdikden sonra bey'at mâddesinden sarf-ı nazar olunarak takrîrde beyân eylediğin vechile cevâb yazıla*” deyü emr u fermân buyurulmuş olmağla mücebince sâh-ı müsârun-ileyh tarafına fakat nâme ve hediyesinin vusûlünü ve iltimâs eylediği kitâblardan Der-sa'âdetlerinde bulunanlar sefir-imûmâ-ileyhe teslîmen irsâl ve sefir-i mûmâ-ileyhin takrîren vâkı' olan ifâdâtının ecvibe-i seniyyesi sıfâhen kendüye telkîn ü tefhîm olunarak i'âde ve isbâl kılındığını mutazammın bir kıt'a cevâbnâme-i hümayûn-ı iltifât-meshûn-ı mülûkâneleri müsveddesi kaleme alınmış ve ber-vech-i müzâkere ilç-i mûmâ-ileyhe sıfâhen tefhîm olunacak cevâb dahî hîdmet-i riyâsetden ol vechile teblîğ u beyân olunarak hîn-i avdetinde teslîm olunmak üzere cevâbnâme-i hümayûn ve kitâblar dahî tehyi'e olundugu kendüye ihbâr olunmuş ise de ol vakt mevsim-i sitâ olmak hasebiyle ilç-i mûmâ-ileyh yollarda zahmet ü mesakkate dûçâr olacağından bahisle evvel-i bahârda avdet itmek üzere mevsim-i sitâ güzêrânına kadar Âsitâne-i sa'âdet-âsiyânede meks ü ikâmetini is'âr itmiş olduğundan ol vechile müsvedde-i mezkûrenin hâk-i pâ-yi hümayûnlarına takdîm ü istîzânı te'hîr birle ilç-i mûmâ-ileyh simdiye kadar Der-sa'âdetleri'nde müsâfereten ikâmet itmiş ve hattâ ol esnâda Bâb-ı Âlî'lerine bir kıt'a takrîr takdîmiyle hakkında sünûh iden eltâf-ı seniyyeden ızhâr-ı teşekkür ve eslâfına i'tâ buyurulan bogça veyâhûd bahâsının kendüye dahî ihsân buyurulmasını niyâz itmek hasebiyle emsâli kaydları ba'de'l-ihrac anlara tatbîkan Hazîne-i Âmire'lerinden münâsibi mikdâr bogça-bahâ tertîb ü i'tâ olunmuş idi. Bu def'a ilç-i mûmâ-ileyh Bâb-ı Âlî'lerine bir kıt'a takrîr takdîmiyle me'âlinde evvel ü âhir hakkında zuhûr iden eltâf-ı seniyye ve inâyet-i aliyyeden mütesekkir olarak el-hâletü hâzihî Sa'bân-ı serîfin on besinden sonra Der-sa'âdet'den avdet ve Erzurum tarîkıyla _ran tarafından ubûr ve azîmet ideceğinden bahisle _ran derûnundan emnen ve sâlimen imrârıyçün taraf-ı çâkeriden Sehzâde Abbâs Mîrzâ'ya ve Revân serdârına ve sâ'ir iktizâ idenlere tavsiyeyi hâvî mektûblar tahrîr ve i'tâ olunmasını ve zât-ı sevket-simât-ı mülûkânelerinin âsâr-ı kalem-i mu'ciz-rakam-ı sâhâneleri olarak ba'zı cevâmi'-i serîfe ve mahâll-i münîfede zînet-efzâ-yı tâk-ı imtiyâz ve fî-haddi zâtihî hüsn ve metânet ve zîbâyis-i hey'etleri resîde-i hadd-i i'câz olan elvâh-ı celîle sefir-i mûmâ-ileyhin meshûd-ı bâsıra-i ziyâret ve kemâl-i mertebe-i pesendîde-i tab'-ı rikkati olduğundan bahisle memleket-i Buhara'da Hazret-i Bahâüddîn-i Naksibend *kuddise sirruhu'lazîz* Câmi'-i Serîfi'nde hıfz ile herkes seref-i ziyâretine nâ'il ve kendüsüne dahî isâli husûsu bâ'is-i iftihâr olmak üzere isbu âsâr-ı mu'cizet-kâr-ı sehin-sâhîlerinden çend kıt'ası inâyet ü ihsân buyurulmasını niyâz ve istid'â itmiş ve bu misillü Buhara sefirlerinin hîn-i avdetlerinde ne mikdâr harc-ı râh virildiği mukaddemâ bir kıt'a varakaya su'âl olundukda, iki yüz yirmi târîhinde Der-sa'âdet'e vürûd iden Dervîs Beg nâm Buhara sefirinin hîn-i avdetinde on bes bin gurus harc-ı râh virilüp ba'dehû adem-i kifâyetinden bahisle tekrâr vâkı' olan istid'âsına mebnî tekrâr sekiz bin gurus kendüsüne ve iki bin gurus birâderine virildiği ve evvelki sene gelen Sefîr Mîrzâ Yûsuf'un bu tarafda vefâtı cihetiyle fakat müte'allikâtına olarak cem'an dört bin iki yüz elli gurus harc-ı râh i'tâ kılındığı der-kenâr olunmuş olduğundan zikr olunan nâme-i hümayûnları müsveddesi ve tedârük ü tehyi'e olunan kitâbların defteri ve sefir-i mûmâ-ileyhin bu def'a virdiği takrîri ve harc-ı râh husûsuna dâ'ir beyâz üzerine ihrac olunan Basmuhâsebe der-kenârı manzûr-ı hümayûn-ı mülûkâneleri buyurulmak için arz u takdîm kılınmagn müsvedde-i merkûmenin sebk ü ibâresi ve sefir-i mûmâ-ileyhin oğluyla mevcûd-ı ma'iyyeti olan çend nefer tâbi'lerine iktizâsına göre taksîm

olunmak üzere sâbıkına nazaran cümlesiyçün on bes bin gurus harc-ı râh tertîbi muvâfık-ı irâde-i seniyye-i mülûkâneleri buyurulur ise nâme-i hümâyûnları ol vechile tebyîz ve ber-mu'tâd techîz birle üzeri çâker-i kemînelerinde olan mühr-i hümâyûn-ı sevket-makrûn-ı sâhâneleriyle ba'de'l-hatm bir gün tahsîsıyla ilçi-i mûmâ-ileyh min-gayri resmin Bâb-ı Âfîleri'ne celb olunarak tehyi'e olunan kitâblar ile berâber kendüye teslim ve tertîb kılınan harc-ı râh dahı i'tâ olunacağı ve Erzurum üzerinden azîmet idecegine binâ'en iktizâ iden yol emri ısdâr ve re's-i hudûda kadar ma'iyetine mihmândâr yollu bir nefer tatar ta'yîn ve tisyâr ve istid'âsı vechile _ran tarafından emnen ve sâlimen imrârıyçün taraf-ı çâkerîden Revân serdârına ve Sehzâde Abbâs Mîrzâ'ya ve sâ'ire iktizâsına göre tavsiyenâmeler tahrîr ve Buhara hâkimi müsârun-ileyhin ve Vezîri Muhammed Hân'ın makâm-ı Sadâret'e yazmış oldukları mektûblarına dahı nâme-i hümâyûn-ı mülûkâneleri me'âline tatbîkan taraf-ı çâkerîden iktizâsı vechile cevâbnâmeler tastîr olunacağı ve sefir-i mûmâ-ileyhe hîn-i vürûdundan berü cânib-i mîrîden virilmekte olan ta'yînât vakt-i azîmetinde kat' olunmak üzere bâ-buyruldu defterdâr efendi kullarına havâle kılınacağı ve ilçi-i mûmâ-ileyhin Buhara'ya li-ecli'l-îsâl âsâr-ı kalem-i ma'âlî-tev'em-i sehin-sâhîleri olmak üzere istid'â eylediği elvâh-ı celîle husûsu dahı mutlakâ irâde-i seniyye-i mülûkânelerine menût hâlâtdan idüğü muhât-ı ilm-i âfîleri buyruldukda

emr u fermân sevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü veliyy-i ni'metim efendim pâdisâhım hazretlerindir.

Hicri: (1235) / Miladi: (1820)

BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 656/32089-A.

بجاریان جانب شما شده و بکرمی فریاد ما دست و پا قطع خوف و در سینه فحاشه تعبیر و نور بیدار و اسم نیک مفرغ بودانه امانت و خدایا طرفه
مبارک فایده که ایام بود حضرت شاهانیه تقدیم او دانه عظیم نیک شریف سیر

بعد از اقبای
بوده اتم برادریم برحوم جمیع خانه فرغانه و لا بانیم حدود در سینه فحاشه تعبیر و نور بیدار و اسم نیک مفرغ بودانه امانت و خدایا طرفه
خانه عجبی ام بعه فانی بر فرجام ایم عهد تقاضه و ایضا خلاصه و فادایان امر او راهیه ابراهیم ضلع و امور مملکت منوسه و سخن ابراهیم اسام
برادریم شایسته ارکان دارالافتاء ایامه اولیفته نه عالم کمال فرستی غممت باو فرغانه مملکتی جانبیه اطلاع بیدار تسلط و نقدی ابرار علماء و فضلا و سایر کرام
و اجده شایسته حقیرتک ابراهیم معاندت نار و او فقارت و بعه بیعت و خلاف شرع عتیقه حاله که کند و سته عارت ایامه اولیفته بنا بود کیفیت بی لرینه
موجب نای غرت رینه و حینت و با عت زور و شجاعت اوله که مولاک متعال حضرت نیک عونه و غایتی و اصفیای قریه و ده بقدر فحاشه نیک رضی غرت و فایده
عدا و زبیه نجوم و انعام و درت فیه طرفه افسار و انتقام اوله زنده کرامه الملائک العلم مالک مورد و در منزل الواسع و نوبت بایتم تا و لا یستیکند
و استیجاب و او ترا و در سینه فحاشه و ترکستان قدر آورد دست ضلع و خیر و اولیاده بودانه با لجه عشاق و قبایض رضی بطبع و اطاعتیکه اولیفته
الحاکم مولاک معال حضرت شایسته و در کار کاف رعایا و بابا و عماره فقر و ضعیف حضرت بقدرا مکانه همه سعوت و غلالت اولیفته و بود اولیاده
بعه بلاد و سینه تسلط ایامه اوله فیه کفره بعه رضی با محاربه فضل ابراهیم دروغ و اولیاده رعایا و ایضا لایله حضرت نیکه از بره اشغال اولیفته در وزیر
اراده عافیه زنده بودانه مالک و ارض حایره التوله و کومه و با قوت و جود و حکم و فلاح و ساز بوشه و شیرین معدنیک این خود را و لوبی حضرت
شهرت بکلامه و ملک ایامه و در مشهور در فقط بود قدر معادله فتن بیور و تقربیه و افرجه مقدر معنی خیر و اولیفته فحاشه که ایامه بود ساهاه با لجه
صاخره اولیک و اولیاده حضرت با زنده فحاشه که ضواله سبانه سفا نه محمود خانه با شراه و جعل المینه شواه حضرت نیک برادریم سوخ محمد علییاده حضرت
لطف و عاطفت سینه شاهانری بیدریغ جوریی شلو ذات مرا حسمان شهنشاه نیک حوه عا جوده و فحاشه در ارضه ضلع فحاشه شایسته بودیم رضی
ایچا اوج رض معادله فتن بیور استارح بودانه تعبیه و اعزانه مساعده سینه شهنشاه نیک از نالی بویله سینه عجله زنده و بود اولیاده سینه افرانیه
قدیمی و اکو یامه صادره الجنان زنده و فضا بمانا کالاته اکتسابه عجب روزی بدک انلا با لجه اشتیاقه بنا شیخ شریف رضی و از و بنیدم اولیاده اعزانه فحاشه
و حضورها بود ساهاه حرم اولیاده برعد و حضرت شریف رضی تقدیم اولیاده سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه
و عطف حضرت شاهانری از فحاشه حیوانیه رعایا ایامه نیک اسامیم بجه کینه لرینه رهیم ساهاه و انخار بیور مددی استیاده یکله زنده

سایح

تاریخ
(1257)
۹۹۰

خونده سفیری زاهد خواجه کلا و اهل بیت اولاد و مالکانه نک صورت بد

خاکسایان بونه حضرت ماکانه به خورنده جان همواره حضرت بون برودن تقدیم اینک نام رسیده بصره خصوص ذابنه بکونک نشاها افاده سه حواله
 بولایت بجز اینک امانه واستدعا کند در دیار بجز سوزن الیکه مومنی نام دینی بنم خاتونک زبکند اولاد و مالکان بطریق جارا
 در طریق صیه ما جیه در طریق دوسم طریق اینه جاز اینه و افاضل اوزره اولوب جیه ما جیه دین اوزرنه دارالویرم جیه به قیام بروب طریق
 حاله کند و دستینه خارجه جاز اتمام عادت مسخره سفیر حتی کاشف و صفا و ساز دین شریکینارک ضبطه اکره غوغا زنیغ و غیره
 اکره حاکم شیخ بنم طرف زری نصب اولوب و صفا جیه بهرینه خارجه دفع میو دیران بر صوفه اقره دین و بر آنچه در رسم دین صحت مدینه و غیره
 رسته قیام عاقل قوز کور بوزره و صفا خانانین اقره و ساز جیه اینه کند طرفه جلب و بصدای بنم خارجه اطعمه ایوب نکا ندی دیرلر و بصدای
 هیچ طرف میل انبیب کند و با سرب کوزر و بکله ذابک دین رسته قیام عاقل نقوی کرا بولوندر نه مقداری خانه خیزلر و نه قدری دوسیه دولته نام اولوب
 و نه مقداری کند و با سینه دولر و لیش ادرسه مقدم خورنده بکری کونک سادوم برکت نام جولان باشند دوسیه اولوب بر لیاقت ایدر نه طرفه
 طرفه عسکریه بقیستی لکیم دوسیه عسکری طرفه دفع ایشری ایدی شوری نه حاله در دیو سؤلده و سه قیام عاقل نقوی و خارجه
 دوسیه دولته نه مقداری تابع اولوب و نه قدری کند و با سینه اولاد دین خاتونک کدر و نکا اظهانه بقیصه ارم کند شرح ایدی اشته معلوم کولده
 اول اول جمله دوسیه لویه بقیصه ایدی دیو امدوند اینست جاز رسم و ایدر اظهانه سوار اولوب بیارده کی اولدینست و مقابله با ملل شرط ایدر کند
 محدودی دفع اکره اسبابه نشین لازم کند و کنت و بنم عسکریه صلی سوار اولوب بیارده کی اولدینست و مقابله با ملل شرط ایدر کند
 بر قیام سیم و نه و هندی سادوم کلونه معاکرم خانه واسطه در لایله اوزره یا اصفی اوزره بیارده و طویجی قلعینه شروع اوشم ابرم جیه انبیب
 الحاله هذه استکلیبه بانویونه بیارده نظری بشیور و طایفه جیش طوی اودا بکی نظریه رسیده اولوب انبیب ساه هفتت هلاک ایدی
 انبیب کند و کوزر نماید بر دین عسکرک تعلیم اکلین فاعده کی اوزره اولوب خاتونک انبیب اوزر طرف انبیب ساه هفتت هلاک ایدی
 و ایدی سوار و ایدی طویجی قلعینی ایدی ارساله عنایه بویوه و کور و کله اوزره یا اصفی اوزره سوار و طویجی قلعینه و ساز صیب و ساز دوز
 طبع ایشری اولدینست کتا باردم بر سخته اساه بویوسی تا با خارجه اولدینست و ساز دوز ساه ستریکان سلاطین قطع رسته و کسب لغز انبیب استحقاقی
 و شاه لهارده ملک اوزره بقیصه و بنده کوشک بولر دینی بری کرسنه با لغز اولوب ساه ستریکان سلاطین قطع رسته و کسب لغز انبیب استحقاقی
 اولدینست ناره لهارده معدن غولت ساه اوزره کافه ملک قضا و رسته قیامه قازقه و رسته ایدی قزیه خاتونک انبیب ساه ستریکان سلاطین قطع رسته و کسب لغز انبیب استحقاقی
 و بوسله اینه هیچ طرفه اطاعتی اولدینست کند و با سینه اولاد ایلات خاندانیه نصیحت و اوقی اوزره اطاعته کجوت اینه سلت اعلامه قیام
 انجار قلعینه رسته لطف و رحمت سوار ایدی اوزانی بویوسی تا با اوزر ایدی باشند فقط با علوم و دلی ایدم اولاد و جوامع فاده ستریکان
 دین ایلر ضایع شیب و عنایتیه سوزر و کجام بویوسی استدا و انبیب سفیری بولرک نشاها نصیر و افاده ستریکان معلوم
 انبیب باقی اسرو قزانه حضرت عمر اویس کور

HAT 781/36565-A

HAT. 0781

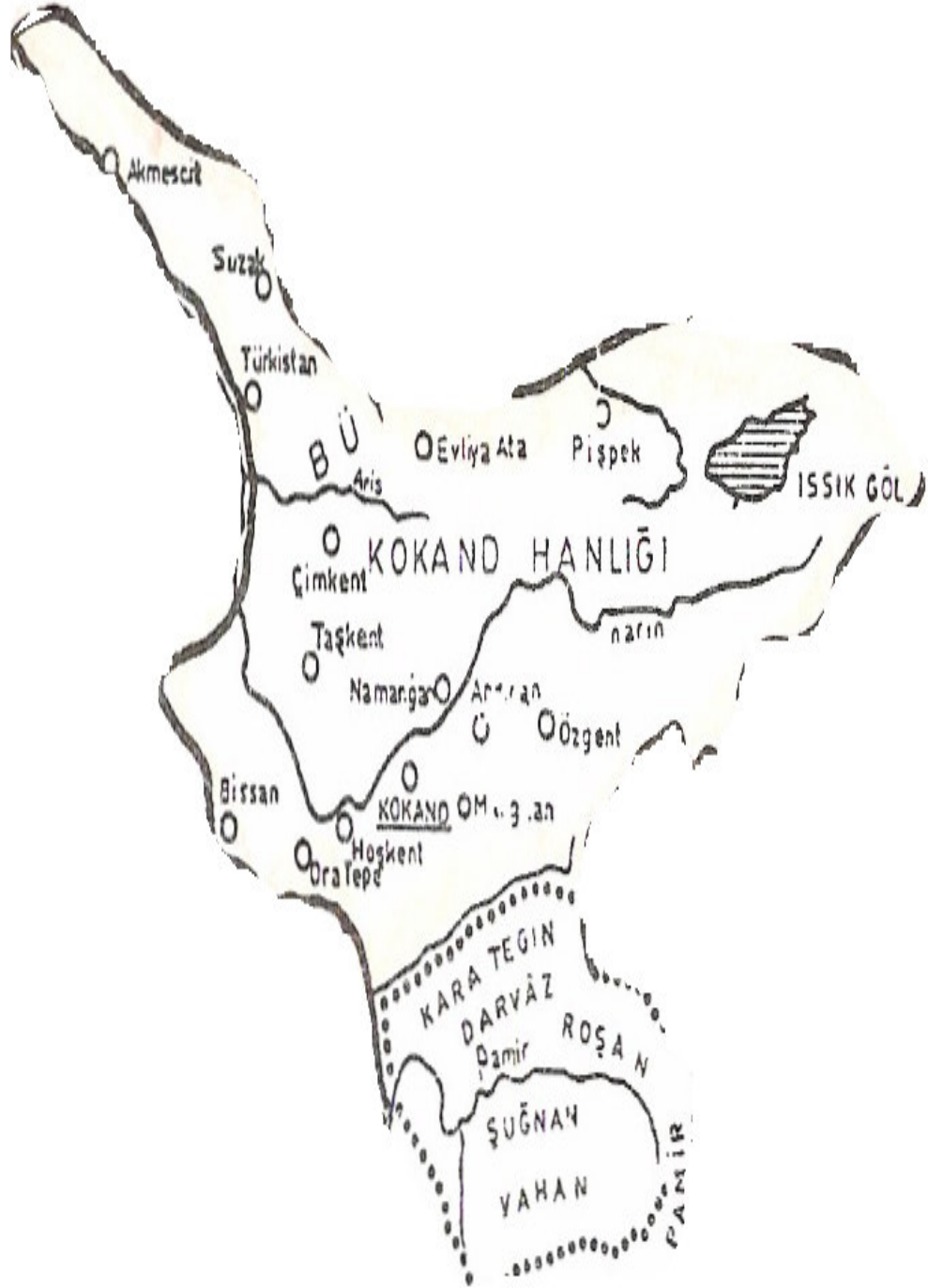

سید الشهدا

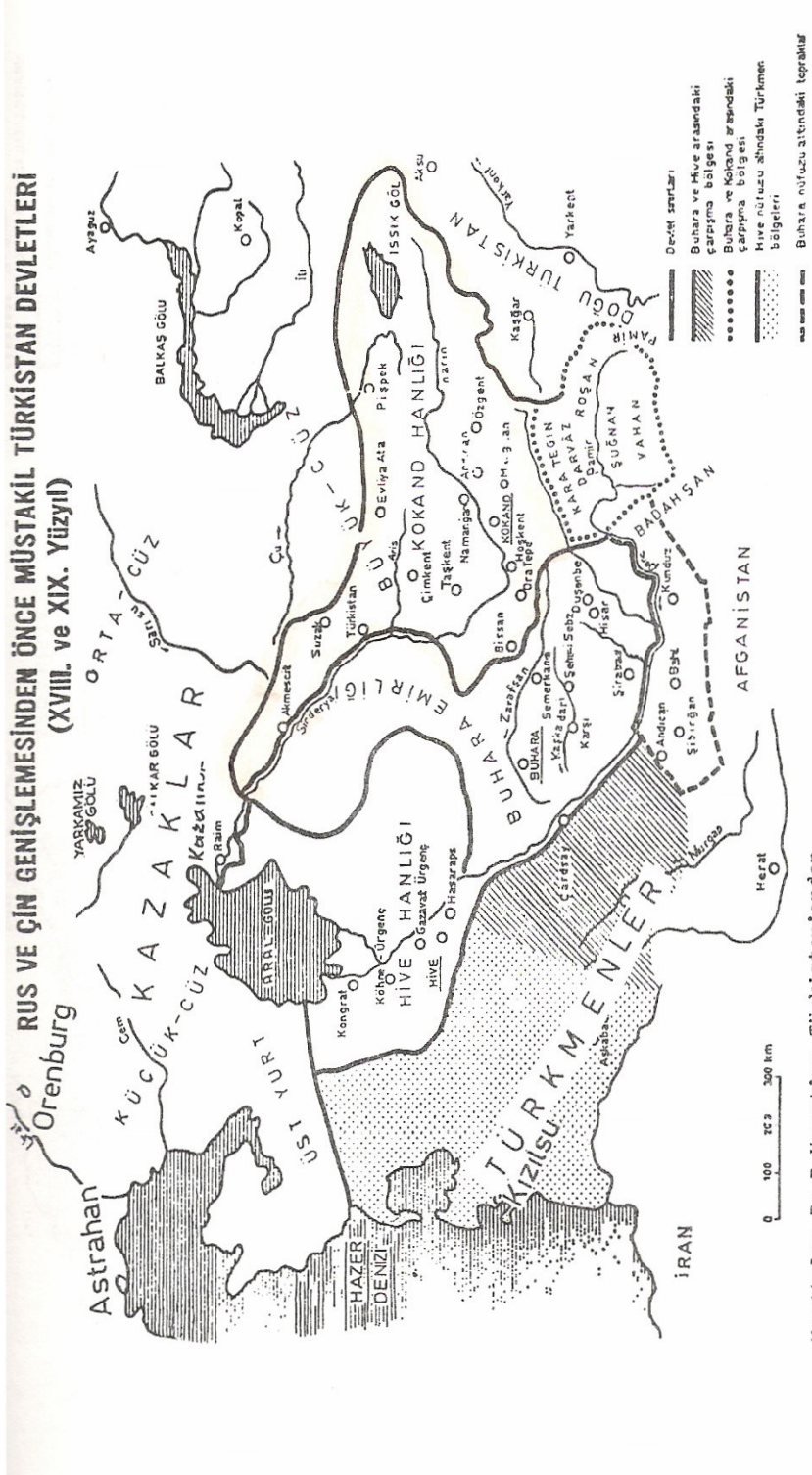
اصول در بیان

ماله نظر حضرت ابو جعفر علیه السلام در ارض خضربه
 خود سخن است و در آن اذنی مدینه فرزند یکی از یقین مدینه فرزند ابی ماه ده
 خدمت سرور خانه مدینه امجدی در خدمت اشعری و اندلسی و کوفی و حجازی و غیره که در
 بودند خدمت و یکی مبارک عزیزی بغدادی سینه در کوفه و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی
 بود از خدمت بر او است و مدینه خدمت کوفی حلاله در یک حد حضرت زین عقیله و کوفی
 او زین العابدین عزیمت در کوفه و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی
 حضرت زین عقیله و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی
 موقوفه در کوفه و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی
 بوش و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی
 همدان و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی و کوفی

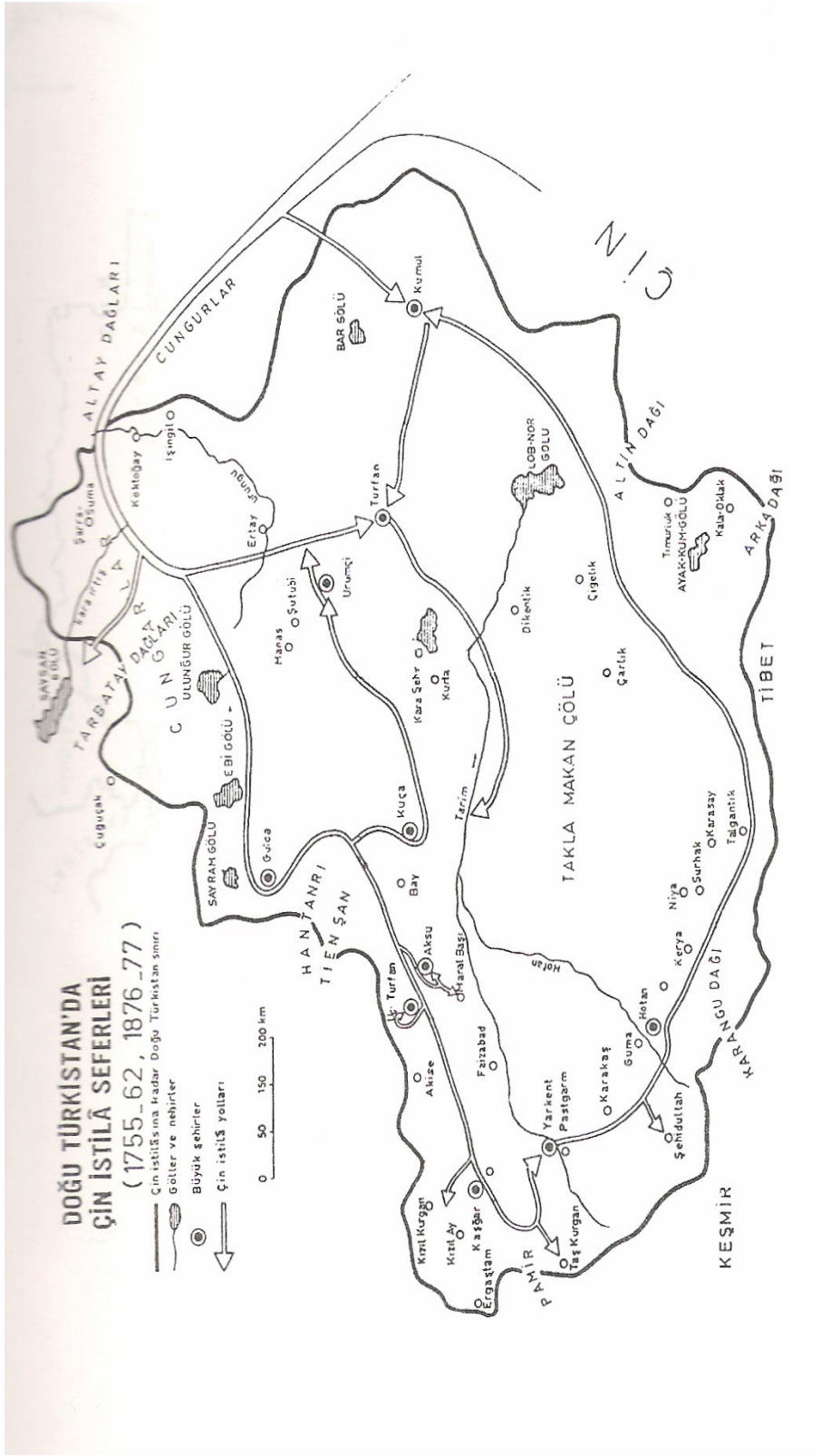
HARİTALAR

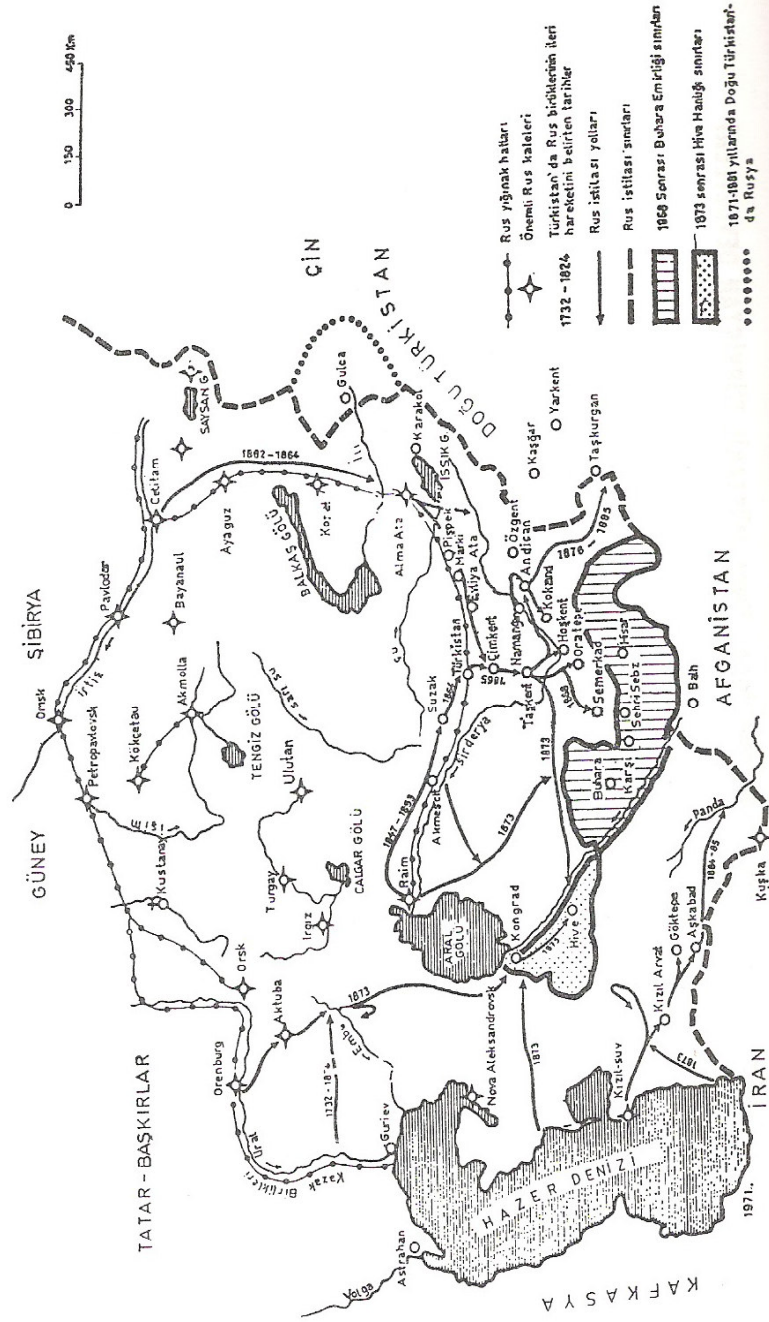
I. Kokand Hanlığı'nın Rusya işgali öncesindeki siyasî ve coğrafi durumu.

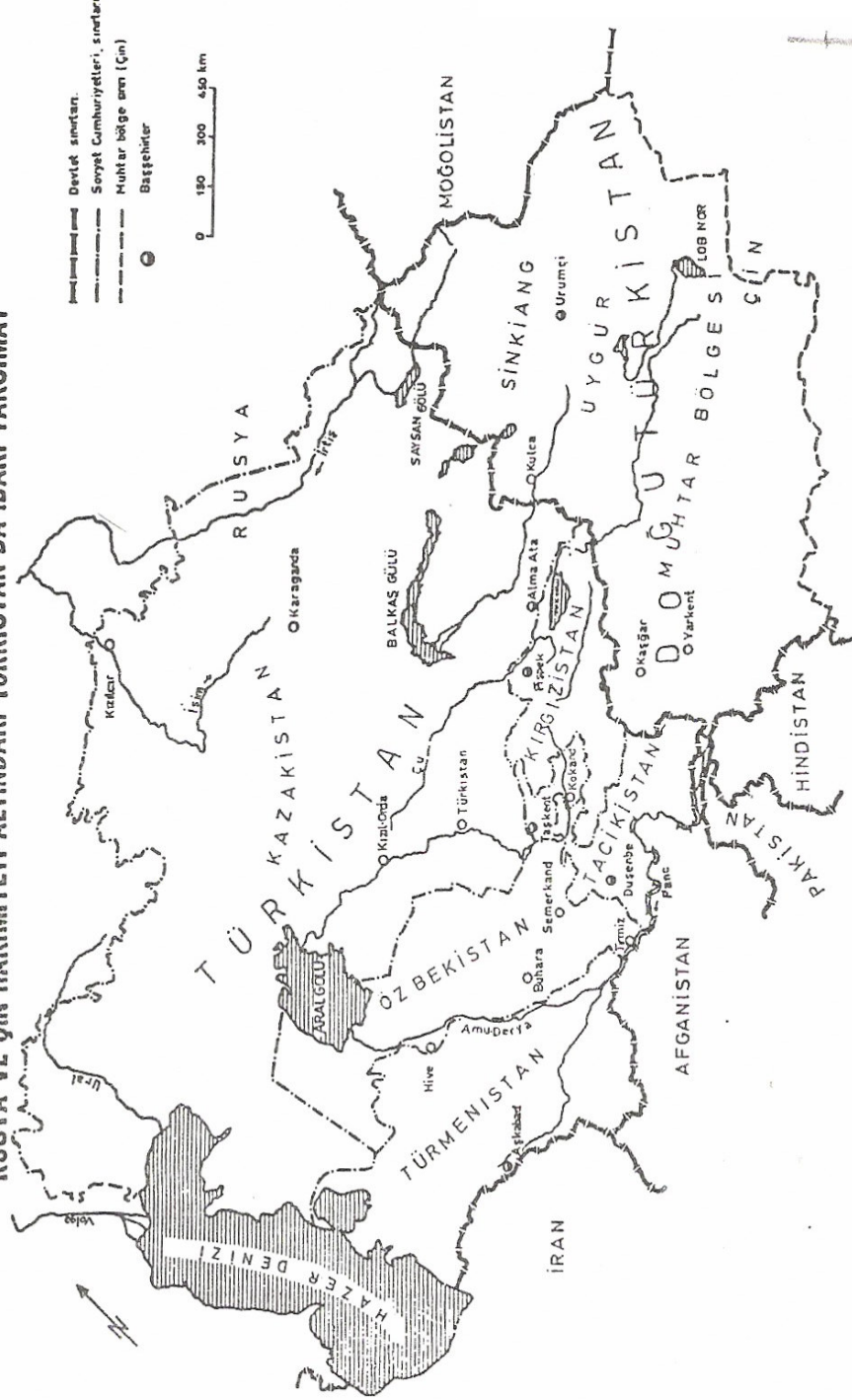
Haritalar, Dr. B. Hayit'in Türkistan'ından alınıp geliştirilmiştir.

TÜRKİSTAN'A KARŞI RUS SALDIRI YOLLARI (XVIII. Yüzyılın Başında Kuzey'de — XIX. Yüzyılın Sonunda Güney'de)

RUSYA VE ÇİN HAKİMİYETİ ALTINDAKİ TÜRKİSTAN'DA İDARİ TAKSİMAT

HOKAND HANLIĞI ŞECERESİ

- Şahruh İbn Aşur Kul Han (1700/1710-1721)
- Abdurrahman Han (1721-1739)
- Abdulkerim Han (1739-1746)
- İrdan (Erdene) Han (1746-1770)
- Süleyman Han (1770-1778)
- Sultan Han (1778)
- Narbuta Han (1778-1798)
- Alim Han (1798-1809)
- Muhammed Ömer Han (1809-1822)
- Muhammed Ali Han (1822-1842)
- Şir Ali Han (1842-1845)
- Murat Han (1845)
- Muhammed Hudâyar Han (1845-1858)
- Muhammed Molla Ali Bey (1858-1862)
- Şah Murat Han (1862)
- Muhammed Hudâyar Han (1862-1863)
- Muhammed Sultan Han (1863-1866)
- Muhammed Hudâyar Han (1866-1875)
- Nasruddin Han (1875)
- Polat Han (1875-1876)

HOKAND HANLIĞI TARAFINDAN OSMANLI DEVLETİ, DİĞER DEVLETLER VEYA HANLIKLARA GÖNDERİLMİŞ BULUNAN ELÇİLERİN LİSTESİ

Sıra No	Adı	Tarihi	Hangi Han tarafından gönderildiği	Nereye gönderildiği	Memuriyeti
1	? ²⁸⁷	H. 1228 M. 1812	Muhammed Ömer Han (1809-1822)	Rusya	Rusya ile diplomatik ilişkiyi başlatmak ve kendisinin Hanlığa geçtiğini bildirmek için gönderilmiştir. ²⁸⁸
2	Elhac Seyyid Kurban Efendi	H. 1235 M. 1819		İstanbul	Hokand Hanı'nın biat mektubununun teslim için gelmiştir.
3	Kasım Bey (Ömer Han'ın dayısı) ²⁸⁹	?	?	?	?
4	Bahadır Han (Başvezir)	H. 1250 M. 1834	Muhammed Ali Han (1822-1842)	İstanbul	Hacc ibadetini yapmak üzere gelmiştir.
5	Kadı İranzür ve Abdurrahman ²⁹⁰	H. 1242 M. 1835		İstanbul	Hokand Hanı'nın Nâme-i Hümâyûn ve hediyesini takdim etmek üzere gönderilmiştir.

²⁸⁷ Kayıtlarda elçinin adına rastlanmamıştır.

²⁸⁸ 1812 yılında Rusya'ya gönderilen bu Hokand elçisinin dönmesi üzerine, 1813 yılında îade-i ziyaret mahiyetinde Rusya, Hokand'a bir elçisini göndermiştir.

²⁸⁹ Elhac Kurban Efendi'nin memleketine dönmesi sonrasında Ömer Han'ın İstanbul'a göndermeyi düşündüğü elçisidir. Bunun için bkz. Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 36547. Ancak Kasım Bey ile ilgili, kayıtlarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

6	Muhammed Zahid Hoca	H. 1254 M. 1837		İstanbul	Hokand Hanı'nın yazdığı Nâme-i Hümâyûn teslimi, ülkesinde vuku bulan gelişmeleri aktarmak ve ordusunun eğitimi için yardım talep etmiştir.
7	Mehmet Şerif ²⁹¹	H. 1254 M. 1837		İstanbul	Hokand Hanı'nın taleplerini Pâdişâh'a bildirmek için gelmiştir.
8	?	H. 1858 M. 1842		Buhâra	Hokand'ın işgali üzerine, Buhâra Emiri'nin istediği şartlarda antlaşma imzalama talebini iletme üzere gönderilmiştir.
9	Hacı Eyüp Mirza	H. 1261 M. 1845	Hudâyar Han (1845-1858)	İstanbul	Hacc ibadetini yapmak üzere gelmiştir.
01	Hacı Ruzi Bey	H. 1262 M. 1846		İstanbul	Hudâyar Han'ın Pâdişâh'a bağlılığını ifade etmek ve ülkesinin başına gelenleri bildirmek, ardından Hacc ibadetini yapmak için gelmiştir.
11	Sadık Bey ²⁹³	H. 1264 M. 1845		İstanbul	Hacc ibadetini yapmak üzere gelmiştir.
	Hacı Mehmet	H. 1264		İstanbul	Kudüs'te bulunan

²⁹⁰ Kadı İrânzûr ve Abdurrahman isimli elçiler, Zâhid Hoca'nın getirdiği mektupta geçtiği üzere, kendisinden önce Dersaadet'e gönderilmiş ancak İran nahiyelerinin birinde dâr-ı bekâyâ irtihal etmişlerdir. Bunun için bkz., Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 656/32089/A.

²⁹¹ Hokand Hâkiminin Veziridir. Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ın Nâme-i Hümâyûn'unu II. Mahmud'a (1808-1839) sunmuştur. Bunun için bkz. Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 657/32100/C.

²⁹² Sefirin ismi, kayıtlarda bulunamamıştır.

²⁹³ Hacı Ruzi Bey'in yanında gelmiştir.

12	ve Hacı Zekeriya	M. 1848			Tarikat-ı Nakşiyîye'den olan bu şeyhler, Hicaz'a gitmek maksadıyla Sayda Valisine vermek üzere şukka talep etmişlerdir.
13	Nurullah Efendi	H. 1266 M. 1850		İstanbul	Hacc ibadetini yapmak üzere gelmiştir
14	Alaaddin Efendi	H. 1267 M. 1851		İstanbul	Hacc ibadetini yapmak üzere gelmiştir
15	Elhac Hacı Kurban Efendi	H. 1269 M. 1853		İstanbul	Bu ikinci seferinde Hacc ibadetini yapmak için gelmiştir.
16	Mehmet Yunus Efendi	H. 1277 M. 1861		İstanbul	Hacc ibadetini yapmak üzere gelmiştir.
17	Hacı Mirza Abdurrahman (Abdurraci) Can	H. 1276 M. 1860	Molla Ali Han (1858-1862)	İstanbul	Hacc ibadetini yapmak üzere gelmiştir.
18	Seyyid Mahmud Han	H. 1278 M. 1862		İstanbul	Sefâret-i Mahsûsâ (özel sefir) ile Ali Han'ın Hokand tahtına oturduğunun ve ülkesinde vuku bulan gelişmelerin bilgisini aktarmak için gönderilmiştir.
19	Seyyid Yakub Han	H. 1281 M. 1864	Seyyid Muhammed Sultan	İstanbul	Hanlığın içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtarılması ve bu hususta yardım talebini

			(1863-1866)		bildirmek için gönderilmiştir.
20	Eşik ağası Lütfullah Efendi ²⁹⁴	H. 1281 M. 1864		İstanbul	Seyyid Yakûp Han Töre ile birlikte II. Sefir olarak gelmiştir.
21	Hâce Beg İshak Agasi	H. 1282 M. 1865		Hindistan İngiliz Vâililiğine	Hokand'ın Rus işgaline uğraması sebebiyle yardım talebinde bulunmak üzere gönderilmiştir.
22	Seyyid Muzaffer Han	H. 1292 M. 1875	Hudâyar Han (1866-1875)	İstanbul	Hacc ibadetini yapmak üzere gelmiştir

²⁹⁴ Seyyid Yakûp Han Töre'nin maiyyetinde bulunan elçilerden birisidir.

HOKAND HANLIĞI'NIN ÖNEMLİ OLAYLARININ KRONOLOJİSİ

1500 - Buhâra (Özbek) Devleti'nin Muhammed Şeybânî Han tarafından kuruluşu.

1515 - Buhâra (Özbek) hükümdarı Köküncü Han'ın Yavuz Sultan Selim'e elçi ve mektup göndererek Şîilere karşı zaferini kutlaması.

1516 - Yavuz Sultan Selim'in Köküncü Han'a cevap vermesi.

1588 - Osmanlı Devleti'nin, İran ile arasının yeniden açılması üzerine Buhâra hükümdarı II. Abdullah Han'a mektup göndermesi ve Şîi düşmana karşı müşterek hareket edilmesi teklifinde bulunması, bu ricanın II. Abdullah Han tarafından kabul edilmesi.

1700 - Hokand Hanlığı'nın kurulması

1742 - Sibirya'nın Ruslar tarafından işgalinin tamamlanması.

1774 - Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın Rus nüfûzuna terk edilmesi.

1783 - Rusların Kırım'ı işgal ve ilhâk etmesi.

1786 - Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı Rusların elinden kurtarma gayretleri ve bu maksatla Türkistan Müslümanlarına mektuplar göndermesi ve bununla da yetinmeyip Alemdar Mehmed Said Ağa'yı elçi olarak Buhâra'ya göndermesi.

1820 - Buhâra hükümdarının İstanbul'a elçiler gönderip biat ettiğini bildirmesini öğrenen Hokand Hanı Seyyid Muhammed Ömer Han, Elhac Seyyid Kurban Efendi'yi göndererek kendisinin de da biat ettiğini bildirmesi.

1831 - İngiliz Dr. Wolw'un Merv ve Buhâra'yı ziyareti.

1832 - İngiliz A. Burnes'in Kâbil, Buhâra ve Merv'i ziyareti.

1834 - Rusların Buhâra'ya bir elçilik heyeti göndermeleri ve Nasrullah Han'ı Hokand ve Hîve'ye karşı kışkırtması.

1841 - İngilizler, Hîve, Hokand ve Buhâra Hanlıkları arasındaki ihtilafı halletmek maksadıyla Yüzbaşı Conolly'yi Hîve ve Hokand'a, Albay Stoddart'ı da Buhâra'ya gönderdiler.

1841 - Nasrullah Han, Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'yi casus diye hapsedirir, bir müddet sonra da Osmanlı hükümetinin ricasına rağmen onları idam ettirir.

1842 - Nasrullah Han'ın, komşusu Hokand Hanlığına aniden hücumu ve hükümdar Muhammed Ali Han'ı ve ulemayı idam ettirmesi.

1844 - Hudâyar Han'ın Hokand tahtına çıkması ve Nasrullah Han'ın Hokand'a tecavüzünü Osmanlı'ya şikayet etmesi.

1858 - Rus hükümeti, Kırım mağlubiyetinden sonra Türkistan cihetinde istilalara girişmek maksadıyla, Albay İgnatiyev'i Hîve ve Buhâra'ya gönderir. İgnatiyev, Türkistan Hanlıklarının nasıl işgal edileceğini gösteren bir raporu hükümetine sunar.

1859 - Rusların Hazar'ın Doğu sahillerini işgali.

1864 - Rus Hâriciye Vekili Gorbaçov'un, Rusya'nın Türkistan cihetinde yapacağı istilaları mazur göstermeye çalışan meşhur deklarasyonunu açıklaması.

1864 - Hokand Hanlığı'na ait Evliya-Ata, Türkistan ve Çimkent kalelerinin Ruslar tarafından işgal edilmesi ve böylece Rusya'nın Hokand'a harp ilan etmesi.

1865 - Âlim-Kul kumandasındaki Hokand ordusunun Ruslara yenilmesi ve Taşkent'in Rus işgaline uğraması. Dolayısıyla Hokand Hanlığı'nın işgal edilmesi.

1865 - Hokand Han'ı Seyyid Sultan'ın askeri yardım için Seyyid Yakûp Han Töre'yi İstanbul'a, arabuluculuk yapması için Hâce Beg İshak Agasi'yi ise Hindistan İngiliz Vâliliğine göndermesi.

1865 - Buhâra Hanı Muzaffereddin'in Taşkent ve Hokand'ın işgalini protesto için Rus Çarı nezdinde gönderdiği elçisini Rus işgal kuvvetlerinin tutuklaması.

1867 - Rus hükümetinin, Türkistan'da işgal edilen bölgeleri içine alan bir "Türkistan Umûmi Vâliliği" kurduğunu ve vâliliğe de General Von Kaufman'ı getirdiğini açıklaması.

1868 - Kaufman kumandasındaki Rus kuvvetlerinin Buhâra ordusuna saldırması ve kati zafer kazanması. Bunun sonucunda Buhâra'yı mecburi bir sulha zorlaması, ağır tazminat istemesi.

1873 - Rusların Hîve Hanlığı'na hücum etmesi. Sonuçta Hîve'nin işgal edilmesi ve şehri müdafaa eden Yamud Türkmenlerinin katledilmesi.

1873 - Kâşgar Emîri Yakûp Han'ın Osmanlı Devleti'ne başvurarak silah ve askeri yardım istemesi.

1874 - Osmanlı hükümetinin Kâşgar Emîrinin ricasını yerine getirmesi ve Yakûp Han'ın Osmanlı hâkimiyetine girdiğini bildirmesi.

1877 - Yakûp Han'ın aniden ölümü ve oğulları arasında taht kavgasının çıkması ve bunu fırsat bilen Çinlilerin ülkeyi işgal etmeleri.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV VESİKALARI

A. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

I. M. Cevdet Hâriciye nr.; 6/282, 25/2246, 30/1389, 45/2098, 46/2256, 46/2258, 93/4637, 114/5699, 85/4235, 102/5087, 47/2301, 61/3009, 48/2389, 129/6424, 1/48, 160/7954, 45/2246, 181/9003, 8291, 1098, 166/8291.

II. Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi, nr., 781/36553, 1352/52817, 781/36563, 657/32100, 657/32100/A,B,C,D,E,G-N, 656/32089/A, 656/32089, 781/36565, 781/36566, 681/33181, 681/33181/A, 781/36572, 781/36565/A, 781/36550, 681/33181/A, 472/23101, 781/36564, 1397/56118, 1397/56129, 1398/56206, 36579.

III. Nâme-i Hümâyûn Defterleri, nr., 4, 5, 10, 11/253.

IV. İrâde Tasnifi, Hâriciye, nr: 6/282, 30/1389, 45/2098, 45/2101, 47/2258, 46/2206-2, 47/2258, 53/2519, 173/9441, 177/9757, 186/10348, 192/10791, 193/10890, 194/10956, 194/10984, 215/12493, 217/12583, 233/13785, 327/21154.

V. İrâde Tasnifi, Dâhiliye, nr., 492/33324, 539/37468, 560/38891, 588/40902, 713/49880.

VI. İ.MMS Tasnifi, nr., 33/1340.

VII. İ.MVL: Tasnifi, nr., 249/9114, 254/9430.

VIII. A.)AMD. Tasnifi, nr., 4/11, 4/96, 19/89, 92/81.

IX. A.)DVN Tasnifi, nr., 99/66.

- X. A.)DVN.DVE. Tasnifi, nr., 11/41.
- XI. A.)MKT.Tasnifi, nr., 136/73, 136/97, 138/1, 148/42, 149/18, 160/16.
- XII. A.)MKT.NZD. Tasnifi, nr., 69/24, 30/27, 31/6, 46/68, 14/14, 319/43, 397/15.
- XIII. A.)MKT.MHM. Tasnifi, nr., 761/24, 437/71, 199/73, 72/4, 21/33, 376/93, 367/68, 347/77, 333/99, 431/82.
- XIV. A.)MKT.UM. Tasnifi, nr., 440/5, 443/78, 111/47.
- XV. A.)MKT.MVL. Tasnifi, nr., 58/73-20.
- XVI. DH.MKT. Tasnifi, nr., 2617/5.
- XVII. DH. EUM. ECB. Tasnifi, nr., 20/36.
- XVIII. HR.MKT. Tasnifi, nr., 24/50, 54/40.
- XIX. HR.SYS. Tasnifi, nr., 4/2, 4/3, 4/14, 4/17, 4/34.
- XX. HR.TO. Tasnifi, nr., 447/1, 447/87, 366/26.
- XXI. MV. Tasnifi, nr., 141/72.
- XXII. ZB. Tasnifi, nr., 382/87, 430/84.

B. TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ

Evrâk Nr., 6515, 8332, 8358 i, E. 8358, E. 5805, E. 5489.

C. TOPKAPI SARAYI MÜZESİ KÜTÜPHANESİ

Revan Kitaplığı, nr. 1958, 104-108-b; 1958, 108 b-11b; 1958, 156 a -158 a.

D. NEŞREDİLMİŞ VESİKALAR

Ahmet Feridun Bey; *Münşeâtü's-Selâtin*, İstanbul, 1275

Orhunlu, C.; *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhisler (1597-1607)*, İstanbul, 1970.

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, T.C. Başbakanlık, Ankara, 1992.

E. KAYNAK ESERLER

Ahmed Cevdet Paşa, *Cevdet Tarihi*, İstanbul, 1309.

Ahmet Lütü Efendi, *Tarih-i Lütfî*, İstanbul, 1328.

Hammer, J. Von; *Devlet-i Osmâniyye* (Tercüme Mehmet Ata), İstanbul, 1332.

H. H. Howorth, *History of the Mongols From th to 19 th Century Part. I. The Mongol Proper and the Kalmuks*, Londra, 1876.

et-Taberi, Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr, *Tarîhu'l-Umemi vel-Mülük*, Tahkik M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1967.

F. İNCELEME VE ARAŞTIRMALAR

Alpargu, Mehmet; “**Türkistan Hanlıkları: Buhâra Özbek ve Hokand Hanlığı**”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002.

Arat, R. Rahmeti; “**Kâşgar**”, *İA*, İstanbul, 1988

Arkun, Yılmaz; *Türkistan Milli Mücadelesi ve Hokand Cumhuriyeti*, Bitirme Tezi, İ. Ü. Edb. Fak. Tarih Bölümü, İstanbul, 1977.

Asrar, Ahmet; *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin Dini Siyaseti ve İslam Âlemi*, İstanbul, 1972.

Âtîf, Mehmet; *Kâşgar Tarihi*, Hz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Kırıkkale, 1998.

Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.

_____ *“Türkistan”*, İA, İstanbul, 1988

_____ *“Hârezmşâh”*, İA, İstanbul, 1988.

_____ *“Hokand”*, İA, İstanbul, 1988

Berayan, William C.; *Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti*, New York, 1971.

Braudel, Fernand; *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul, 1990.

Çandarlıoğlu, Gülçin; *“Çin: Tarih”*, DİA, İstanbul, 1993.

Çoyakoğlu, Mustafa; *“Hokand Muhtariyeti Hakkında”*, *Yeni Türkistan Dergisi*, İstanbul, 1927.

Gökbilgin, Tayyip; *“Süleyman I”*, İA, İstanbul, 1988.

Gündoğdu, Abdullah; *“Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti”*, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara 1999.

_____ *“Türkiye ile Türk Dünyası Arasındaki Münâsebetlerin Tarihi Arka Planı”*, *Yeni Türkiye Dergisi*, Ankara, Mayıs-Haziran, 1997.

Hitchins, Keith; “**Kâşgar**”, *DİA*, Ankara, 2002.

İnalcık, Halil; “**Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü, 1569**”, *Belleten Dergisi*, İstanbul, 12/46 (1948).

Kırzıoğlu, Fahrettin; *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1976.

Kitapçı, Zekeriya; *Türkistan’da İslamiyet ve Türkler*, Konya, 1996.

_____ “**Kuteybe b. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan’ın Diğer Şehirlerinde İslamiyet**”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 1984.

Konukçu, Enver; “**Hokand Hanlığı**”, *DİA*, İstanbul, 1998.

Köse, Osman; “**XVIII. yüzyıl Osmanlı-Rus Münâsebetleri**”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara, 1999.

Kurat, Akdes Nimet; *Türk-İngiliz Münasebetleri (1553-1952)*, Ankara, 1952.

_____ *Rusya Tarihi*, Ankara, 1948.

Kurban, İklil; *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara, 1992

Kütükoğlu, Bekir; *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri I (1578-1590)*, İstanbul, 1962.

Meram, Ali Kemal; *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, 1969.

Mert, Ö.; “**Buhâra Emirliği Elçisi Muhammed Pârsâ Efendi’nin İstanbul’daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-69)**”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1976.

Mokeyev, Avabek; “**Hokand Hanlığı Tarihine Ait Yeni Bilgiler**”, *BİR*, İstanbul, 1977.

Muhammedoğlu, Aliyyev Salih; “**İran: Osmanlı-İran Mûnâsebetleri**”, *DİA*, İstanbul, 2000.

Özcan, Azmi; “**İngiltere: İngiliz Sömürgeciliği**”, *DİA*, İstanbul, 2000.

Pouol, Catherina; “**Hokand**”, *DİA*, İstanbul, 1998.

Ocaklı, Arzu; “**XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Çin Müslümanları ve Osmanlı İlişkileri**”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara, 1999.

Saray, Mehmet; “**Hİve Hanlığı**”, *DİA*, İstanbul, 1998.

_____ “**Osmanlı Devleti’nin Türkistan Siyaseti**”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara, 1999.

_____ “**Osmanlı Devleti ile Doğu Türkistan**”, *Doğu Türkistan’ın Sesi Dergisi*, sayı 20, Kış 1988-89.

_____ *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyâsî Mûnâsebetler (1775-1875)*, Ankara, 1994.

_____ “**Rusya’nın Asya’da Yayılması**”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1981.

_____ “**Sibirya, Buhâra, Hİve ve Hokand Hanlıkları**”, *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu*, Ankara, 1985.

_____ *Türkistan Türkleri*, İstanbul, 1984.

_____ “**Türkistan’da Rus-İngiliz Rekabeti**”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1984.

_____ *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1996.

Sarıyar, Ayten; *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı-Özbek Mûnasebetleri*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi (Genel Kitaplık nr. 202), İstanbul, 1985.

Şah, Rızâu'l Hak; *Osmanlıların Şark Siyaseti (1539-1658)*, A.Ü.D.T.C.F. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1998.

Şeşen, Ramazan; **“Buhâra”**, *DİA*, İstanbul, 1992

Tekin, Feridun; **“Hîve Hanlığı”**, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002,

Togan, A. Zeki Velidi; *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942.

_____ **“Hârizm”**, *İA*, İstanbul, 1993.

_____ *Hâtıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri)*, İstanbul, 1969.

Unat, Faik Reşit; *Osmanlı Sefirleri ve Seferatnâmeleri*, Ankara, 1968.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1954.

Üstün, İsmail Safa; **“İran: Safevîler'den Günümüze Kadar”**, *DİA*, İstanbul, 2000.

Vambéry, Arminius; **Traoels in Central Asia**, Çev. Ahmet Özalp, İstanbul, 1993.

Yalçınkaya, Alaaddin; *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan - 1856'dan Günümüze-*, İstanbul, 1997.

Yazıcı, Tahsin; **“Fergana”**, *DİA*, Ankara, 1999.

Yiğit, İsmail; **“Emeviler: Siyasî Tarihi”**, *DİA*, İstanbul, 1995.